

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI**

**NAKŞİBENDÎ-HÂLİDÎ GELENEĞİN
TEMSİLCİLERİNDEN MUSTAFA FEVZİ B. NU'MAN'IN
MİZÂNÜ'L-İRFÂN ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ
MUHTEVANIN TAHLİLİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MEHTAP CİHAN

BURSA 2020

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

NAKŞİBENDÎ-HÂLİDÎ GELENEĞİN
TEMSİLCİLERİNDEN MUSTAFA FEVZİ B. NU'MAN'IN
MİZÂNÜ'L-İRFÂN ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ
MUHTEVANIN TAHLİLİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mehtap CİHAN

Danışman:

Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

BURSA 2020

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı'nda 701623067 numaralı Mehtap CİHAN' ın hazırladığı "Nakşibendî-Hâlidî Geleneğin Temsilcilerinden Mustafa Fevzi b. Nu'man'ın Mizânü'l-İrfân Adlı Eserindeki Tasavvufî Muhtevanın Tahlili" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 25.02.2020..günü 12:30-14:00.. saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı.. (başarılı / başarısız) olduğuna oy birliği.. (oy birliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Ali İhsan AKÇAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Bedriye REİS

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

25 / 02 / 2020

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 27/01/2020

Tez Başlığı / Konusu: Nakşibendî-Hâlidî Geleneğin Temsilcilerinden Mustafa Fevzi b. Nu'man'ın Mizânül İrfân Adlı Eserindeki Tasavvufî Muhtevanın Tahlili

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ... sayfalık kısmına ilişkin, / /2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 0'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

27/ 01 /2020

Adı Soyadı : Mehtap CİHAN

Öğrenci No : 701623067

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tasavvuf

Statüsü : Yüksek Lisans

Danışman:

Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

Tarih

27/ 01/2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Nakşibendî-Hâlidî Geleneğın Temsilcilerinden Mustafa Fevzî b. Nu‘mân’ın Mizânü’l-İrfân Adlı Eserindeki Tasavvufi Muhtevanın Tahlili” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntuların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

27 /01/ 2020

Adı Soyadı : Mehtap CİHAN
Öğrenci No : 701623067
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Tasavvuf
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Mehtap CİHAN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tasavvuf
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xii + 141
Mezuniyet Tarihi	: / / 2020
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

**Nakşibendî-Hâlidî Geleneğin Temsilcilerinden Mustafa Fevzi b.
Nu‘man’ın Mizânü’l-İrfân Adlı Eserindeki Tasavvufî Muhtevanın
Tahlili**

20. yüzyıl Osmanlının son zamanlarına Cumhuriyet’in kuruluş dönemine tekabül eden vakitlerde Nakşibendî-Hâlidî geleneğin temsilcilerinden biri olan Mustafa Fevzi b. Nu‘man (ö. 1924) kâtiplik vasfıyla Hâlidîyye kolunun Ziyâiyye şubesinde etkili bir sûfi şairdir. Mustafa Fevzi Efendi’nin manzum olarak kaleme aldığı eserlerin en önemlisi *Kitâb-ı Ziyâiyye*’dir. Bu eser *İsbâtü’l Mesâlik* ve *Mizânü’l-İrfân* adlı iki kısımdan oluşmuştur ve bu kısımlar müellif tarafından ayrı ayrı kitaplaştırılmıştır. Bu çalışmada esas olarak Matbaa-i Bahriyye’de basılmış, *Kitâb-ı Ziyâiyye*’nin ikinci kısmı olan *Mizânü’l-İrfân* adlı eser incelenmiştir. Eserde tasavvufun metafizik konuları, tasavvufî ıstılahlar ve Ziyâiyye ekolünün tasavvuf ve tarikat âdâbına dair görüşleri detaylıca anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Mustafa Fevzi b. Nu‘man, Nakşibendî-Hâlidî, Ziyâiyye, Mizân, İrfân, Tasavvuf

ABSTRACT

Name and Surname	: Mehtap CİHAN
University	: Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Department of Basic Islamic Sciences
Branch	: al-Tasawuf
Degree Awarded	: Master
Page Number	: xii + 141
Degree Date	: / / 2020
Supervisor (s)	: Prof. Dr. Abdurrezzak TEK

A Representatives of the Naqshibandī -Hālidī Tradition Mustafa Fawzi b. Nu‘man and Analysis of Sufi Content in His Work Titled Mizān al- Irfān

One of the representatives of the Naqshbandī -Halidī tradition, in the times corresponding to the establishment of the Republic in the late 20th century of the Ottoman Empire, was Mustafa Fawzī Nu‘man (d. 1924), who with his qualification of a clerk in Hālidīyya’s branch Ziyāīyya was an influential poet. One of the most important poetical works of Mustafa Fawzī Efendi is *Kitab al-Ziyāīyya*. This work consists of two chapters, *Isbāt al-Masālik* and *Mizān al-Irfān*, which were collected into separate books by the author. In this study, we examined the second part of *Kitab al-Ziyāīyya*, which was mainly printed in Matbaa al-Bahriyya, the *Mizān al-Irfān*. In this work, metaphysical issues of Sufism, Sufi terminology, and the thought of Ziyāīyya school towards Sufism and Sufi practice (*ādāb*) were explained in detail.

Key Words:

Mustafa Fawzī b. Nu‘man, Naqshibandī -Hālidī, Ziyāīyya, Mizān, Irfān, Sufism

ÖNSÖZ

Nakşibendiyye tarikatı içerisinde oluşan Hâlidîyye kolunun Ziyâiyye ekolü tasavvuf tarihi açısından önemli bir role sahiptir. Bu ekolün kurucusu olan Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî, hem ortaya koyduğu düşünce tarzıyla hem de yaşadığı dönemde etkili bir şekilde yürüttüğü irşad faaliyetleriyle öne çıkmıştır.

Ziyâiyye ekolünün silsilesinde yer alan isimlerden biri olan Mustafa Fevzi b. Nu'man, 20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin son, Cumhuriyet'in ise ilk dönemlerine tekabül eden süreçte, sûfi şair vasfıyla bu ekolün fikirlerinin yayılmasında etkili olmuştur. Yazmış olduğu pek çok eserde gerek kendi hayatı ve görüşlerine dair gerekse de Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî'nin düşüncelerinin aktarılmasında önemli katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada Mustafa Fevzi Efendi'nin manzum olarak kaleme aldığı *Mizânü'l-İrfân* adlı eser ele alınmıştır. Çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte tezin amacı ve ana hususları belirtildikten sonra birinci bölümde tasavvufun metafizik konularından biri olan varlığın ve Âdem'in meydana geliş süreci aktarıldı. İkinci bölümde Mustafa Fevzi Efendi'nin tasavvuf anlayışı ve tarikat âdâbına dair düşünceleri ayrıntılı bir şekilde ele alındıktan sonra üçüncü bölümde tasavvuf ıstılâhına dair konular işlendi. Ek olarak da *Mizânü'l-İrfân*'da olan şiirlerden örnekler sunuldu.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bizlere değerli vakitlerini ayırarak her türlü konuda yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Abdurrezzak TEK'e, aynı zamanda manevî desteklerinden dolayı Prof. Dr. Kasım KÜÇÜKALP'e, hayatımın rehberi ve yolumun kandili olan muhterem Kasım YAĞCIOĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim. Her türlü destekleri ve dualarıyla yanımda olan sevgili anne-babama ve pek çok dostlarıma da şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden, tevfiik Cenâb-ı Hak'tandır.

Mehtap CİHAN

Isparta, 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

I- MİZÂNÜ'L-İRFÂN'DA TASAVVUF METAFİZİĞİ

A-VARLIĞIN MEYDANA GELİŞİ: ÂDEM'İN YARATILIŞI	3
B- VARLIĞIN BEŞ MERTEBESİ: HAZERÂT-I HAMSE.....	9
1- Lâ Taayyün: Ahadiyyet Mertebesi.....	9
2-Taayyün-i evvel: Âlem-i Lâhut.....	10
a- Nûr-ı Muhammediyye/ Hakikat-i Muhammediyye	11
3- Taayyün-i Sâni: Âlem-i Ceberût.....	13
4- Taayyün-i Sâlis: Âlem-i Ervâh	14
a- İnsanın Emaneti Yüklenmesi	16
5- Taayyün-i Râbi': Âlem-i Misâl.....	17
6- Taayyün-i Hâmis: Âlem-i Şehâdet.....	18
C- NEFSİN İDRAK GÜÇLERİ.....	22
1- İç idrak Yetileri	22
a- Ortak Duyu Gücü	23
b- Hayal ve Musavvire Gücü	24
c- Hayal Kurma ve Düşünme Gücü	25

d- Vehim Gücü	26
e- Hafıza ve Hatırlama Gücü.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

II- M. FEVZİ EFENDİ'NİN TASAVVUF ANLAYIŞI VE TARİKAT ÂDÂBI

A-TARİKAT VE ŞARTLARI	29
B-TARİKATIN ÇEŞİTLERİ VE ALT DALLARI	30
1- Ruhanî Tarikatlar	30
2- Nefsânî Tarikatlar	31
C- MÜRŞİD-İ KÂMİL VE ÖZELLİKLERİ	31
D- SÂLİK VE VASIFLARI.....	34
E- KALBİN İMÂRİNİN ALÂMETLERİ.....	39
F- TARİK-İ ÂLİYYE: NAKŞİBENDİYYE VE KISIMLARI.....	41
1- Râbîta	42
a- Ölüm Râbîtası.....	45
b- Mürşid Râbîtası.....	45
c- Huzur Râbîtası.....	46
2- Teveccüh ve Murâkabe	47
3- Nefsin Yedi Tavrı (Etvâr-ı Seb'a) ve Rûhânî Lâtifeler	50
a- Nefs-i Emmâre: Eşfel-i Emmâre	51
b- Nefs-i Levvâme: Berzah-ı Levvâme	52
c- Nefs-i Mülhîme	52
d- Nefs-i Mutmainne	52
e- Nefs-i Râdıyye	53
f- Nefs-i Mardıyye: Nûr-ı Lâhûtiyye.....	53
g- Nefs-i Sâfiyye: Sırr-ı Zât-ı Lâ Mekan.....	53
h- Kalp.....	54
i- Sır.....	55
j- Hafî	55
k- Ahfâ.....	55
4- Zikir ve Çeşitleri	56

a- Nakşibendilik'te Hafî Zikir	57
(1) Lafza-i Celâl: (İsm-i Zat) Zikri.....	59
(2) Nefîy ve İsbât Zikri.....	61
b- Zikir Yapmaya Engel Hususlar ve Tedavi Yolları	63
G- MÜRİDİN GÖZETMESİ GEREKEN ÂDÂB	65
1- Allah'a Karşı Edepler	65
a- Sahih İtikat	65
b- Farzların Çeşitlerini Korumak	68
c- Yasakları Terk Etmek	68
d- Hakların İfâsı	72
f- Doğru Niyet	72
2- Peygambere Karşı Edepler.....	73
a- Sünnete Uymak	73
b- Bid'atlerden Kaçınmak	73
c- Devamlı Abdestli Olmak.....	74
d- Cemaatle Namaz Kılmaya Önem Vermek.....	75
e- Rasulullah'ın Ailesini ve Ashâbını Sevmek	75
3- Ehlullah'a Karşı Edepler.....	76
a- Şeyhe Teslimiyet.....	76
b- Kâmil Muhabbet	77
c- Güzel Hizmet	77
d- Şeyh İle Sohbet	77
e- İtirazı Terk Etmek	78
4- Sultana Karşı Edepler	79
a- Biat Etmek.....	79
b- İtaat Etmek	80
c- Hizmet	80
d- Sadakat.....	80
e- Şükretmek (Tahdis-i Nimet)	81
5- İhvana Karşı Edepler.....	81
a- Sohbet Etmek	81
b- Sadakat ve Vefa	82
c- Müsamahalı Olmak	82

d- Hüsn-i Zan	83
e- Gösterişi Terk Etmek (Terk-i Tekellüf)	83
6- Aileye Karşı Edepler	84
a- Muhabbet.....	84
b- Güzel Terbiye Vermek.....	84
c- Affetmek	85
d- İnfak ve Cömertlik	85
e- Sıla-i Rahim	85
7- Mahlukâta Karşı Edepler	86
a- Güzel Geçinmek.....	86
b- Şefkatli Olmak	86
c- Tevazu	87
d- Yardımlaşma	87
e- İki Kişi Arasını Düzeltme (İslâh-ı Zâtü'l-Beyn).....	88
8- Nefse Karşı Edepler	88
a- Levmetmek.....	88
b- Allah'tan Korkmak	88
c- Allah'ın Rahmetini Ummak	89
d- Nefis Mücadelesi	90
e- Sabır	90
H- KELİMÂT-I KUDSİYYE	91
1- Hûş der-Dem.....	91
2- Nazar ber-Kadem	91
3- Sefer der-Vatan	92
4- Halvet der-Encümen	92
5- Yâd-Kerd.....	92
6- Bâz-Geşt.....	93
7- Nigâh-Daşt	93
8- Yâd-Dâşt	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III- TASAVVUFÎ İSTİLAHLAR

A- SÛFÎ VE TASAVVUF	95
B- MAKAM	98
C- HAL.....	99
D- VAKT.....	100
E- KABZ VE BAST.....	101
F- VÂRİDÂT VE FEYİZ.....	102
1- Tevâcüd.....	103
2- Vecd	104
3- Vücûd.....	104
H- CEM' VE FARK.....	105
I- GAYB VE İSTİĞRAK.....	106
İ- SAHV-SEKR VE ZEVK.....	108
J- ŞARÂB-I TUHÛR	109
K- MAHV	110
L- TELVÎN VE TEMKÎN.....	111
M- VÂKIAT VE ZUHÛRAT	112
N- MÛKÂŞEFE VE MÛŞÂHEDE.....	113
O- TECELLÎ-CİLÂ VE İNCİLÂ.....	114
Ö- FENÂ VE BEKÂ	116
P- ŞERÎAT-TARÎKAT-HAKÎKAT VE MA'RİFET.....	118
R- İLME'L-YAKÎN- AYNE'L-YAKÎN VE HAKKA'L-YAKÎN	120
S- NEFS-RUH VE SIR	121
SONUÇ	124
EKLER.....	126
MİZÂNÜ'L-İRFÂN'DAN KASİDELER.....	126
KAYNAKÇA	134

GİRİŞ

Tasavvuf tarihinde önemli tarikatlardan biri olan Nakşibendiyye tarikatı, başlangıcından günümüze pek çok kollara ve şubelere ayrılmıştır. Bunlardan birisi de günümüzde etkinliğini güçlü bir şekilde devam ettiren, 19. Yüzyıl Irak'ta Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî tarafından kurulan Hâlidiyye koludur.

Hâlidiyye tarikatının Anadolu topraklarına gelişi muhtelif zamanlarda Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifeleri aracılığıyla sağlanmıştır. Böylece Hâlidiyye kolu bu topraklarda daha da genişleyerek farklı biçimlere bürünmüştür. Bunlardan birisi 19. yüzyılda Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî tarafından kurulmuş olan Nakşibendiyye'nin Hâlidiyye kolunun Ziyâiyye ekolüdür. Gümüşhanevî'nin Nakşibendiyye tarikatıyla, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin İstanbul halifesi Abdulfettah el-Akrî ile tanışması neticesinde gerçekleşmiştir. Sonrasında İstanbul'a sırf kendisi için gönderilen Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî tarafından tarikata kabul edilerek iki halvet neticesinde seyr-i sülûkunu tamamlamıştır. Gümüşhanevî, Abdulfettah el-Akrî'nin vefatından sonra İstanbul Cağaloğlu'nda Fatma Sultan Camii bitişiğinde, daha sonraları Gümüşhanevî Tekkesi olarak isimlendirilecek bu yerde irşad faaliyetlerini sürdürmüştür.

Mustafa Fevzi b. Nu'man Nakşî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî'ye intisap etmiş ve on beş yıl kadar hizmetinde bulunmuştur. Gümüşhanevî'nin vefatından sonra yerine geçen Kastamonulu Hilmi Efendi'den de hilâfet almıştır. Tasavvufî konularda derin bilgisinin yanında geniş bir kültüre sahip olan Mustafa Fevzi Efendi'nin eserleri manzumdur. Beyitler arasına yerleştirilmiş ayet ve hadislerle zengin tasavvufî terimler eserini yer yer ağırlaştırmakla beraber genel olarak uslûbu sade ve akıcıdır. Mustafa Fevzi Efendi Gümüşhanevî dergâhının son postnişi olan Edirne müftüsü Mustafa Fevzi ile (ö.1926) karıştırılmaması için "Nu'man" ismi kullanılmıştır. Aynı zamanda uzun bir süre Bahriyye teşkilatında kâtiplik görevi yaptığı için "kâtip" lakabıyla da anılmaktadır.

Mustafa Fevzi Efendi'nin basılmış ve basılmayan pek çok eseri vardır. Bunlardan *Kitab-ı Ziyâiyye* tezimizin konusunu oluşturmaktadır. *Kitab-ı Ziyâiyye* Gümüşhanevî ekolünün tasavvufî anlayışını, âdâb ve erkânını içeren şümulü bir kitap olma özelliği taşımaktadır. *Kitâb-ı Ziyâiyye* iki kısımdan oluşur. Birinci kısım *İsbâtü'l-*

Mesâlik adlı eseridir. Mustafa Fevzi Efendi bu kitapta Nakşi-Hâlidî kolunda hafî zikir uygulamaları, râbîta ve kelîmât-ı kudsiyyenin esaslarını geniş bir şekilde ele almıştır. İkincisi *Mizânü'l-İrfân* adlı eseridir. On beş bölümden meydana gelen bu eser; insanın yaratılışı, varlığın mertebeleri, insanın idrak yetileri, tasavvuf ve tarikata dair temel mevzuları ve tasavvufî ıstılahlara dair konuları içermektedir.

Bu çalışmanın ana kaynağı Mustafa Fevzi Efendi'nin Matbaa-i Bahriyye baskısı bulunan, manzum bir şekilde kaleme alınmış ve Kitab-ı Ziyâiyye'nin ikinci kısmı olan *Mizânü'l-İrfân* isimli eseridir. Bu tezde yaptığımız şey Mizânü'l-İrfân'ın içerdiği konuları klasik kaynaklarla karşılaştırılarak farklı ve benzer yönlerinin tahlilini yaparak ortaya koymaktır. Amacı da Mustafa Fevzi Efendi'nin bakış açısıyla Hâlidîyye'nin Ziyâiyye yolunun tasavvuf anlayışını ve Nakşibendiyye âdâbına dair konuları aktarmaktır. Tezimizin daha önceki yapılan çalışmalardan farkı Mustafa Fevzi b. Nu'man'ın Mizânü'l-İrfân isimli eseri bağlamında tasavvufî görüşlerini gün yüzüne çıkarmaktır. Zira daha önce yapılmış tezler daha çok edebî açıdan incelenmiş ve aynı şekilde tasavvuf âdâbına dair görüşleri de ele alınmamıştır. Bununla birlikte Hâlidîyye kolunun Ziyâiyye ekolü hakkında önemli bilgilere sahip bu eserin sonraki akademik çalışmalara katkıda bulunmasını temenni ederiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

I- MİZÂNÜ'L-İRFÂN'DA TASAVVUF METAFİZİĞİ

A-VARLIĞIN MEYDANA GELİŞİ: ÂDEM'İN YARATILIŞI

Yaratma kavramı ilki “yaratıcı” (halık) ikincisi “yaratılan” (mahluk) olmak üzere iki varlığı ele almaktadır. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki ilişkinin fiiline de “yaratma”(halk) denir. Burada söz konusu olan iki varlık arasında mahiyeti itibariyle temel bir farklılık söz konusudur. Bu da yaratıcı yaratma işleminin fâili iken yaratılmanın kendisinde icrâ edildiği “şeyler” de fâilinin mefulü konumundadır.¹ Yaratmanın mahiyeti hakkında kelamcılar, filozoflar farklı görüşler ortaya koymuşlardır:

Kelamcılar, yaratmayı yaratıcının hür bir fiili olarak kabul etmektedirler. Onlara göre yaratmanın açığa çıkabilmesi için yaratıcıda bir takım niteliklerin olması gerekir ki bunlar “sıfatlar”dır. Öncelikle bir eylemin ortaya çıkması için gereken ilk şey o eylemin meydana gelmesini sağlayacak bir kuvvettir ve bu yüzden o kuvvetin ortaya çıkmasını sağlayacak kâdire ihtiyaç duyulur. Çünkü kudret sahibi olmayan bir varlığın hem kendine hem de zıddına tasarrufta bulunması düşünülemez. İkinci olarak yaratmada bir eylem söz konusu olduğuna göre bu bir zaman içinde (an) gerçekleşmelidir. Birçok imkan dahilinde olan anlardan ve varlıklardan birinin özel olarak seçilebilmesi için de iradeye sahip olmak gerekir. Son olarak bu seçilmiş olan mümkünler hakkında bir malumata da sahip olunmalıdır ki bu da ilimdir. Neticede kelamcılar bir yaratıcıda olması gereken üç ezeli sıfattan bahsederler. Bunlar; kudret, irade ve ilimdir. Bu üçünün birlikte olmasının sonucunda ‘yaratma’ fiilen gerçekleşir.² Bu sıfatlara ilave olarak Maturidîler ‘tekvîn’i bir sıfat olarak da ayrıca zikrederler.³

¹ Halife Keskin, “İslam Kalamında İlahi Sıfatlar ve Yaratma”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, (2001), s. 70.

² Halife Keskin, a.yer., s. 72.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevfik Yücedoğru, “Tekvîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, C. 40, s. 388.; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2002, s. 57-59.

Yoktan yaratma fikrinin olmadığı Yunan felsefesinde varlıklar temel bir ilk olan şeyden (arkhe) oluşur. Felsefenin oluşum döneminden itibaren bu arkhelerin ne olduğu hakkında farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bu monist filozoflar evrende olan biten her şeyi bir arkhe ile açıklamışlardır. Bu dönemin önemli bir özelliği de maddenin kendisinde var olan canlılıktır (hilozoist). Monist materyalist doğa filozoflarından olan Thales'e göre bu arkhe su, Anaximenes'e göre hava ve Anaximandros'a göre de aperiondur (sınırsız olan). Onlara göre doğadaki bütün değişik görünümlerin kaynağı olan (arkhe) bir anlamda değişmenin ardındaki değişmeyen şeydir. Buna göre kelamî düşüncede her şeyin ilki olan cevherlerin sonradan bir yaratıcı ile var olmasına karşılık felsefik düşünce biçiminde maddenin oluşumu doğanın kendisinden kaynaklanır. Daha sonraki dönemlerde bu düşünce metodu gelişmiş ve presokratik doğa felsefesinin son dönemi olan Plüralistlerin (çoğulcular) de mevcudâtın meydana gelişinin temelini (arkhe) bir tek sebeple açıklamalarına neden olmuştur. Onlara göre âlemdeki bunca çokluğun ve düzenin tek bir şeyle açıklanması mümkün değildir. Bu sebepten tek bir arkhe anlayışından çoklu düzen fikrine geçiş yapmışlardır. İlkçağ doğa felsefesinde varlığını devam ettiren ve kendi hareketini kendisinin açıkladığı canlı madde anlayışı yerine ezeli fakat cansız olan maddeyi harekete geçirecek bir dış kuvvet arayışına doğru evrilmiştir. Sokrates sonrası "sistem felsefesi" olarak adlandırılan bu dönemin önemli iki temsilcisi olan Platon (Eflatun) ve Aristotelestdir. Onlar doğa filozoflarının evreni anlamlandırma çabalarını üstüne bir de kendi felsefi bilgi teorilerini, metafizik, etik, politika gibi bütün alanları sentezleyip kendilerine özgü bir görünüm arz eden sistemlerini oluşturmuşlardır.⁴ Bu sistem daha sonra gerek Batılı filozoflarca gerekse İslam filozoflarınca referans verilmesi ve metotlarına temel teşkil etmesi bakımından önemlidir. Çünkü kendilerinden sonraki birçok filozof kendi düşüncelerini Platon ve Aristo mantığı üzerinden inşa edecektir.⁵

Aristo felsefesinden etkilenen İslam Felsefesinin de önemli simâlarından biri olan Farabî'ye göre; cisimlerin ve arazların varlığını oluşturan ilkeler altı sınıf olup bunların da altı mertebesi vardır. Bu mertebelerden her biri o sınıflardan birini içine alır. Buna göre ilk mertebe "İlk Sebep" (sebeb-i ûlâ), ikinci derecede "ikinci sebepler", üçüncü

⁴ Kasım Küçükcalp, Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi: Felsefi Temeller*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 39-50.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Divan Yayınları, 2017; İshak Arslan, *Çağdaş Doğa Felsefesi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2011, s. 39-49.

derece de “Heyûla”⁶ (madde) bulunmaktadır. Cisimler ise altı cinstir: Semavî cisim (Göksel varlıklar), düşünen canlı (el-Hayevânu’n-Nâtık), düşünmeyen canlı, bitkiler, madenler ve dört unsur (hava, su, toprak, ateş)dur. Cisimlerin bu altı cinsinden oluşan bütününe de âlem denir.⁷ Aristo metafiziği ve bununla bağlantılı olarak Yeni Eflatuncu düşünce biçimi İslam felsefecileri arasında Farabî ve İbn Sînâ’nın yaratma ve yaratıcı ile yaratılan arasındaki bağı açıklama hususundaki teorilerini önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Zira Farabî’nin âlemi izâhında kullanmış olduğu sudur nazariyesi⁸, Aristo ve Yeni Eflatuncu felsefenin Müslümanca bir bakış açısıyla yeniden yorumlanmış halidir diyebiliriz.

İbn Sînâ, İslam Felsefesi geleneğinde Farabî ekolünün içinde yer alan en önemli düşünürlerden biridir. Bu geleneğin mühim özelliği dinin toplum için vazgeçilmez ilâhî bir kurum olduğu fikridir ve bu fikir her iki filozofun (Farabi- İbn Sînâ) sistemlerinin özünü teşkil eder. İslam toplumuna felsefî düşünüş biçimi ilk olarak Kindî ile birlikte görülmeye başlanmışsa da gelişimi ve İslam düşüncesi içerisinde ki sentezinin Farabî de daha sonra bu sistemin zirve noktası da Farabî’nin öğrencisi olan İbn Sînâ da görülmektedir.⁹

Tasavvuf ilminde âlemin yaratılışı aynı zamanda Âdem’in varlığı ile irtibatlıdır. Bunun en güzel örneklerinden biri de İbnü’l-Arabî’nin *Fususul-Hikem* isimli eseridir. Zira Fusus’un ilk bahsi ilk insan ve ilk peygamber olan Âdem’in yaratılışı ve sebebidir. Aynı şekilde bu yaratılışın ne şekilde gerçekleştiği de kelam, felsefe ve tasavvufun mühim bir konusudur. Tanrı-âlem ilişkisinde Tanrı’nın eylemlerinde iradeli olup olmadığı kelam, felsefe ve tasavvuf ilimleri tarafından farklı yorumlanmıştır. Batı felsefesinde âlemin yaratılışı zorunlu nedensellik fikriyle açıklanırken. buna karşılık kelamcılara göre Tanrı mutlak güç yetirendir ve yaratıcıyı zorlayabilecek herhangi bir dış ve iç neden de olmadığı için mevcudât Tanrı’nın hür iradesi ve mutlak kuvvetiyle gerçekleşmiştir. Âlem’in yaratılışından söz ederken bir zorunlu nedensellik bağı veya

⁶ Bkz. Osman Karadeniz, “Heyûla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 294-295.

⁷ Ebû Nasr el-Farabî, *es-Siyâsetü’l-Medeniyye veya Mebâdiu’l-Mevcûdât*, çev. Mehmet S. Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012, s. 35.

⁸ Mahmut Kaya, “Sudûr”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2009, C. 37, s. 467-468.

⁹ İbn Sînâ’nın varlığın meydana gelişi hakkındaki düşüncesi için bkz. İbn Sînâ, *Kitâbu’s Şifâ: İlâhiyât Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 240-292.

hikmet aramak Tanrı'nın mutlak kudreti ve iradesiyle çelişir. Bu görüşün karşısında ise Tanrı'nın eylemlerinde bir hikmet ve mana olduğuna yönelik teori vardır. Bu teoriye göre İlah biz bilsek de bilmesek de yaptığı her işi bir hikmetle yapar. Çünkü Tanrı fiillerinde abesle işgal edemez. Buna göre İbnü'l-Arabî ve sûfilere göre âlemin yaratılmasının mutlaka anlamı vardır. Âlemin niçin yaratıldığı hususunda sûfiler nezdinde şöhret kazanmış olan “*bilinmeyen gizli bir hazineydin (kenzi mahfi) bilinmek istedim, bilineyim diye halkı (kâinat) yarattım*”¹⁰ kutsi hadisi âlemin var olmasının aynı şekilde Tanrı'nın isimlerinin tezahürü olan yegane varlık Âdem'in yaratılmasının sebebi açıklamaktadır. En genel ifadeyle âlemin varlık sebebi bilinme arzudur. Sûfiler nezdinde bilinme arzusu önce âlemin ardından insanın var oluş sebebinin açıklar.¹¹ Daha çok Ekberî ekol tarafından benimsenen kenz-i mahfî düşüncesi âlemin yaratılmasının sebebidir. İbnü'l-Arabî ve ekolünün önemli takipçilerinden Sadrettin Konevî'ye göre; Allah, âlemi kendisi dışındaki varlıklar aracılığıyla bilmek ve tanımak istemiştir. Yaratılışın hikmeti bu bilinme arzusu Hakk'ın hür iradesi ve kudretiyle kendini göstermiştir. Bu sebepten âlemde her ne var ise hepsi Hakk'ındır ve Hak'tandır. Bir'dir ve Bir olana aittir. Varlık mertebeleriyle de doğrudan alakalı olan temel fikir ekseriyetle İbnü'l-Arabî'ye izâfe edilen “vahdet-i vücud” nazariyesidir.¹²

Mustafa Fevzi Efendi¹³ *Mizânü'l İrfân* isimli eserinin ilk konusu olarak Âdem'in yaratılması bahsiyle başlamaktadır. Ona göre Âdem'in yaradılışı Allah'ın hazinesinin bir sırrıdır. Âdem'in ruhu bedenden soyutlanmış (mücerred) bir ruhtur ve bunu anlayabilmek

¹⁰ Aclunî, Keşfü'l Hâfâ II /132.; Bkz. Sadrettin Konevî, *Tasavvuf Metafiziği: Miftâh-ı Gaybi'l Cem ve'l Vücûd*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002, s. 49-50.; İbrahim Hakkı Aydın, “*Kenz-i Mahfî*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, 2002, C. 25, s. 258.; Ahmet Ögke, “Tasavvufta Kenz-i Mahfi Düşüncesi ve Sofyalı Bâlî Efendi (ö. 960/1553) ‘nin Küntü Kenzen Mahfiyyen Şerhi Bağlamında Varoluşun Anlamı”, *Tasavvuf Dergisi*, Yıl: 2005, S. 12(2004), s. 9-24.

¹¹ İbnü'l Arabî, *Fusûsu'l Hikem*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, s. 272-273.

¹² Ahmet Ayni Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi I*, der: Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul: İFAV Yayınları, 1999, s.47,48.; Daha fazla bilgi için bkz. Ekrem Demirli, *İbnü'l-Arabî Metafiziği*, İstanbul: Sufi Yayıncılık, 2016, s. 107-135.; İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye: Âlemin Yaradılışı*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015, s. 37.; Mustafa Fevzi Efendi, *Risâle-i Mir'âtü'ş-şühûd fi mes'eleti vahdet'il-vücûd*, der. Fatih Yıldız, Konya: Ensar Yayınları, 2012

¹³ Kâtip Mustafa Fevzi Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, der. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006, C. II, s. 342-345.; İbnülemin Mahmud Kemal İnan, *Son Asır Türk Şairleri*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969, C. I, s. 415-416.; Mustafa Uzun, “Fevzi Efendi, Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, s. 509-510.; İrfan Gündüz, *Ahmed Ziyâüddîn: Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984, s. 2-3.; Fuat Sezgin vd., “Fevzi Efendi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: devirler, isimler, eserler, terimler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998, C. III., s. 213.

için kişinin nefsiyle işbirliği içinde olup o şekilde düşünmesi, fikrine zamansal ve mekansal unsurların dâhil olmaması gerektiği gibi aynı zamanda bu düşünceye vehim veya hayal türünden bir şey de karışmamalıdır. Burada ilim ile amel edilmemelidir çünkü ilim fikre sıkıntı vermektedir. Yaradılışı anlayabilmek için cisimsel niteliklerin, düşünce eyleminin dışında tutulmalıdır, kalpten ve ruhtan da geçilmelidir. Yaradılışın maksadını anlamak sonradan var olmuş olan (hâdis) unsurların ötesindedir. Mustafa Fevzi Efendi âlemin yaradılışıyla ilgili Ekberî ekol ve diğer sûfîlerin görüşüne paralel olarak Allah'ın insanı ve âlemi kendi ruhundan üfürmesi manasına gelen “nefahtü” remziyle açıklamaktadır. Zira insana ait gibi görünen nefsin kaynağı bu ayetin sırrında saklıdır.¹⁴ Bu sırta muttali olabilmenin yolu da kâmil bir mürşidin izinden gitmekle mümkündür.

Mustafa Fevzi Efendi Âdem'in yaratılışının sebebini dünyada hoşça vakit geçirmek, yemek, içmek kadar basit olmadığını zikrettikten sonra dünyaya dair işlerimizden geri durmadığımız gibi ukbâya dair yapılması gerekenleri unutmamak gerektiğini vurgular. Ona göre yaratmanın sabit bir sebebi ve neticesi olmazsa bu bir ızdıraba sebep olur. Zira herhangi biri bir iş yaptığında iyi veya kötü bir netice beklemektedir. Durum insanlık için böyleyken yaratmanın da elbette bir gayesi vardır. Mustafa Efendi bir misalle durumu şu şekilde izah etmektedir: “*Âlemin yaratılışını bir filozof(hakim) elfâz-ı huruf adı altında bir kitapta kaleme alsın. Ve o kitapta pek çok şeyden söz etsin ama bu sözlerin anlaşılmasına yönelik hiç bir açıklamada da bulunmasın aynı zamanda bahsetmiş olduğu hususlar insanlık tarafından muteber sayılan sözler (kaviller) olmasın. Bu kitabın anlaşılmaması durumunda bizler onun filozof olduğunu nasıl anlayacağız?*”¹⁵ Bu örnekte nasıl ki filozof sözlerinin anlaşılması ve bir sonuca ulaşmayı dilerse, Allah Teâlâ'da aynı şekilde kendisinin bilinmesini ve yaratıcı olarak takdir edilmesini murad etmiştir.

Allah Teâlâ âlemin yaratılmasını isteyince ilk olarak ona iyilik ve güzellik (hub) ile tecelli etmiş ve mevcudâtın zuhuru da bu iyilik ve güzelliğin neticesi olmuştur. Bir kimse yaratılışın (hilkat) gayesini sadece cennet ile sınırlarsa bu noksan bir düşüncedir. Zira cennet insanın hakikî maksuda eriştiği vakit elde edeceği nimetler yurdudur. Yüksek rütbelere, makamlara, mal-mülk, evlat, faziletli bir ilim bunların hepsi o maksûda

¹⁴ “Onun şeklini tamamladığım ve ruhumdan üfürdüğüm zaman siz de akabinde onun için secdeye kapanın” el-Hicr 15/29.

¹⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 5.

eriştirecek olan vasıtalarđır. Asıl maksat irfânı kesbedip mârifetle Hakk'ın zâtını bilmektir (mârifetullah). Bir kimse irfânı kesbeder ve mârifet ehli olursa asıl insan da odur. Marifet ilmi nice nice yüksek payelerden kıymetlidir. Ahlak ilmi marifetin en büyük şubesidir. İlmin evveli tevhitir ve buna bağlı olan marifet ilmidir. Bununla beraber insanda var olan şekler ve şüpheler izâle olur. Daha sonra bu mârifet ilmiyle hakka'l-yakîn seviyesinde olan kişide Hakk'a karşı yüce bir muhabbet ortaya çıkar. Bu muhabbet kalbinde olduğu sürece Hakk'ı idrak etmeye başlar ve eşyanın hakikati kişiye mâlum olur, gayba dair bilgileri de müşâhede eder hale gelir. Mârifet ilmine erişmek isteyen sâlikin öncelikle zâhiri ilimleri (şeriat) kesbetmesi gerekmektedir. Zira zâhir ilimsiz sâlik evhama düşer ve kandırılmış kimselerden olur. Bilmiş olduğu şeylerde vehim ve hayalin ürünleri olduğu gibi ilimsiz olan şeylerin hepsi delalettir. Bu delaletten kurtulmanın çaresi önde gelenler âlimlerin (selef) izini takip etmektir. Mustafa Fevzi Efendi zâhir ilim olmadan hiç kimsenin yol almadığını söyleyerek bu ilmin önemine vurgu yapmıştır. Aynı şekilde suretsiz mananın olamayacağını ve avamın bilgisinin suret cinsinden olduğunu ve manaya ulaşmak için zâhir ilimden başka bir yol bulunmadığını ifade eder. Çoğumuzun amellerinin taklidi olduğundan taklid ehli olanların hal ehli olanları anlamaktan uzak olduğunu ve ahvalimizin onlarınkinden uzak olduğunu da belirtmektedir. Ârifler şuhud ehli olup sadece namaz, oruç ve diğer ibadetlerle yetinmezler. Aynı zamanda Hak ile Hakk'ın kendisi olduğunu ve böylece kendilerinde bir hakikat bulunduğunu keşfederler. Başka bir hususta şeriâtin hükümlerinin kendi üzerinden kalktığını, aşk ve hikmet ehli olduğunu iddia eden kimse zındıktır. Bu sözler kişinin küfrüne sebebiyet verir. Bunlar zâhiren derviş gibi geçinen ama bâtınları öyle değildir. Ayrıca her ne görmüşlerse ona Allah demiş ve kendilerince fenafillaha erdiğini zannetmiş delalet ehlidirler.

Allah'ın âlemin yaratılışının sebebi kendini bildirmek isteyişidir. Bunun için Allah beş mertebe de zuhura gelmiştir. Bu mertebelerin meydana çıkışının nihayetinde insanın yaratılışı da tamamlanmış olur. O zaman gizli hazine (kenzi mahfi) de ayan ve anlaşılır hale gelir. "Küntü kenzen mahfiyyen" remzinin kapısını açabilmek için bir yol bulmak ve çabalamak gerektiğini söyleyen Mustafa Fevzi Efendi'ye göre bu bitmez tükenmez bir hazinedir ama sâlikin istidatına göre bu hazineden bir nasibi vardır.¹⁶

¹⁶ Kâtip Mustafa Fevzi b. Nu'man, *Mizânü'l-İrfân*, Matbaa-i Bahriyye, h. 1325/ m. 1908, s. 3-11.

B- VARLIĞIN BEŞ MERTEBESİ: HAZERÂT-I HAMSE

Hazerât-ı hamse¹⁷ düşüncesi İbnü'l-Arabî ve onun takipçileri tarafından benimsenmiş âlem tasavvurudur. Onlara göre özü itibariyle varlık tektir yani vahdettir. Bu mertebeler bir olan hakikatin her bir mertebede farklı olarak temayüz etmesinden ibarettir. Genel hatlarıyla filozofların sudur nazariyesiyle benzerlik arz eden bu düşünce biçiminin farklı olduğu husus Hakk'ın âlemi yaratmayı kendisinin murad etmesi ve bu yönde kadir-i mutlak olan yegane varlığın O olduğu düşüncesidir.

Vücut (varlık) birdir, o da Hakk'ın vücududur. Vücut'un her bir mertebesinde bâtın, zâhir ve sâri olan Hakk'ın vücududur. Vücudun mertebeleri çoktur ancak bu mertebeler ana hatlarıyla dörtlü, beşli ve yedili tasniflere ayrılmıştır. Dörtlü tasnife göre varlığın mertebeleri; 1- Lâhut, zât; 2- Ceberût, sıfatlar ve ilâhi isimler; 3- Melekût, ruhlar ve misâl; 4- Nâsut ve şehâdet ayrılmıştır. Beşli tasnifte ise melekût âlemi iki mertebe olarak kabul edilmiştir. Buna göre; 1-Zât-ı sırf, la taayyün, ahadiyyet; 2- Vâhidiyyet; 3- Ervâh; 4- Misâl; 5- Şehâdet ve insan-ı kâmil. Yedili tasnifte ise beşli tasnifin ikinci mertebesi olan vahidiyyet mertebesi “vahdet” ve “vahidiyyet” diye iki ayrı mertebede; beşinci hazrette yine “şehâdet” ve “insan-ı kâmil” diye itibar edilmiş ve böylece mertebe sayısı yedi kabul edilmiştir. Bunlar; 1- La taayyün; 2- Vahdet, hakikat-i Muhammediyye; 3-Vahidiyyet, hakikat-i insaniyye, a'yân-ı sabite; 4- Ruhlar; 5- Misâl; 6-Şehâdet; 7- İnsan-ı kâmil¹⁸ Mustafa Fevzi Efendi'nin tasnifine göre birinci mertebe lâ- taayyündür. Daha sonra sırasıyla taayyün-i evvel: âlem-i lâhut, taayyün-i sâni: âlem-i ceberût, taayyün-i sâlis: âlem-i ervâh, taayyün-i rabi': âlem-i misâl, taayyün-i hâmis: âlem-i nâsut gelmektedir.

1- Lâ Taayyün: Ahadiyyet Mertebesi

¹⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Dâvud el-Kayserî, *Risale fi İlmi't-Tasavvuf ve Şerhu Tevî'latı Besmele: Tasavvuf İlmine Giriş*, çev. Muhammed Bedirhan, İstanbul: Nefes Yayınları, 2013, s. 83-87.

¹⁸ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, s. 45.

Lâ taayyün vücud mertebesi olup bütün vasıflardan, sıfatlardan ve onun izâfesinden münezzehtir ve her kayıttan da uzaktır. Bu mertebe Hak Teâlâ'nın künhü olup onun üstünde başka bir mertebe de bulunmaz.¹⁹ Lâ taayyünün bir diğer adı da mutlak vücuttur. Mutlak vücudun hakikati küllî- nuranî bir lâtifedir ve onun sırf akıl, fikir, vehim ve duyularla algılanması mümkün değildir. Zât-ı ahadiyyeti²⁰ tecelli eylemine iten şeyin “hubb” (sevgi) tur ve hareket bu şekilde tecelli etmiştir.²¹

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre Hakk'ın zatı lâ taayyündür. Hak için bir mertebeden veya taayyünden bahsetmek söz konusu değildir. Burada sadece zatın muhabbetinden bahsedilebilir. Çünkü bu taayyünü anlamak beşerin idrakinin fevkindedir. Burada şehâdet ve gayba dair izler de yoktur. Çünkü her iş burada mahv, nâbud (yok olan) ve nihandır (saklı). Cümle mahlukât Hakk'ın zatının muhabbetinin bir tecellisidir. Allah Teâlâ her taayyünden uzaktır ve O'nun hazinesi de lâ taayyündür. Ahadiyyet mertebesinde Hakk'ın zatının dışında hiç bir şey yoktur aynı şekilde her an meydana gelen zuhurâtlar ve manalar da kendisinde bulunmaz. Bu mertebede Hüda'nın zatında birlik (vahdet) vardır, esmâ ve sıfatlar burada ortaya çıkmaz sadece bir alâmet bir izâfet olarak nur vardır. Bu nurun tarifinin ne olduğuna dair herhangi bir açıklama yapılamamaktadır çünkü bu mertebede bir şeyin bilinebilirliğine dair eser yoktur. Burada Allah'ın işleri açık değildir. Aynı şekilde burada Hakk'ı bilmeye bir alamette yoktur. Bu taayyünde Hak, mekansız ve zamansız olarak kendini kendi ile bilir.²²

2-Taayyün-i evvel: Âlem-i Lâhut

Vücûd, taayyün-i evvelde kendisinde bulunan sıfat ve esmânın bilgisini mücmelen bilmektedir. Ve sıfat burada kendisinin aynısı olduğundan bu mâlumat kendi zâtında olandan ibarettir. Varlık, bu mertebede isimlerin hepsiyle müsemmâ, sıfatların tümüyle de mevsuf olur. Bu mertebe nitelendirmelerin hepsiyle muttasıf, bütün isimlerin toplayıcısı olan “Allah” isminin mertebesidir. Burası lâ taayyünün, taayyün suretiyle zuhûr ettiği daha önceki mertebenin tenezzülüdür. Vahidiyyet mertebesi olan bu âlemde

¹⁹ Konuk, a.g.e., s. 11.

²⁰ Ahadiyyet hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Cilî, *İnsân-ı Kâmil*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 88- 90.

²¹ Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 185-187.

²² Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 36.

adetler, sayılar, fertler, kesret nâmına bir şey bulunmaz yani “birden yalnızca bir çıkar” ilkesinin gerçekleştiği ilk merteye olması sebebiyle taayyün-i evvel de denilmektedir. Aynı zamanda bu taayyünden evliyaların velayeti ve nebilerin nübüvveti de neş’et etmektedir. Bu yüzden aynı şekilde “Hakikat-i Muhammediyye” de denilir.²³ Mutlak vücud nazarından taayyün-i evvel mertebesi varoluşun başlangıcıdır fakat mevcudât açısından bakıldığında ise yaratmak fiiliyatta Hakikat-i Muhammediyye’den sonra gerçekleşecek ve yaratılmışların hepsi bu hakikatten halk edilecektir.²⁴

Mustafa Fevzi Efendi’ye göre taayyün-i evvel olan bu merteye aynı zamanda âlem-i lahuttur. Kemal ehline göre durum şöyledir; birincisi Hüdâ’nın mertebesidir. Orada başlangıç ve son üstü kapalı bir üslupla anlatılır. Aynı zamanda bu merteye Hakikat-i Muhammediyye’nin (fahır-ı risâlet) de içinde olduğu bir mertebedir. Yaradılışın gerçekleştiği taşma emri (şuûnât) Allah’ın ilmi dahilinde bu taayyünde gerçekleşmeye başlar. Burada varlıklar arasında bir ayrışma (temyiz) söz konusu olmadığı gibi varlıklar küllî bir biçimde zuhura gelir. Bu meyil vahdettendir ve vahdet olur. Burada her mana, âlemlerin hepsindedir ve hakikatler birbiriyle iç içedir. Her hakikat taayyün-i evvelde remizli ve saklıdır. Gayb-ı evvel olan bu merteye aynı zamanda Hakikat-i Muhammediyye’nin zuhur ettiği mertebedir.²⁵

a- Nûr-ı Muhammediyye/ Hakikat-i Muhammediyye

Hakikat-i Muhammediyye sözlük manası itibariyle “Muhammedî hakikat” veya “Muhammed’in hakikati” anlamlarına gelmektedir. Bu tabir ilk dönem sûfilerinde çok kullanılmamış ancak daha sonraları tasavvuf literatürüne Hakîm Tirmizî²⁶, İbnü’l-Arabî’yle girmiş ve zirve noktasını Abdülkerim Cîlî’de bulmuştur. Özellikle İbnü’l-Arabî’yle beraber sûfiler nezdinde Hakikat-i Muhammediyye ile kastedilmek istenen şey, Hakk’ın nurunun âleme yansması ve ruhunun âleme intikalinin vasıtası şeklinde olmuştur. Böylece Hakk’ın tecellisi bir noktaya olmuş ve âlemdeki tecellilerinin ortaya çıkması bu noktadan intisab etmiştir.²⁷

²³ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, s. 11-12.

²⁴ Kılıç, a.g.e, s. 227.

²⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 37.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakîm Tirmizî, *Hatmu’l-Evliyâ: Veliliğin Sonu/Velayet-Nübüvvet Tartışması*, çev. Salih Çift, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

²⁷ Mahmut Erol Kılıç, *Tasavvuf Düşüncesi: Makaleler, Konferanslar I*, İstanbul: Sufi Kitap, 2014, s. 39.

Muhammedî hakikat, varlık mertebeleri arasında ilk tecellinin ortaya çıktığı taayyün-i evvel mertebesini ifade etmektedir. Burada Hak, esmâsının ve sıfatlarının toplayıcı ismi olan Allah ismi ile bu taayyünde Muhammedî Nûr'a tecelli ettiğinden, bu nur en yetkin tecellinin mazharı olmuştur. Aynı zamanda Muhammedî Nûr veya Muhammedî Hakikat Hakk'ın dışındaki tüm mümkünlerin meydana gelmelerinin gerçekleştiği ilk mertebedir.²⁸

İbnü'l-Arabî insanın hakikatini veya evrenin ruhunu Hakikat-i Muhammediyye terimiyle ifade etmiştir. Bu teorinin merkezinde vahidiyyetin âlemin kaynağı olduğu düşüncesi yatar. Fusûsu'l-Hikemin son fassı olan Muhammed fassında birlik türünün başka bir veçhesi olan ferdiyet görülür. Buna göre Hz. Peygamber'de tecelli eden hakikat, âlemin hakikatlerinin bulunduğu ve yaratmanın kaynağı olan vahidiyyet mertebesini ifade etmektedir. Buna göre Hak'tan ilk yansıyan tecelli bütün hakikatlerin kaynağı olan Muhammedî Hakikat'tir. Sûfilere göre Hz. Peygamber'in hakikatinin tüm hakikatlerden önce olduğu düşüncesi kadar bu hakikatin Bir'den taşan ilk şeyle bir ve aynı olması da vahidiyyet mertebesinde, hakikat ile onun tecelli ettiği şeyin birliğinden kaynaklanır. O vakit Hakikat-i Muhammediyye'ye ister ilk hakikat, ister bu hakikate ulaşan “Nefes-i Rahmanî”, ister varlık tecellisi olan “Nûr” diyelim hepsi de aynı neticeye çıkar.²⁹ Zira Fusus'un ilk fassı olan Âdem ile son fassı olan Muhammed birbiriyle bağlantılıdır. Buna göre ilk yaratılan Muhammedî Nur'dur ama bu nur ilk önce Âdem aracılığıyla izhâr edilmiştir. Muhammed fassı bir anlamda Âdem fassında dile getirilen amacın fiilen gerçekleşmesidir. Muhammedî hakikat mahzâ Hakk'ın zâtının bulunduğu lâ taayyün mertebesinden sonra gelen toplayıcı hakikatin ortaya çıktığı ve Âdem fassında da varlığın gayesi olarak zikredildiği mertebedir.

Mustafa Fevzi Efendi Muhammedî Hakikati “Nûr” terimiyle anlatmayı tercih etmiştir. Ona göre kainat bir bahçe ise Âdem onun ağacı, ademoğulları dalları, evliyâlar ve salihler çiçekleri, nebiler meyvesi ve Muhammed Mustafa da onun özüdür. Zira Allah Âdem'i halk edince onun alınına bir “nur” koymuş ve böylece Muhammedî Nûr Âdem'e vahyolunmuştur. Böylece Muhammedî Nur âlemlere rahmet olmuştur. Hem de bu nurun ışığı önceki ve sonraki peygamberlerin de nuru haline gelmiştir. Bu nur aynı zamanda

²⁸ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, s. 12.; Osman Nuri Küçük, *Fusûsu'l Hikem ve Mesnevî'de İnsân-ı Kâmil*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, s. 157.

²⁹ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l Hikem*, s. 550, 551.

Âdem'dedir çünkü Âdem Mustafa'ya aynadır. Aynı şekilde Hakk'ın sureti Mustafa'dadır ilahi ahlak da onda belirgin hale gelir. Mustafa Fevzi Efendi bundan sonraki süreci Muhammedî Nur'un kainattaki tezâhür ettiği ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak sırasıyla diğer tüm peygamberlerden bahsetmektedir. En son Hz. Muhammed'in aile künyesini de zikrettikten sonra fahr-ı kainatın dünyaya gelişinden ve böylelikle o nurun aslını bulduğunu söylemiştir.³⁰

3- Taayyün-i Sâni: Âlem-i Ceberût

Vücut, ilk taayyünde ilahî isimleri ve sıfatları mücmelen bilmekle beraber isimlerin ve sıfatların gereği olan küllî mananın cem'i ve cüzlere ait olan suretleri bu mertebeye ayrılmaya başlar. Kainata ait olan şeylerin hakikatlerinden ibaret olan bu suretlerden her birisinin gerek kendi zâtına, gerekse kendi zâtının benzerine idraki yoktur. Zira onların varlıkları (vücut) ve farklılıkları (temeyyüz) ilmîdir. Vücûd suretlerin ilmi sebebiyle sayıca fazla olur (müteaddid ve mütekessir). Ekberî geleneğe göre her bir suretlerin ilmine "ayn-ı sâbite" çoğuluna da "a'yân-ı sâbite" denilmektedir. Taayyün-i evvel Muhammedî Hakîkatten ibaret olduğu cihetle bu hakikat hakikatlerin ceminin toplayıcısı (câmi) olmuş olur. Taayyün-i sâni mertebesine "vahidiyyet"³¹ denildiği gibi aynı zamanda "hakikat-i insâniyye" de denilmektedir.³²

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre ikinci merite vahidiyettir. Bu taayyün Hakk'ın ilminde var olan bir hediyedir. Aynı zamanda Hakk'ın ilmi de bu hediyein suretidir. Vahidiyyet mertebesinde artık ayan ve hakikatler ortaya çıkmaya başlar. Bu merite de Hakk'ın nezdinde küllî olan hakikatler ayrışır ve suret ilminin meydana gelişinden sonra gün be gün bu hakikatler farklılaşır. Zira bu hakikatlerin ayrışmasının her birisi Hakk'ın katında mevcuttur ve o şeylerin zâhiri bir varlıkları da yoktur. Böylece taayyün-i sâni de Hak'tan başka hâricî ve ezelf bir varlıktan da söz edilemez. Aynı şekilde kaza ve kadere dair bilginin remzi de bu mertebededir ve burada zamana dair bir mefhumda yoktur. Yaradılış yani taşma Hakk'ın aynası gibidir ve yaradılışın tafsili olarak başlangıcı bu mertebede zuhur etmeye başlar. Bu taayyünde sıfatlar ayan olur aynı şekilde vahdetten

³⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 51-52.

³¹ Daha fazla bilgi için bkz. Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 91-93.

³² Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, s. 13-15.; Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, s. 236-237.

kaynaklanan bir kesret vardır ama açığa çıkmamıştır ve hilkatin esrarı yani insanın hakikatının mahiyeti de bu taayyünderdir.³³

4- Taayyün-i Sâlis: Âlem-i Ervâh

Varlık, vahidiyyet mertebesinden sonra suretler ilmi olarak ervâh mertebesine inzal eder. Bu suretlerin her birisi basit bir cevher şeklinde ortaya çıkar. Basit cevherlerden her birisinin şekli ve rengi olmadığı gibi zaman ve mekanla da vasıflandırılmış değildir. Zira cisim değildirler yani henüz madde formuna girmemiştir. Aynı şekilde ervâh mertebesi bir üst mertebedeki ayân-ı sâbitelerin basit- mücerred kevnî eşya haline gelmelerinin gerçekleştiği ilk mertebedir.³⁴ Taayyün-i sâliste her bir ruh kendini, kendi mislini ve kendisinin mebd'e'i olan Hak Teâlâ'yı idrak eder. Nitekim Allah Teâlâ: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” dediğinde Âdemoğlunun zürriyetinden olanların hepsi “Elbette öyle! Şahitlik ederiz”³⁵ dediler. Aynı zamanda dördüncü mertebeye olan ervâh mertebesinde ruh kendi zâtı ile kaim olup varlığının devamı hususunda bedene muhtaç değildir ve ruhun soyutlanması bakımından da bedene aykırıdır. Fakat tedbir ve tasarruf yönünden bedenle bir bağı vardır. Kısacası daha önceki vahidiyyet mertebesinde nasıl ki isimlerin suretlerinin ilmi, bir diğer mertebeye tenezzül etmişse burada da bu ilmin gölgesi (zılâl) olan ervâh da diğerinden temeyyüz etmiştir.³⁶

Mustafa Fevzi Efendi açısından “ol” (kün) emri zuhûr ettikten sonra bütün ruhlar bu âleme sığınmıştır. “Kün feyekün” ün “kün” kısmı kendinden sonraki aşamanın gerçekleşmesi için verilen ilahî bir emirdir. Bu emir de dördüncü taayyün olan ervâh mertebesine tekâbül etmektedir. Bu yüzden bu âleme aynı zamanda “emir âlemi” de denilmektedir.³⁷

Hak Teâlâ âlemin zuhurunu dileyince öncelikle bir öz (zübde) icat etmiştir ki bunun adı “ruh-ı evvel”dir. Aynı zamanda “levh-i mahfuz”, emronulmuş “nun-u kalem”, “akl-ı evvel”, “ism-i a'zam”, “cevher-i evvel”dir. Hak Teâlâ âlemi yaratmak isteyince küllî olan ruha yada Muhammedî Nûr'a tecelli etmiştir. Mustafa Fevzi Efendi de bu süreci

³³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 38.

³⁴ Kılıç, a.g.e., s. 249.

³⁵ El-A'raf 7/172.

³⁶ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, s. 24-25.

³⁷ Kılıç, a.yer.

şöyle anlatmaktadır: “*Geldi o nura biçünden*³⁸*hitab. Ey hakikatlerin menbâ lafz-ı vücudumdan sana bir beka verdim ve senden daha güzelini de yaratmadım. Sen ki benim için halk edildin. Kevn ve mekan hep senin için yaratıldı. Cisimler ve arazlarda senin için. Ey habibim! Onlardan asıl maksat sensin. Eğer sen olmazsan rububiyyet zuhur etmez. Zuhûrâtın sebebi de sensin ey şükreden kul! Senden daha ekmeli de yoktur. Bunca felekler ve sema sen olmasan olmazdı. Bütün eşyanın rûnuması (yüz gösteren) sensin. Sen benim zâtımın aynasıdır. Zâtımın ve sıfatımın mazharısın. Kim seni bilmişse beni bilmiş olur. Kim seni severse benim rızama erişmiş olur*”³⁹. Buna göre kendini bildirmek isteyen Allah, öncelikle küllî olan akli yarattı ki ve bununla tanınmış ve anlaşılmalı olsun. Allah her şeyin başında Muhammedî Nur’u yarattığında eşyaya dair bir işaret olmadığı gibi aynı şekilde Cibril, ervâh, melek, arş, kürsi, cihet, felek, mekan, zaman ve zemin de yoktu. Cümle âlem yoklukta idi. Ve Âdem ile Havva da henüz zuhur etmemişti. Halil, zemzem, Beyt-i Haram, kurbanlık koç, Musa, Tufan, Meryem, Mesih İsa’dan “Len terâni”den bile bir eser yoktu. Her şeyden evvel yaratılanların en güzeli olan Muhammedî Nur vardı. Daha sonra bu nurun ışığı âlâ’ya yükseldi ve ardından o ışık süflî olan âlemlere sirayet etti. Kainat, mekan, deniz, kara hepsi o nurun ışığından ortaya çıktı. İşte ruhların hepsi burada ayan oldu. Daha sonra bu nur on üç rütbede hayat buldu: Birinci rütbede küllî olan ruh fahr-ı kainat olan Muhammeddir ve mümkin varlıkların ruhu buradan oluşmuştur. İkinci rütbede en yüce ruh olan (ulu’l azm) zuhur etmiştir. Üçüncü rütbede rasüllerin ruhu, dördüncüde nebilerin, beşincide velilerin, altıncıda âriflerin, yedincide zâhidlerin, sekizincide yakîn kulların, dokuzuncuda salih mü’minlerin, onuncuda fasık ruhların, on birincide kafirlerin, on ikincide hayvanların ve son olan on üçüncü rütbede bitkilerin ruhu oluşmuş ve ruhlar bu şekilde aşikar olmuştur. Bunların hepsi kainat kitabının birer harfleri gibidir. Her kelime isim, fiil ve harften oluştuğu gibi kainatta cansızlar (camidler), hayvanlar ve bitkilerden oluşur. Kainat kitabının ism-i azamı ise insandır. Böylece mevcûdat o nurdan zuhur etti. Ârifler, zâhidler, takvalılar, salihler, abidler, din ehli, tevhid ehli, öncekiler, sonrakiler, cinler, insanlar, hayvanlar ve bitkiler bu yüce nurdan oluştu. Akın akın birbiri ardınca gelen kadın, erkek, müşrik, kafir bütün insanlar ervâh âleminde hepsi birden itaat halindeydiler ve orada inkara, inada ve küfre dair bir alâmette yoktu. Aynı şekilde ruhlar âleminde her bir grup saf saf gelip binlerce yıl Muhammedî Nuru

³⁸ Kendisine soru sorulmayan Allah

³⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 39.

tavaf ettiler. Melekût âlemi de denilen bu mertebede elest bezmi ve kâlu belâ ahdi de gerçekleşmiş oldu. Secde emri geldiğinde her bir fırkaya Hak Teâlâ “*Ben Hüdayım. Benden başka kâdir olan yoktur. Hâlık ve mâbud haktır ve sonsuzdur. Ben malikü'l-mülküm, gaffâr, rahman, rahim olan benim. Hayy, kayyum, hakim, zü'l celal, veçhi baki ve misalsiz kadimim. Ey kullarım! Ben aziz-i züntikamım. Sizin yaradılışınız zâtımın yüceltmesidir. Ben o ilahım ki biçün ve çareyim. Hem habibim Mustafa hayru'l-veradır. Onu kendi nurumdan yarattım ve sizlerin mebdesi de o dur*” diye seslenmiştir.⁴⁰

a- İnsanın Emaneti Yüklenmesi

Her şeyden önce insana yüklenen ilk emanet tevhididir. Yani Allah'tan başka ilah olmadığını ve Hz. Muhammed'in onun rasülü olduğuna iman etmektir. Ardından ibadetler ve taat emaneti gelir. Bunlar; namaz, oruç, zekat ve Kabe'nin hac edilmesidir. Bu emanetlerin teklifi öncelikle arza, dağlara ve gökyüzüne edildi. Bunun üzerine onlar “*Ya ilahi! Özrümüz var aman dileriz. Her demde aciz ve dermanına muhtacız. Bizler sana kullukta noksanız. Kahrından korkar aman isteriz. Ya Kerîm, ey medet senden inayet isteriz*”⁴¹ diyerek emanetin yükünü üstlenmek istemediler. Bu vâkıa ervâh âleminde gerçekleşmiştir ve henüz arş, kürsü, semâ, arz, dağlar ve denizler mevcut değildir. Daha sonra varlıklara ruh verilip bir bir zuhur etmeye başlayınca âlemlerin hepsi o küllî nurdan neşv-ü nemâ buldular. Yüce Allah bu emaneti arz ettiğinde insan; “*kulluk etmek zor bir iştir ama bu yükü çekmek benimdir. Çünkü bu işi sultan aşk ile kolaylaştırır*”⁴² dedi. Bu hiçbir varlığın üstlenemeyip sadece insanın kaldırabileceği türden bir emanet olduğu ve küllî ruhtan geldiği için Hakk'ın insanlara yadigarıdır. Daha sonra ervâh âleminde insanların ruhu bir araya geldiği vakit yüce ruha tâbi oldular. Oradayken küfür de inkar da yoktu ve insanlar hep birlikte aynı dili konuşuyorlardı. Bunun üzerine hepsi birden ahd-i mîsak ettiler ve emaneti yüklendiler. Lakin halk âleminde kâfir küfrünü izhâr edebilmesi bu ahd daha sonrasında bütünüyle bozuldu. “Kâlu belâ” teklifi dünyada mü'min ile kâfiri ayırdı. Bu emanet üzere yapılan ahid aynı zamanda mahşer gününde insanların delili olacaktır. Kim sözünü tutmaz ise o kâfir olur ve Hak tarafında azaba uğratılır. Kim de sözüne ve kulluk misakına sahip çıkar ise o kişi mü'min olur. Buna ilave olarak Mustafa Fevzi Efendi kulluk vazifelerinden olan namazın günde beş kere icrâ

⁴⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 42.

⁴¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân* s. 43.

⁴² Mustafa Fevzi Efendi, a.yer.

edilmesinin sebebi olarak ervâh âleminde insanların ruhlarının beş defa secde etmelerinden dolayı şehâdet âleminde de kendisini beş vakit namaz şeklinde gösterdiğini söylemektedir.⁴³

5- Taayyün-i Râbi': Âlem-i Misâl

Cisimler âlemi ile ruhlar âlemi arasında misâlî âlem diye adlandırılan ara bir âlem vardır. Bu âlemin bir diğer adı da arada olmasından dolayı “berzah” diye de isimlendirilir. Mustafa Fevzi Efendi bu bahsi anlatırken hem misâli hem de berzahı kullanmaktadır. Bu sebepten bizde her ikisini kullanarak anlatmaya çalışacağız.

Bu mertebe zâtın hariçte bölünme (teczie), ayrılma (inkısam), yırtılma (hark), yapıştırma (iltiyam) türünden bir takım suretler ve lâtif şekiller ile ortaya çıkmasıdır. Bu âlemin misâl diye isimlendirilmesinin sebebi olarak da ervâh âleminden zuhur eden her bir ferdin, cisimler âleminde kazanacağı surete benzeyen bir suretin bu âlemde hasıl olmasıdır. Aynı zamanda bir taife misâle “hayal” âlemi de demektedir çünkü bu suretlerin müdriki kuvvey-i hayâliyyedir.⁴⁴

Muhakkiklerin⁴⁵ nezdinde “mis'al” iki kısımdır. Birincisi; insanın hayal etme kuvvesi onun idrakinde şarttır. Bu rüyada ve hayal kurma da açığa çıkar. Bu tür bir idrak doğru olabileceği gibi hata da olabilir. Ve ona “misâl-i mukayyed” ve “hayâl-i muttasıl” denilmektedir. İkincisi; misâlin idraki için hayal etme kuvvesi şart değildir. Görme duyusu dahi onu idrak edebilir. Bunlar kainatta (âyîne) ve parlak olan diğer şeyler de görünen suretler gibidir. Misâl'in bu kısmına “misâl-i mutlak” ve “hayâl-i munfasıl” denilir. Zira bunlar kuvvey-i hayâliyyeden ayrı olarak kendi zâtıyla mevcuttur. Ruhların cesetlerinin rengi ve görünüşleri de bu kısımdadır. Bu âleme misâl, berzah denildiği gibi bazıları ervâh ve misâl âlemini cem edip “melekût âlemi” diye de isimlendirir. Bu mertebe aynı zamanda gayb âlemi ile şehâdet âlemi arasında köprü vazifesi görür. Misâl âleminde sûretler maddî bileşenlerin aynı olmadığı gibi soyutlanmış

⁴³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 33-34.

⁴⁴ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, s. 33; Kılıç, a.g.e., s. 250.

⁴⁵ Mârifet ve keşif yoluyla varlıkların, meselelerin hakikatini bilme seviyesine erişen kimse.

aklî cevherlerin de aynısı değildir. Yani bu âlem cisimler âleminin ve ruhlar âleminin gayrisidir. Zira misâl, ervâha nisbeten kesîf, ecsâma nisbeten lâtiftir.⁴⁶

Maddeden soyut olan ve olmayan akıllar; nefislerden küllî ve cüz’i ruhların her birisinin yetkinliği ve mertebesine göre misâl âleminde bir sureti mevcuttur. İnsanların da ruhları cisimleşmeden önce bu surette meydana gelir. Hatta bu ruhlar, müşâhede ve mükâşefe sahipleri tarafından da görülebilir. Aynı zamanda gayba ait keşfedilenlerin çoğu bu âlemde bulunur. Ayrıca insanların güzel ve çirkin halleri, yapmış oldukları ameller berzah âleminde form kazanır ve her birisi kendisine uygun suretlere bürünür.⁴⁷

Mustafa Fevzi Efendinin merâtib sıralamasında misâl âlemi dördüncü mertebe olup dördüncü taayyüne tekabül etmektedir. Halk âlemi buradan zuhur etmiştir ve halk âlemi “ol” emrinin izhar edildiği yerdir. Ervâh âlemi ise sadece bir nurdur ve bu nurun tezahürü için bir vasıtaya ihtiyacı vardır. Çünkü ruhlar âlemin cisim veya cismâni olana bir nisbeti söz konusu değildir. Ervâh âlemindeki nurun halk âlemine intikalini sağlayan ve vasıta görevi gören bu âlem, berzah diğer bir adıyla misâl âlemdir. Bu âlemin misâl diye adlandırılmasının sebebi halk âlemine ayna tuttuğu içindir. Aynı zamanda bir yüzü ruhlar âlemine dönük olduğundan “hayal” de denilmektedir. Yani bu âlem bir yönüyle halk diğer yönüyle ruhlar âlemine dönüktür. Misâl âlemi cisim veya cismâni değildir. Ruhlar âlemindeki haller bu âlemde suretlere dönüşür. İnsanlar ve cinler; arz ve gök, kainatın hepsi ruhlar âlemindeki surette oluşmuştur. Buranın maddeleri (müfredat) ervâhtan misâl âlemine nakşolunur. Halk âleminin delili olan Âdem zuhura gelip misâl âlemi de ortaya çıkınca o vakit tevhid ehli ve küffar zuhur etmiştir. Ama burada iyi ve kötü denilen şeyler sadece bir halden ibarettir ve iyilerle kötüler daha misâl âleminde ete kemiğe bürünmemiştir. Zira Hak Teâlâ binlerce yıllık yaratmadan (neş’e) sonra cisim ve beden ortaya çıkmış ve ervâh âlemi sâfi olan cismin meydana gelmesinden sonra nihayete ermiştir. O vakit ervâh ve misâl tamamlanmış olup ardından şehâdet âlemine geçilmiştir.⁴⁸

6- Taayyün-i Hâmis: Âlem-i Şehâdet

⁴⁶ Konuk, a.yer.

⁴⁷ Davud el- Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş*, s. 87-88.

⁴⁸ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 45-46.

Şehâdet mertebesi zâtın hâriçte cisimlerin suretiyle ortaya çıkmasıdır. Bu suretler misâl âlemine nazaran bölünme, ayrılma, yırtılma, yapışma şeklindedir. Bu âlemin şehâdet diye isimlendirilmesinin sebebi Hakk'ın emrini müşahedesinin apaçık ve beş duyu organından mahsus olmasından neş'et etmiş olmasıdır. Misâl âleminde herhangi bir sureti el ile tutup onu muhafaza edebilmek aynı zamanda başkalarına gösterebilmek mümkün değilken şehâdet âleminde bu mümkündür. Âlimlerin çoğuna göre bu âlemde bulunan varlıklar canlı-cansız diye ayrımâ tâbi tutulurken muhakkikin nezdinde cansız hiçbir eşya yoktur. Çünkü her şey Hay ismiyle müsemmâ olduğu için her şeyin Allah'ın bu isminde ortaklığı vardır. Fakat yaratılmış olanların hepsinde Allah'ın eserinin kemâlinin ortaya çıkmasına müsait değildir. O yüzden kiminin hayatı bâtin kiminin hayatı zâhirdir ve kiminin hayatı hayvanda olduğu gibi apaçık kiminin hayatı da insanda olduğu gibi hem apaçık hem de en yücedir. Aynı zamanda her birinin vahidiyyet mertebesinde bir hakikati vardır ve her bir ismin ayn-ı vahide de bir hazzı da vardır. Mesela; Mâni' ismindeki haz Mu'tî isminde, Kabz ismindeki haz Bast isminde yoktur. Hak Teâlâ kendi esmâsından bir şeye tasarrufta bulunursa mutlaka o ismin hükmü ortaya çıkar. Çünkü Allah âlemde mutlak tasarruf sahibidir, vücudda ve tasarrufta hiçbir ortağı yoktur. Şehâdet âlemine aynı zamanda "kevn ve fesad" âlemi de denir. Zira kevn bir suretin yaratılmasından (hudûs), fesad da bir suretin yok olmasından (in'idam) ibarettir. Bu âlemde her bir fesad için bir kevn lazım olur; yani her bir fâsid olan suretin ardından bir suret yaratılır.⁴⁹

Mustafa Fevzi Efendinin işaret ettiği üzere halk âlemi beşinci mertebedir aynı zamanda beşinci taayyündür. Cisim ve cismâni olan şeyler burada kendini gösterir. Bu âlem, misâl âleminden bir nakış almıştır. Mustafa Fevzi Efendi bu nakışı şu misalle anlatır: *"Bu âlem tıpkı bir dikendi ve o diken güzel kokulu olana yöneldi. O vakit bu diken tecelli etmeye başladı ve hemen parladı. Halk âlemi zuhura geldiğinde bu diken sarsılmaya başladı. Daha sonra bu dikenden on üç rütbe oluştu ve bu rütbeler anasır-ı erbaadan neş'et etti. Böylece halk âlemi aşikar olmaya başladı. Arş, kürsü ve semâ haftalarca bu âlemin zübdesinin etrafında dönüp durdular. Misâl âlemine her ne geldiyse halk âlemine de onlar geldi. Önce yüksek kısımlardan arş-ı âzim daha sonra kürsi, semavât ve naim cenneti daha sonradan da meleklerin cisimleri gelmeye başladı ve hepsi*

⁴⁹ Konuk, *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi I.*, s. 36.

de bu âlemdede bir makam buldular. Halk âlemi bundan sonra başladı ve o vakit ay ve gün; sonsuz ve sayısız; gizli ve aşikar; cihetler ve makamlarda oluştu. Bunların hepsinin misâl âleminde bir sureti vardı ve böylece halk âlemi nisbetini misâlden almış oldu."⁵⁰ Halk âlemi kevn ve mekan âlemdir. Aynı şekilde cisimlerin ve arazların olduğu dünyadır. Diğer bir adıyla mülk ve şuhuttur. Hem de "tavır" ve "vücut" makamları bu âlemedir. Burada akıbet dünya âlemi, berzâh ve ahiret hayatı olmak üzere üç kısımdır. Bir hakikat vardır ki o cisimde arazda değildir, o hakikat ay'an-ı vücuttur. Mustafa Fevzi Efendi o hakikati Allah olarak sanmamak gerektiğini beyan ettikten sonra onu bilmenin zor bir şey olduğunu da söyler. "Men arefe"nin sırrı o hakikate remiz olmuş ve mevcudât ondan zuhur etmiştir. O hakikat küllî ruha da a'yan-ı sabiteden intikal etmiş ve sonrasında dört unsur (anasır- erbaa) zâhir olmuştur aynı şekilde nefis ve gurur da ortaya çıkmıştır. Her bir ruh bir maddeye hayat verdikten binlerce yıl sonra Âdem yaratılmış ve kırk sene Âdem'in cesedi zeminin (yeryüzü) üzerinde kalmıştır. O vakitler âbid hem de zâhid olmasından dolayı Allah tarafından yüce mertebelere lutfedilen şeytan bu duruma hased etmiştir. Çünkü Âdem'i gördüğünde şeytan, bunda bir yücelik olduğunu bilmiştir. Zira Âdem bu âleme rahmetti ve bunu levh-i mahfuzda gören İblis, Âdem'e düşman oldu. Âdem'in cismine ruh üfürülünce felekler ve zemine; her bir melege, arşa, kürsiye, göklere (asuman) zemzeme (nağmeler) düşmüştür. Bu vakitten sonra insanın tavrı olan Muhammed Mustafa'nın halk âlemine gelişi yakın olmuş ve büyük küçük her şey zuhur etmeye başladı.⁵¹

Sûfilerin nezdinde âlemler hazerât-ı hamsenin dışında üçlü bir tasnifle de açıklanmaktadır. Bunlar mülk, melekût ve ceberût âlemdir. Mustafa Fevzi Efendi eserinde varlıkların mertebesini açıklama da beşli tasnifi kullanmış olsa da bu üçlü tasnifi de içine alacak şekilde konuyu izah etmiştir. Buna göre mülk âlemi görünür dünya olan şehâdet âlemine, melekût âlemi gayb âlemi olan ervâh âlemine ve son olarak ceberût âlemi mülk ile melekût arasında köprü vazifesi gören berzâh diye adlandırılan misâl âlemine denk düşer. Fakat bu her zaman bu şekilde olmamaktadır. Nitekim Azizüddin Nesefî gibi sûfiler nezdinde durum farklılaşmaktadır. Ona göre; âlem cevherlerden ve arazlardan oluşmaktadır ve bunların hepsine âlem denilmektedir. Âlem öncelikle mevcut ve hâricî vücut olmak üzere birinci kısımda ikiye ayrılmaktadır: Hissedilen âlem melekût

⁵⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 47.

⁵¹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 47-50.

ve akledilir âlem de mülk âlemidir. Ancak değişik sebeplerden dolayı farklı isimlendirmelerde yapılmıştır. Halk, emir, şehâdet, gayb, karanlık, aydınlık, hissedilen, akledilen vb. şekilde de ifade edilmiştir. Bunlardan maksat iki âlem olan mülk ve melekûtur. Ceberût âleminin hâricî bir varlığı olmadığından mülk ve melekût âlemleri gibi değildir. Mülk, melekût ve ceberût üç âlem olup hepsi de Allah'a aittir. Aslında üçü bir arada, iç içe olup birbirinden ayrı değildir. Ceberût âlemi mülk ve melekût âleminin zâtı, mülk ve melekût âlemi ise ceberût âleminin yüzüdür. Ceberût âlemi özet (mücmel) bir kitapsa mülk ve melekût da ayrıntılı (mufassal) bir kitap gibidir. Ceberût âlemi tohum, mülk ve melekût âlemi ağaçtır. Madenler, bitkiler ve hayvanlar bu ağacın meyveleridir. Ceberût âlemi mülk ve melekût âleminin başlangıcıdır ve bu âlemde mevcut olmuşlardır. Ceberût âleminde özlü ve örtülü olarak bulunan her şey mülk ve melekût âleminde açığa çıkar ve temyiz olur. Öz (icmal) âleminden ayrıntı (tafsil) âlemine gelinir. Zât mertebesinde sıfatlar mertebesine ulaşılır. Vücut tektir ve ceberût bu vücudun zâtıdır. Mülk ve melekût ise bu vücudun sureti ve mertebesidir. Mülk hissî, melekût aklî, ceberût ise mahiyetler âlemidir. Hissedilen ve akledilenlerin mahiyeti tek olarak (müfredât), bileşik olarak (mürekkebât), cevherler ve arazların bütün mahiyetleri, cüz'i veya küllî yolla ceberût âleminde mevcuttu. Buna göre mülk mahsusât âlemi, melekût makulat âlemi, ceberût da mahiyetler âleminin adıdır. Mahiyetlere bazıları sâbit âyân, bazıları sabit hakikatler, bazıları da sabit eşya demektirler. Bu sabit şeyler daha önce nasıldılarsa şimdi de öyledirler. Bu sebepten 'sabit' denmektedir. Peygamber (s.a.s) "Allah'ım bize eşyanın hakikatin olduğu gibi göster" diye dua ederdi. Böylece nesnelere anlayıp değişen ve değişmeyenlerin ne olduğunu bilmek istedi.⁵² Azizüddin Neseî'nin görüşüne göre ceberût âlemi ara bir âlem olmayıp mülk ve melekûta dair küllî bilginin, sabit hakikatlerin kendisinde mevcut bulunduğu bir âlemdir. Buna göre âlemler ikiye ayrılmadan önce her şeyin mahiyetleri ceberût âleminde saklıydı ve bu küllî olan manalar mülk ile melekût âleminde cüzlere ayrılır.

⁵² Azizüddin Neseî, *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990, s. 77-78.; Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 36-53.

C- NEFSİN İDRAK GÜÇLERİ⁵³

Nefsin idrak güçleri iki kısma ayrılır.⁵⁴ Birincisi dış idrak güçleri dediğimiz hissî kuvvelerdir. Bunlar; dokunma, görme, tat alma, işitme ve koku alma duyuları olmak üzere beştir. Konuyla ilgili olmadığından dış idrak güçlerinin anlatımına değinilmeyecektir. Zira Mizânü'l İrfân'da bahsedilen bölüm nefsin idrak güçlerinin ikincisi olan iç idrak güçleriyle (el- kuvâ'l- müdriketü'l- bâtına) ilgilidir ve İbn Sînâ merkezli bir anlatımla ele alınmıştır.

Mustafa Fevzi Efendi nefsin iç idrak güçleri veya hissî kuvveleri ve ruhun künhünün insanın beş bâtını kuvveleriyle bizlere gösterildiği ve bizim de bu niteliklerle zihinlere ve hayallere sığmayan ruhu tanıdığımızı ifade eder. Bu yetilerle insanda var olan hakikatin keşfedilmesi Hakk'ın irfanını bilmek ve beşeriyette var olan bekayı bilmektir. Haddizatında ruhun künhünün hakikatine peygamberler dahî vakıf olamamıştır. Çünkü onun künhü la taayyün mertebesinde saklıdır. La taayyün mertebesi yalnızca Hakk'ın zatının mevcut olduğu bir mertebedir ve oranın bilgisi bizlere gizlidir. Ruhun hakikati zâtın ruhuna da bir alamettir ve o ruhun künhüne vakıf olmak ilim ve irfânın da üstündedir. “*Sana ruh hakkında sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu yalnızca rabbim bilir ve size ise pek az bilgi verilmiştir*”⁵⁵ ayetinden de anlaşılacağı üzere ruh, Allah'ın emrindedir ve künhüne yalnızca Hak Teâlâ vakıftır. Ruhun alameti olan beş batınî kuvveler sırasıyla şöyledir;

1- İç idrak Yetileri

İnsanın iç ve dış kuvvelerinin en geniş ve sistemli bir şekilde İbn Sînâ'nın eserlerinde anlatıldığı görülmektedir. Mustafa Fevzi Efendi'nin anlatımına en yakın bulduğumuz anlatım biçimi yine onun eserlerinde mevcuttur.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bedriye Reis, Gazâlî'de Ahlâk-Marifet İlişkisi, Bursa: Emin Yayınları, 2011, s. 40- 60.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi'n-Nefs: Psikoloji Şerhi*, çev. Atilla Arkan, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007, s. 51-117.; Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, s. 379-396.

⁵⁵ El-İsrâ 15/85.

İbn Sinâ eserlerinde dış ve iç idrak güçlerini beş kısma ayırmaktadır. Buna göre iç idrak güçleri; a-Ortak duyu (el- hissü'l-müşterek), b-Suretleri koruma yetisi (kuvvetü'l-hayal ve'l-musavvire), c- Hayal kurma ve düşünme yetisi (el- kuvvetü'l-mütehayyile ve mütefekkiye), d-Vehim yetisi (el-kuvvetü'l-vehmiyye), e- Hafıza ve hatırlama yetisi (el-kuvvetü'l-hafıza ve'z-zakire)dir.⁵⁶

a- Ortak Duyu Gücü

Ortak duyu diğer ismiyle “fantasya” beynin ön boşluğunda duyu sinirlerinin başlangıç yerindeki⁵⁷ ruhta bulunan dış ve iç idrak yetileri arasında köprü vazifesi gören ortak duyu; beş duyu tarafından elde edilen bilgilerin toplandığı bir merkezdir ve kendisine gönderilen bütün suretlerin idrak edildiği yerdir.⁵⁸ O halde hakiki manada duyumun gerçekleştiği yer burasıdır. Dış duyular herhangi bir nesne hakkında çeşitli yargılarda bulunmadığından dolayı canlılar hayatlarını sürdürebilmeleri için bu duyuya gerek duyarlar. Eğer ki suretlerin toplandığı bir yer olmasaydı hayatta kalmak canlılar için imkansız olurdu. Çünkü İbn Sînâ'ya göre canlılarda dokunma duyusu ile görme duyusu birleştiren bir güç olmasaydı nesnelere dünyasında “bu şu şekildedir” veya “bu böyledir” şeklinde bir ayırım yapamaz ve bir hükme varamazdık. Akıl bu şekilde bir ayırımı kendisinde icra edemediğinden canlılarda beş duyunun idrak edildiği, suretleri toplayan bir kuvvetin mevcut olması gerekir.⁵⁹

Aynı şekilde İbn Sînâ'ya göre; dış duyular bir şeyi iki kere idrak edemezler. Mesela; görme duyusu yağmur damlalarını doğru çizgiler, hızla döndürülen bir cismi de daire olarak algılamaktadır. Buna ilaveten dış duyular yalnızca uyanık haldeyken faaliyet gösterirler ve uykudayken hayal ve musavvire yetisi suretleri algılamada devreye girmektedir.

Ortak duyunun görevlerini kısaca şöyledir;

⁵⁶ İbn Sînâ, *El-İşârât ve't-Tenbihât: İşaretler ve Tembihler*, çev. Ekrem Demirli, Ali Durusoy, Muhyittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005, s. 112.; İbn Sînâ, *En-Necât: Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018, s. 166-168.

⁵⁷ İbn Sînâ, *İşârât ve't-Tenbihât*, s. 112; İbn Sînâ, *En-Necât*, s. 167.

⁵⁸ Ali Durusoy, *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Kainattaki Yeri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1993, s. 98.

⁵⁹ Durusoy, a.g.e., s. 98-99.

- 1- Beş duyunun her birisine ait hissî idraki gerçekleştirmek
- 2- Beş duyunun idraklerini birleştirerek deney ve tecrübenin oluşmasını sağlamak
- 3- Beş duyuyu kullanmaksızın hissî idrakleri gerçekleştirmek. Ortak duyunun bu özelliği ilham veya vahiy almada daha çok görülür.⁶⁰

Mustafa Fevzi Efendi İbn Sînâ'nın müşterek kuvveye verdiği anlamdan hareketle dış ve iç idrak yetilerinin kendisinde sentez ve analizinin yapılabir neticeye varıldığı kuvve olan müşterek duyuya ayrıca gaybî bilgilerin duyular âlemi olan şehâdete indirgenmesinin bir aracı olarak da görmektedir. Ona göre; müşterek kuvvenin açığa çıktığı anda her bir mananın bir kelimada hayat bulduğu görülür. Ruhun mülk edindiği kuvve bu müşterek yetidir ve şüphesiz bu dünya hayatına benzer. Bu zikredilen his Hakk'ın vechine yani zâtın hakikatine benzer bir kapıdır ve her vukuat da onda gerçekleşir. Fevk ve âlâdan (gayb) manalar tam olarak süflâ olana bu kuvve vasıtasıyla kelamı nakleder. Özetle bu his (kuvve) bânların manasının aletidir.⁶¹ Mustafa Fevzi Efendi İbnî Sinâ'dan farklı olarak bu yetiyi ilk kuvve olarak ele almamaktadır. Zira ona göre ilk kuvve hayal ve musavvire gücüdür ve ardından vehmiyye, hafıza ve mütefekkiire kuvveleri gelir. En son olarak bütün bu güçlerden alınan bilgilerin toplandığı yer müşterek duyudur. Bu duyunun varlığının gerekliliği olarak da berzâh âleminde maddî görünümü olmayan bir anlamda ele avuca sığmayan manaların açığa çıkması ve icrasının gerçekleşmesi gerekir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre ortak duyunun ayrıca işlevi budur.

b- Hayal ve Musavvire Gücü

Beynin ön boşluğunda arka kısmındaki ruhta yer alan hayal ve musavvire yetisi müşterek duyunun beş duyudan aldığı ve idrak ettiği suretleri muhafaza eder.⁶² Ortak duyu, dış duyular vasıtasıyla duyulur suretleri idrak eder fakat onları koruyamaz. Bu tür suretlerin korunduğu yeti hayal ve musavvire gücüdür. Buna göre beş duyunun idrak ettiği nesnelere kaybolmuş olsa bile onlara ait hissî idrakler bu kuvvede saklı kalır. Duyuların kazandığı tecrübeler hayal ve musavvire gücünde korunduğu için herhangi bir şeyin tekrardan tecrübe edilip duyulanmasına gerek olmaz. Bu güç ortak duyunun idraki

⁶⁰ Ali Durusoy, *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Kainattaki Yeri*, s. 100.

⁶¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 56.

⁶² İbn Sînâ, *İşârât ve't-Tenbihât*, s. 112.; İbn Sînâ, *En-Necât*, s. 167.

sırasında etkin bir şekilde duyuma katılarak müşterek kuvveyle birlikte hissî sureti tasavvur eder. Hayal ve musavvire yetisinin görevi müşterek duyudan almış oldukları hissî suretleri korumaktır yoksa onlar hakkında bir yargıya varmak değildir. En fazla hükmedeceği husus kendisinde mevcut olunan suretlerin kime ve neye ait olduğudur. Hayal ve musavvire gücü suretleri yalnızca ortak duyudan almamaktadır. Zira mütehayyile ve mütefekkiye güçleri farklı amaçlar uğruna hayal ve musavvire gücündeki hissî suretleri alarak analiz ve sentez yoluyla oluşan hissî suretler üretirler. İşte hayal ve musavvire gücü mütefekkiyenin üretmiş olduğu suretleri de korumaktadır.⁶³

Mustafa Fevzi Efendiye göre; insanda var olan bir tahayyül kuvvesi vardır ve her şuûnât (işler) onunla başlar. Böylece bâtından zuhur eden şey ilk önce mütehayyile yetisine intikal eder. O yetide zâhiri olan harfler ve lafızlar yoktur. Çünkü her birisi şuûnattan yani hayalî suretlerden ibarettir. Burada esas olan Âdem'in ruhunun feyzidir. Çünkü hayal bu ruhtan beslenmektedir. Ruh tecelli ettiğinde bu şe'n hayale yükselir. Hayal âlemi ise basittir ve burada kimsenin keyfiyeti ve kemmiyeti mâlum değildir. Bu Hakk'ın işlerinin gölgesidir (zıl). Esmâ'nın gölgesi bu kuvveden açığa çıkmaya başlar.⁶⁴ Buradan kasıt insanın ilâhi isimlerin tecelli ettiği yegane varlık olmasıdır. Buna göre Hakk'ın emirleri insan vasıtasıyla görünür hale gelir. Zihinlerde veya bâtında yer eden bu hayalî suretlerin tasviri bu yetide gerçekleşir ve daha sonra fiilen kendini gösterir.

c- Hayal Kurma ve Düşünme Gücü

Beynin ortasındaki beyin kurtçuğunun yanında bulunan ruhta yer alan bu güç hayal ve musavvire gücündeki hissî suretler ile belleme veya diğer bir deyişle hafıza ve hatırlama gücünde bulunan birbiriyle terki edebilir veya tafsil eder. Ayrıca bu yeti suretleri, manaları ve hem suret hem de manaları birbirinden ayırmaktadır. İç idrak yetilerinin en işlevsel olanı hayal ve düşünme yetisi hayvani nefse nispetle hayal kurma (mütehayyile), insani nefse nispetle düşünme (mütefekkiye) veya bu gücü vehim kullanırsa mütehayyile, akıl kullanırsa mütefekkiye diye isimlendirilir.⁶⁵ Mütehayyile kuvvesi analiz ve sentez yoluyla üretmiş olduğu yeni suretlerin fenomende (görünür dünyada) bir gerçekliği olup olmadığına bakmaz. Hayal kurma ve düşünme yetisi musavvire kuvvesinde bulunan

⁶³ Durusoy, a.g.e., s. 101.

⁶⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 55.

⁶⁵ İbn Sînâ, *En-Necât*, s. 167.; Durusoy, a.g.e, s. 103.

suretleri birbiriyle veya herhangi bir suretle ilgisi olsun veya olmasın bir manayı veya buradaki anlamları birbiriyle ilişkilendirerek benzer veya karşıt yeni bir takım idrakler ortaya koyar. Eğer akıl bu yetiyi kontrolü altına almamışsa bu yeti herhangi bir nesne hakkında hüküm verirken bazı hoş yiyeceklerin renk ve şekillerinin, iğrenç cisimlerin rengine ve şekline benzetilmesi gibi o şeyin özüne göre değil kendi üzerindeki tesirine dayanarak karar vereceğinden dolayı bu yetinin hükümleriyle hareket eden hem bilgide hem de davranışlarda yanıltılmış olur. İbn Sînâ da bu hususla ilgili Kur'an-ı Kerim'de "*İnsanların gönüllerine vesvese veren sinsî vesvesecinin şerrinden*"⁶⁶ ayetinin insanda var olan mütehayyile yetisi olarak yorumlamaktadır.⁶⁷

Aynı şekilde Mustafa Fevzi Efendi açısından hayal ve musavvire gücünde bulunan hayalî suretler burada bir eyleme dönüşür. Mütehayyile kuvvesinde bâtından kaynaklanan hayalî suretler gerektiği gibi icra eder; mana ve lafız terkibe, saklı olan lafızlar şekil ve tafsile girer. Bu kuvve hafızadan aldığı suretleri bir şekle sokar. Buranın benzeri de tavır âlemidir (şehâdet âlemi/ dünya). Ona göre burası dördüncü taayyündür.⁶⁸

d- Vehim Gücü

Beynin tamamında ve özellikle orta boşluktaki ruhta mevcut olan bu kuvve beş duyunun idrak etmiş olduğu cismânî suretlerde bulunan ancak beş duyuya idrak edilemeyen cüz'i manaları idrak eder.⁶⁹ Bu kuvve iç idrak yetileri içerisinde en kuvvetli yargı gücüne sahiptir. Vehim gücünün idrak etmiş olduğu bu anlamlar daha önce hiç görmediği halde koyunun kurttan korkması ve ondan uzak durması gerektiği biçiminde idrak ettiği mana gibi ya hiçbir zaman duyular tarafından idrak edilmeyen anlamlardır veya balın renginin acı bir şeye benzetilmesinden dolayı bal hakkında acı yargısına ulaşılmasında olduğu gibi; vehim yetisi cismani suretlerden bir anlam çıkarırken bu anlam dış duyularca idrak edilmemektedir.

Mustafa Fevzi Efendi'nin tasnifinde burası insandaki ikinci rütbedir. Hayalden iş (şe'n) intikal eder ve oradan da kendini vehmiyye'de gösterir. Bu işlerin keyfiyeti cisim

⁶⁶ En-Nas 21/4.

⁶⁷ Hidayet Peker, *İbn Sina'nın Epistemolojisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2011, s. 45.

⁶⁸ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 56.

⁶⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 168.

veya cismanî olmamakla birlikte bâtında suretini gösterir. Olan şeyler hayalden vehmiyyeye geçer ve her biri manalı bir surete bürünür. Yani hayal edilen şeyler burada suret bulmuştur. Bunlar gaybubet halleridir ve sanki hayallerin ilmî suretleridir. Burada bâtını hal lâhut âleme benzer ve aynı şekilde ayân-ı sabiteye bir misâl olur.⁷⁰

e- Hafıza ve Hatırlama Gücü

Beynin arka boşluğundaki ruhta bulunan belleme ve hatırlama gücü vehim gücünün idrak ettiği cüz'i manaları gerektiğinde hatırlamak için saklayan bir kuvvedir. Bu yetiye vehim gücünün idrak ettiği manaları muhafaza etmesi bakımından bellek (hafıza) ve ihtiyaç duyuldukça tekrar iade ettiği için de hatırlama (mütezekkire) denilmektedir. Bu yetinin vehim yetisine nispeti hayal ve musavvire gücünün ortak duyuyla olan alakası gibidir. Yani hayal ve musavvire yetisi suretleri, hafıza ise anlamları muhafaza eder. Hatırlama şu şekilde gerçekleşmektedir; vehim gücü şeylerin suretlerini sanki müşahede ediyormuş gibi bir konuma geçebilmesi için mütehayyile gücüne yönelince bu güç hayal ve musavvire gücünde var olan suretleri mütehayyile gücüne sunmaya başlar. İşte bu esnada kaybolan ve hatırlanmak istenen anlamı muhteva eden surette vehim gücüne arz edilmiş olur. Böylece vehim gücü söz konusu suretin içerdiği manayı ikinci defa, daha önce dış duyulardan gelen suretin manasını idrak ettiği gibi idrak eder. Aynı şekilde hatırlama yetisi bu manayı ikinci defa beller. İşte vehim gücünün idrak ettiği bu manayı ikinci defa bellemesi hatırlamadır. Görüldüğü üzere hatırlama vehim gücünün arzusu neticesinde gerçekleşir. Ancak birisinden hareketle ikisinin birden yeniden idrak edilmesiyle hatırlama işlemi gerçekleşmektedir. Buna göre hatırlama manadan başlayarak surete doğru giden bir yolda mümkündür.⁷¹

Şu halde İbn Sînâ'nın nazarında nefsin idrak güçleri bir organda gerçekleşmektedir ve iç idrak güçlerinin hepsi beyinde meydana gelir. Beyinde gerçekleşen iç idrak güçlerinin tamamı aslında tek bir güçtür. Ancak bu güçlere farklı fonksiyonlarından dolayı değişik isimlendirilmeler yapılmıştır.

⁷⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 55.

⁷¹ Durusoy, a.g.e., s. 121.

Mustafa Fevzi Efendiye göre hafıza, sureti vehmiyye kuvvesinden alır. Buradaki hal ervâh âlemine benzer. Üçüncü rütbe olan bu yeti levh-i mahfuza da misâl olur. Burada manalar meydana çıkar ve her biri ruha benzer. Bundan sonra fikre geçiş yapar.⁷²

Mustafa Fevzi Efendi insanın beş havasını bu şekilde özetledikten sonra netice itibariyle şunları söylemektedir. Aslında bu zikredilen kuvvelerin hepsi bir bütündür. Ruhun manası düşünölmeli ve oradan da Hakk'ın zâtına geçilmelidir. Ayrıca insan ruh hakkında Allah'ında İsrâ suresinde bahsettiği aczini itiraf etmeli ve ruhun künhüne vakıf olan rabbinin zatını tefekkür etmelidir. Çünkü ruhtaki aczini fark eden Hakk'ın künhünün idrakindeki aczini daha çok fark edebilir. Hakk'ın zâtının künhü cedele müsaade etmez. O vakit insana düşen zevk ve hal ehli olup "men arefe" sırrını anlamak olmalıdır. Çünkü akıl zâtın ruhunun künhünü idrak hususunda noksandır. İrfan da akla değil vahye ve nebinin sünnetine uymaktan geçer. Natüralistler (tabiîler) gibi delalete düşüp maddî cismi manevî ruh sanmamak gerekir. İnsan beş kuvveden ayan olmuştur. Hakk'ın zatının künhünün ilmi insanda saklıdır ve onun ölçüsüdür. Aynı şekilde O'nun zatın alameti ve haddi de yoktur. Böyle olunca sınırlı akla sahip olan insanın, zatın künhünün ve ruhun hakikatinin kendisine aşık olması düşünölemez. Mahdud (sınırlı) olan yalnızca mahdud olan şeyleri bilir. Kim ki bu noksanlığının ve mahduduluğunun idrakinden uzak olup Hakk'ın zâtının künhüne vakıf olduğunu iddia ederse o kişi Allah'a ortak koşmuştur. Zira zâtın küllünü sadece Hakk'ın bizâtihi kendisi bilmektedir. Bu konudaki asıl husus Hakk'ın zâtının bilinemeyeceğinin yanı sıra insanın kendi aczini fark etmesidir.⁷³

⁷² Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 56.

⁷³ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 57-58.

İKİNCİ BÖLÜM

II- M. FEVZİ EFENDİ’NİN TASAVVUF ANLAYIŞI VE TARİKAT ÂDÂBI

A-TARİKAT VE ŞARTLARI

Mustafa Fevzi Efendi bir kimse tarikata girdikten sonra yapması gereken on şart olduğunu söylemektedir. Bunlar: 1-Sağlam bir itikat, 2-Farzların çeşitlerini muhafaza etmek, 3-Temiz niyet, 4-Peygamberin sünnetlerini yerine getirmeye çalışmak, 5-Bid’atlerden uzak durmak, 6-Daima abdestli olmak, 7-Farz namazları cemaatle ifâ etmek, 8-Başkalarının hakkını gözetmek, 9- Kâmil bir şeyhe tam olarak teslim olmak, 10-Zikir ve virtte devamlılığı sağlamak.⁷⁴

Bu şartların sayısı arttırılabilir fakat başlangıç aşamasında olanlar için öncelikle bu on şartın yerine getirilmesi gerekir. Zaten diğer şartlarda bu on şarttan çıkmaktadır. Her şeyin temelinde şeriat vardır ve zâhir ile bâtında Kur’an-ı Kerimdir. Mürid olan birinin her vakit niyetini dürüst ve temiz tutması gerekir. Aynı şekilde ilmiyle amel etmesi ve her işini de ihlasla icrâ etmelidir. Farz olan ibadetleri iyi veya kötü bir karşılığı olmadan yapmalıdır ki asıl ihlas budur.

Mustafa Fevzi Efendi’nin nazarıyla mürid, sûfilere itimadı tam olup o zümreye karşı da saygılı olsa aynı şekilde de sünnetleri terk etmeyip ifrat ve tefritten de uzak durursa bu kişi “velâyet-i suğra”ya yol bulur. Buna aynı zamanda “ammey-i suğra” da denir. Burada nefis hala insanın düşmanıdır ve tevbekâr da değildir. O sebepten bu makamdan geçilmelidir. Levvâme ve mülhîme mertebeleri için gayret sarf edilmelidir. Bu mertebeler için de kalbi eğitecek kâmil bir mürşid bulmak zorunludur. Çünkü kâmil mürşid vesilesiyle sâlik, peygamber yolunu öğrenmiş olur. Eğer tâlibin kalbine “böyle bir mürşid bu devirde var mıdır?” düşüncesi gelirse bilmelidir ki kıyamete kadar ârif kimseler hep olacaktır. Çünkü kainat onlarsız kalsa bir vakit bile yerinde duramazdı. Dikkat

⁷⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 78.

edilmesi gereken bir hususta bu yola girmeye niyet eden tâlibin evliya olanların günahlardan, hatalardan ârî olduğunu zannetmemesi gerekir. Çünkü evliya olmak kolay iş değildir. Ayrıca tâlib derviş olduğunda âlimleri hor görmemelidir ve sâlik herkesten daha ziyade kendini hakir görmelidir. Derviş tavır ve davranışlarına dikkat etmelidir zira onların ahlakları cümle insanların tarikata karşı tutumlarının belirlemektir.⁷⁵

B-TARİKATIN ÇEŞİTLERİ VE ALT DALLARI

Mustafa Fevzi Efendi tarikatlar ve onun şubelerinden genel hatlarıyla bahsetmekle yetinmiş ve hafî yolu benimseyen Nakşibendiyye tarikatının usulünü teferruatlarıyla ele almıştır. Buna göre sûfilerin nezdinde ise tarikatlar usül ve esaslarının farklılığına göre ikiye ayrılır. Bunlar: Ruhanî ve nefsanî tarikatlardır.

1- Ruhanî Tarikatlar

Ruhanî tarikatlarda sâlik: “*O’nun yaratılışını tamamlayıp tarafımdan ona ruh üfürdüğüm zaman, hemen ona secde edin*”⁷⁶ ayetinde bulunan “menfûh ruh” üzerinde bulunan kesâfetin kalkması için kalbin tasfiyesi ile meşgul olur. Bunun yolu da nafil ibadetler, zikir, teslimiyet, râbîta gibi manevî gıdalarla ruhu beslemektedir. Ayrıca ruhânî tarikatlarda çile yoktur. O’nun yerine ruhun tasfiyesi ve elest bezmindeki mîsaka bağlı kalınıp gereğinin yapılması yönünde mücâhede edilir ve bu surette nefis, ruhun emrine girmiş olur. Bu tarikatların zikir çeşidi “hafî”dir. Tarikat silsilesi de genellikle Hz. Ebubekir aracılığıyla Hz. Peygambere ulaşır. Bu yolda sâlik, kalb, ruh, sır, hafî, ahfa, letâif-i nefis, letâifü’l-küll, nefy ve isbât, murâkabe gibi mertebelerden geçerek sülukunu tamamlar. İnsan vücudunda her bir letâifin bir mahalli vardır ve zikir ile bu mertebeler bir bir tevhid durumuna gelince, ruh yaratılışı gereği marifete erişerek hakka’l-yakîn mertebesine yükselir. Bu usül günümüzde Nakşibendiyye tarikatının benimsemiş olduğu yoldur.

⁷⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 77-83.

⁷⁶ El-Hicr, 15/29, es-Sa’d, 38/72.

2- Nefsâni Tarikatlar

Nefsâni tarikatlarda nefsin aldatıcı ve geçici arzuları ile mücadele etmeyi esas alan tarikatlardır. Bu yolu benimseyen tarikatlarda nefis için yedi perde esas alındığından bunların her biri esmâ-i husnâ'dan “esmâ-i seb'a”nın birbiriyle terbiye edilerek o isimlerin manasına uygun harekete alıştırılır.⁷⁷

Mustafa Fevzi Efendi klasik kaynaklara paralel olarak genel olarak bilinen on iki tarikat mevcut olduğunu söylemekle birlikte bazı tarikatların alt dallarından da bahsetmektedir. Onlardan bazıları şunlardır: Kâdiriyye, Nakşibendîyye, Şazelîyye, Rıfâîyye (Ahmediyye), Ekberîyye, Desukiyye, Nurbahşîyye (Kübrevîyye), Sâdiyye, Çeştiyye, Halvetiyye (Şabaniyye, Uşşakiyye, Gülşeniyye, Sünbülüyye), Bektâşiyye, Melâmiyye (İdrisiyye)'dir. Ve genellikle diğer tarikatlar ve onların çeşitleri asıl itibariyle bu on iki tarikattan türemiştir.⁷⁸

Ayrıca Mustafa Fevzi Efendi sülûka niyet eden bir kişinin bu tarikatlarla ilgili bilgi sahibi olmak istediğinde başvuracağı bir takım temel klasik kaynaklardan da örnek vermiş ve faydalanmasını murad etmiştir. Onlardan bazıları; Nefâhat'ül-Üns, Mektubât-ı Rabbanî, Miftâh'ül Gayb, Risâle-i Parsa, Futuhât'ül-Mekkiyye, Behçetü's Seniyye, Mi'yâru'l Ulum, Âvârîf, İhyâ vb. kitaplardır.⁷⁹

C- MÜRŞİD-İ KÂMİL VE ÖZELLİKLERİ

Mürşit kelimesinin sözlük manası; irşat eden, rehberlik eden demektir. Tasavvuf literatüründe kendisine intisâb edenleri istidât ve kabiliyetleri göz önünde tutularak bir takım eğitim metotlarıyla sâlikî kemal noktasına erişmesini sağlayan yol göstericidir. Tasavvuf geleneğinde mürşit, müritleri tarikatın eğitim yöntemleriyle yetiştiren kişidir.

⁷⁷ H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016, s. 233-234.; Ayrıca bkz. İrfan Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1994, s. 181- 229.

⁷⁸ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 85.

⁷⁹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 85.

Mürşit yerine şeyh, postnişin, seccâdeneşîn isimleri de kullanılmaktadır.⁸⁰ İlk dönem kaynaklarını incelediğinde genel olarak “şeyh” ismine itibar edildiği görülmektedir.⁸¹

Şeyh kelimesi sözlükte ihtiyar, yaşlı kişi anlamına gelir. Şeyh kelimesinin şuyûh, meşâyih, eşyah, şeyhân gibi müradifleri vardır. Tasavvuf ıstılâhında ise şeyh; şeriat, tarikat ve hakikat ilimlerine vakıf kâmil insan demektir. Nefislere ârız olan hastalıkları, afetleri ve bunların tedavi yollarını bildiği, iyileştirebileceği ve rehberlik ettiği için sâlikin istidâtı ve hidayete muvaffak kılınması dahilinde onu kemâle erdirmeye mertebesine ulaştıran kişidir.⁸²

Tarikat ehli olanlar insanın, kalben Allah’ın huzuruna çıkmasına engel olacak niteliklerin izâle edilmesine yardımcı olabilecek ve yol gösterecek bir mürşide bağlanmanın zarurî olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.⁸³ Böyle bir mürşidi aramak ve bulmak, herkes için elzem ve vaciptir.⁸⁴

Bir başka açıdan da mürid kendi mürşid-i kâmilini Allah’ın esmâsının ve sıfatlarının ortaya çıktığı mecrâ olarak bilmelidir. Buna göre mürid, Allah’ın emirlerini yerine getirme, nehyettiklerinden sakınma hususunda mükellef olduğu gibi, şeyhine yönelmekle de edebi böyle olmalıdır. Bu şeyhe bağlılığın ve sadakatin ikinci mertebesidir.⁸⁵

⁸⁰ Ömer Faruk Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürit-Mürşit İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 10, (2005), s. 38.

⁸¹ İlk dönem âbid ve zâhidler şeyh olarak anılmazlardı. Eğer anılanlar var ise bu sülûk yönünden değil ya kabilenin yaşça ileri gelen insanı olmasından ya da fıkıh veya hadis âlimi olmasından ileri gelmektedir. Bu duruma örnek olarak Kelâbâzî sûfilerden bahsederken isimlerinin başına şeyh unvanı getirmeyip Hasan Basrî, Şakik Belhî, Ebû Hafız Haddad gibi sıradan ifadelerle zikretmiştir. Kûtu’l-Kulûb, Luma’, Kuşeyrî’nin Risâlesi, Avârif gibi ilk dönemin önemli kaynaklarında bu anlayışın sürdürüldüğü görülür. Ayrıca Serrâc sûfileri zikretmek istediğin şeyh kelimesinden farklı olarak “ârif” diye bahsetmektedir. Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili*, Ensar Neşriyat, 2016, s. 70.

⁸² Abdurrezzak Kâşânî, *Istılâhâtü’s- Süfîyye : Sûfilerin Kavramları*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2014, s. 90.

⁸³ Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Behçetü’s Seniyye*, çev. Siraceddin Önlüer, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015, s. 39.

⁸⁴ Şeyh Abdülganî en-Nablusî (ö.1143/1731) *Miftahu’l Maiyye* isimli eserinde şöyle demektedir: “Allah yolunda seyr-i sülûka başlamak için bir mürşide intisab eden kimse, şeyhini Allah’a açılan bir kapı olarak görmeli ve öyle düşünmelidir. Böyle düşünmekihlas ve samimiyyetin en yüce mertebesidir. Şu halde mürid, şeyhinden kendisine gelen her şeyin Allah’tan geldiğine inanmalıdır. Şayet gelen hayr ise bu Allah’ın onu doğru yola iletmesindedir. Şayet şer ise bu da, onun girdiği yolda müritlik makamının bir imtihanıdır.” el-Hânî, *Behçetü’s Seniyye*, s. 42.

⁸⁵ El-Hânî, a.g.e., s. 42.

Şeyhe bağlılığın hangi hususlarda bir ihtiyaç konusu olduğuyula ilgili İbn-i Haldun şu sebepleri zikretmektedir:

- 1- Takva mücadelesi ile
- 2- İstikamet mücâhededesinde şeyhe ihtiyaç şart ve zaruri değildir
- 3- Keşf ve ittıla (öğrenmek) mücâhededesinde ise şeyh şart ve zaruridir.⁸⁶

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre bir mürşidin bir sâlikin seyrini ikmal ettirecek vasıfları şu şekildedir;

1- Zevk-i sarîh, ilm-i sahîh, erbab-ı zevkten olmalı, meclisinde aşk ve lezzet bulunmalı. Her teveccühünde nazarı dervîşe tesir etmeli, sâlikte bu mesleke râğbeti artmalıdır.

2- Şeyh, dini ilimlerde noksan olmamalıdır.

3- Dertli olanların derdine çare bulmalıdır.

4- Kulları Hakk'a davet etmeli ve onları ayıplamamalıdır.

5- Mahlûkata karşı şefkat ve merhamet göstermelidir.

6- Himmet erbabı olmalı ve kul bu himmetten izzet bulmalı. Bu himmeti her sâlike lutfeylemelidir.

7- Allah'tan gelen her şeye razı olmuş durumda olmalı yani nefis-i marzıyye mertebesinde olmalıdır. Himmet, iffet, rıza, kanaat, kazaya teslimiyet, zühd, takva, tevekkül, merhamet, rikkat, sabır, adaletli olma, istikamet, şefkat, doğruluk, vefa, safvet bir kalbe sahip olmalıdır. Bunların bir kısmı olmasa da bazı vasıflar kendisinde görülmelidir. Bunlardan en önemlisi cömertliktir zira o olmazsa kendisinden feyzin nuru açığa çıkmaz.

⁸⁶ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti: Şifâu's Sâil*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998, s. 73.

8- Basîret sahibi olmalıdır. Saliki daima derinlemesine incelemeli, araştırmalı. Aynı şekilde saliklerinden kimin çalışkan, kimin zeki ve kimin mesleğini muhafaza edebildiğini bilebilmeli.

9- Dinî ilimlerde cahil olmamalıdır. Âlimlere ihtiyaç duymamalı hatta onlara vaaz verebilecek dini bilgiye sahip olmalıdır. Haramı helali bilmeli, şeriate uymalı, sâliklerini de haramdan men etmeli ve Hak yoluna davet etmelidir. Dinî emirlerde laubali tavır sergilememeli, her yaptığı ve söylediği sözde bir hikmet bulunmalıdır ki sâlikler ondan nasihat alabilsinler.

10- Ehl-i bid'at ve ehl-i dünya olmamalıdır. Dünyaya dünyası kadar, ukbâya ukbâsı kadar çalışmalıdır. Her anını peygamberin sünneti üzere yaşamalıdır.

11- Kâmil mürşid nefesine uyup kötü ahlak sahibi olmamalıdır zira o avamın işidir. Dünya sevgisi, yalan, şehvet, fisk, riya, cimrilik, gazap gibi kötü hallerden berî olmalıdır.

Eğer şeyh bu gibi vasıflarla nitelenirse sadık mürid onun velayet gölgesi altında kısa bir zaman sonra maksadına ve maksuduna kavuşur. Mustafa Fevzi Efendiye göre ancak böyle bir mürşide intisâb edilir.⁸⁷

D- SÂLİK VE VASIFLARI

Tasavvufa yeni girenlere “mübtedî”, bu yolun sonuna erişenlere “müntehî”, bu ikisi arasındakilere “mutasavvıt” denilir. Ayrıca sûfiler sülûkun başlangıcında olanlara “mürîd”, ortasında olanlara “sâlik” ve nihayete ulaşanlara “murâd”, “ârif” veya “muhib” diye isimlendirmişlerdir.⁸⁸ Aynı zamanda maksûd olana ulaşma gayretiyle çabalayan, hedefe varma kararıyla tasavvuf yoluna giren, bu yolun gereklerini dünyevî ihtiyaçlarının önünde tutan ve tasavvufu meslek hâline getiren insanlara sâlik denir.⁸⁹

⁸⁷ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 58-62.; Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî, *Câmiu'l-Usûl: Veliler ve Tarikatlarda Usûl*, çev. Rahmi Serin, İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 1977, s. 90.

⁸⁸ Kâşânî, *Istilâhâtü's-Sûfiyye*, s. 327.

⁸⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012, s. 306.

Sûfilerin nezdinde tasavvuf yolu; Hz. Peygamberin sünnetine tam manasıyla uyma, emirlerine yerine getirme ve nehyettiklerinden sakınmada en muvaffak olanıdır. Bu hususta Allah Teâlâ “*Rasûlüm size ne verdiyse onu alıp yapın, neyden sakındırıyorsa ondan kaçının*”⁹⁰ buyurmuştur. Buna göre sûfiler amellerinde ve ibadetlerinde büyük bir ciddiyetle sünnete ittibâ etmişler, söz ve davranışlarında peygambere uymanın bereketiyle, ilim, haya, af, müsamaha, şefkat, güzel geçim, tevazu gibi güzel ahlakî meziyetlerle şereflenmişlerdir.⁹¹ Sâlikler de bu vasıflara sahip olabilme gayretiyle süluka niyet ederler.

Allah Teâlâ yüce lütfuyla sûfilere nefsini tanıtmış, Rasullullah’a açtığı gibi ona da nefsin hallerini açıp göstermiştir. “*Nefsin bilen Rabbini bilir*” düsturunca Hakk’ın bilinmesi nefsin tanınmasına bağlanmıştır.⁹² Bu sebepten nefsin tanınması önem arz etmektedir.

Bir kimse akıl ve ilim ile nefsini terbiye etmek isterse buna güç yetiremez. Bu yolda helak yolma, zillete düşme, inancını kaybetme riski vardır. Çünkü böyle bir kimse de gurur, zan, nefsin ve şeytanın aldatması ile kendini yolun sonu olmayan bir vadide helak eder.⁹³ Bu sebepten yolun tuzaklarını bilen kamil bir şeyhe bağlanılmalıdır. Kamil bir şeyh niyetiyle yola çıkan mürid ister doğuya isterse batıya gitsin kâmil bir şeyhe giderek onun hizmetinde olmalıdır. Şeyhin hizmetinden geri durmasına sebep olacak olan engelleri de iradesinin kuvvetiyle yolundan kaldırmalı, bu bahtiyarlıktan mahrum kalmamak ve kendisine yazık etmemek için hiçbir özrü kendisine bahane etmemelidir.⁹⁴

Mürid olabilmek için yapılması gereken ilk şey kamil bir mürşid bulmanın niyetine girmektir. Bu niyetin gereği olarak da kişi istihare yapmalıdır. İstiharede yapılması gerekenler; öncelikle iki rekat namaz kılmak ve her bir rekatında ihlas suresi biliniyorsa onu yoksa zammi bir sureyi okumaktır. Namazı eda ettikten sonra üç kere niyetini Allah Teâlâ’ya arz eyledikten sonra istihareye niyet etmektir. Sonrasında tâlib dünya kelamı konuşmadan sağ tarafına olacak şekilde uyumalıdır. Daha sonra rüyasında

⁹⁰ El- Haşr 59/7.

⁹¹ Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif: Gerçek Tasavvuf*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014, s. 78.

⁹² Sühreverdî, *Avârif*, s. 79.

⁹³ Necmeddin-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd: Tasavvuf Yolu*, çev. Halil Baltacı, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013 s. 206.

⁹⁴ Dâye, a.g.e., s. 209.

görmüş olduklarını niyet etmiş olduğu tarikin şeyhine anlatmalıdır. İstihare bir metod olmakla beraber Mustafa Fevzi Efendi'nin nazarında istihare yapmak şart değildir. Sâlik istihareyi kâmil bir mürşide anlattıktan sonra eğer mürşid onu kabul etmişse, bundan sonra mürid mürşidinin dediklerini yerine getirmelidir. Özellikle evrad ve ezkarı dediği gibi yapmaya koyulmalıdır. Her işinde, tavır ve davranışlarında sünnet üzere olmaya gayret sarf etmelidir. Bir kişi süluk yoluna girmiş ve kâmil bir mürşide intisâb etmişse, yapması gereken bir takım vazifeler vardır. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre bunlar on kısımda taksim edilmiştir:

1a- Bir mürid takva ehli olmaya çalışmalı fakat ifrattan da sakınmalıdır. Zira aşırıya kaçılırsa ham bir mürid olunur.

1b- Kendini üstün görüp bencil olmamalıdır.

1c- Herkesi küçük görüp onları zemmeylememelidir.

1d- Ucb ile karşısındakini susturmamalıdır.

1e- Tarik ehli olunca kendini üstün görüp cenneti hak ettiğini zannetmemelidir.

1f- Her daim takva üzere olmalı ve bu yolda mücadele etmelidir.

1h- Herkes fâsık ve fâcir olsa bile kendini küçük görmelidir.

1g- Nefsinin alçak olduğunu aklından çıkarmamalı ve benim nefsim firavundan daha yücedir hissine kapılmamalıdır.

1ı- Haramdan kaçınmalı, vacipleri yerine getirmeli ve sünnete uymalıdır. Bunları îfâ ederken insanları tefrit etmekten de sakınmalıdır.

2a- Her ne sebep olursa olsun nefsini düzeltmeye önem vermelidir. Bunun için de nafilerle meşgul olup nefse fırsat vermemelidir. Dinin emirlerini yerine getirmede tembel olmamalı ve mürşidin vermiş olduğu vazifelerde de aynı şekilde gevşeklik göstermemelidir.

2b- Şüpheli şeylerden uzak durmalı ve bid'at olan her şeyi terk etmelidir.

3- Daima teyakkuz halinde olmalı ve kalbi kontrol altında tutabilmelidir. Her bir aza gafletten berî olmalı; gafleti âdet haline getirmekten ve sefihlikten uzak durulmalıdır.

4- Marifet ve kalp ehline karşı ülfet beslemelidir. Aynı şekilde Allah'ın feyzinin gelmesi için onların yoluna uyulmalıdır. Ariflerle bir ünsiyet peydâ olunca, onlar senin ayıbını görür, halini keşfedip bilir ve Hakk'ın yoluna seni davet ederler. Çünkü düşman seni övüp dururken gerçek dost kendi halini düzeltebilmen için senin kusurlarını söyleyendir. Her daim iyilerle görüşülüp Hakk'ın yolu onlara sorulmalıdır.

5- Sâlik devlete itaat etmeyen, devlet başkanına riâyet etmeyen, şer ehli müfsitlerden uzak durmalıdır. Bu şekilde devlete karşı hain olanlardan her zaman keder ve ümitsizlik gelir. Çünkü böyleleri devlete karşı hain ve nimete karşı nankördürler. Vatan sevgisi beslemeyen kimselere hüsn-i zan beslenilmemelidir.

6- Mürid edebi muhafaza etmelidir. Çünkü şeriat, tarikat ve hakîkî irfan edeple sağlanır. Tarikat başından sonuna kadar edepten ibarettir. Çünkü her ibadetin bir zamanı ve edebi vardır. Sülûkun her makamında da edep vardır. Her edepten Hakk'ın feyzi müşâhede edilir. Edepleri muhafaza edebilmek için çaba sarf edilmeli, mücadele edilmelidir. Büyüklere hürmet, küçüklere şefkat gösterilmeli; ilim ehline, fazıl kimselere daha fazla saygı gösterilmeli, fakir ve zillate düşmüş insanlara da daha fazla merhamet edilmelidir. Ümmet-i Muhammed'e her daim hüsn-i zan beslenilmeli ve cömert olunmalıdır. Sâlik devlete karşı sadık olmalı ve millete hizmeti de gözetmelidir. Hiç kimseyi küçük görmemeli, birini aşağılayıp zemmeyecekse bunu kendine yapmalıdır. Eğer bir kimsenin fiska düştüğünü bilirse onu ayıplamak yerine Mevla'ya onun hakkında dua etmeyi tercih etmelidir. Ama sülûk ehli bir günaha düştüğünde bir daha dönmek için Allah'tan af ve mağfiret dilemeli, nefsinin her daim küçük görmeli ve asla medhe layık görmemelidir. Aynı şekilde sâlik hiç kimseye nefsinden dolayı zulmetmemelidir.

Mürid cemaatle namaz kılmaya önem göstermeli ve gençliğine güvenip gafillerden olmamalıdır. Bilinmelidir ki gençlik fırsattır, ihtiyarlığında kimseye faydası yoktur. Bir kişi bir günah işlerse ondan ibret almalı ve aynı kusuru işlememeye özen göstermelidir. Herkesten önce sâlik kendi hâlini görmelidir.

7- Vaktin kıymetini bilip hakkını vermeli yani “ibnü’l-vakt” olmalıdır. Kişiyi bahşedilmiş olan bu kıymetli vakit, Hakk’a sarf edilmeli ve ibadetle donatılmalıdır. İbadet edeceği vakti uykuyla geçirmemeli ama uykuyu da bütünüyle terk etmemelidir. Aynı şekilde dünyadan da bütünüyle el etek çekmemelidir. Çünkü dünyada ihtiyaçtır ve insana alışveriş de gereklidir. Eğer kişinin niyeti doğru ise dünyevî meşgaleler bile onun zikri olur. Fakat sâlik dünya işlerine bütünüyle kendini vermemeli, zamanın çoğunu Hakk’a ayırmalıdır. Her vaktin bir işi olmalı ki alçak olan nefse uyup bu işten vazgeçmemelidir. Çünkü gönül ehli, zamanını taksim eder ve her biri bu vaktini tanzim eder. Bu taksim ve tanzimlerden biri, günü dörde ayırmaktır. Birinci kısımda Hakk’ın zikriyle meşgul olunmalı ve dünya işlerine dalınmamalıdır. İkincisinde rızık için uğraşılmalı ve onun için çaba sarf edilmelidir. Üçüncü kısımda da kişi sevdiklerine ve ailesiyle ilgilenecek vakte tahsis etmelidir. Dördüncüsünü de uykuya ayırmalıdır. Bu şekilde gece ve gündüzü ihya etmelidir.

8- Huzur halinin muhafaza edilmesi ve şerhlerin gönülden gitmesi gerekir. Sabah akşam bu huzur haline dikkat edilmeli ki sâlikin halinde bir düzen bulunsun. Bunun gerçekleşmesi için her yerde ilahî düşünmeli ve bilinmelidir ki her an Hak ile beraberiz. Adeta her yerde bir sen bir de O varmış gibi düşünülmalıdır. Böylece kendi yokluğunun idrakine varılabilir. Sâlikin bütün işlerinde, aklında fikrinde Hak olmalı ama bu onu dünya işlerinden büsbütün alıkoymamalıdır. Sâlik dünyevî işlerini icrâ ederken gönlü de hep Hak ile beraber olmalıdır. Bu şekilde olan sâlik ne kafiri görür ki küfrü söyler ne de fasıkı görür ki onu uyarır.

9- İhlas ile amel etmeli, ibadetlerden zevk almalıdır. Sâlikin ibadeti öyle bir olmalı ki nefsi bile ondan lezzet duymalıdır. Ancak bu şekilde huzurun feyzi ortaya çıkar. Daha sonra o lezzetten de geçmeli ki yorulmaksızın ibadet edebilsin. Sülûk ehli öncelikle o lezzet için günlerce ibadet eder daha sonra oradan geçer. Bu zevki Hak’tan ayrı görmemeli ki ibadetleri makbul ve çabaları takdir edilsin.

10- Sâlik kalbi imar eylemek için çabalamalıdır. Hak yolundaki mürid kötü ahlaktan geçip, güzel yaradılışı ruhuna gıda edinmelidir. Noksan olan kalbini irfan ile kâmil hale getirmelidir. Süflî olanlardan geçip ulvî olana yönelmelidir. Lüzumsuz sözleri terk etmeli, nefsiyle her daim mücadele halinde olmalıdır. Böylece şeytan gider ve onun

yerine akl-ı meâd gelir; cehalet ve zulüm mahv olur yerine ilim ve adalet gelir. O kalpten kin, hased, ucub, riya gider yerine gün be gün artan haya gelir. ⁹⁵

E- KALBİN İMÂRİNİN ALÂMETLERİ

Tasavvuf ıstılâhında kalp; marifet, müşâhede, yakinî bilginin kaynağı aynı şekilde Hakk'ın tecelligâhı olup onunla kulunu sevdiği rabbanî, nuranî bir latifedir. Hakikatin bilgisinin elde edilmesi ve ilâhî sırların tezâhürünün en güvenilir yolu kalpten geçmektedir. Ancak söz konusu bilgilere ve sırlara ulaşabilmek için kalbin heva, heves, cehalet gibi kirlerden arınması gerekmektedir. Zira kalp, nefisle olan bağlantısı sebebiyle kör⁹⁶, katılaşmış⁹⁷, mühürlenmiş⁹⁸ ve perdelidir⁹⁹. Ruha bakan yönüyle ise pak, nuranî, vahyin ve ilhamın kaynağı¹⁰⁰, imanın ve takvanın mahalli¹⁰¹, firâset¹⁰², itmînân¹⁰³, sebat ve huzurun kaynağıdır. ¹⁰⁴

İnsanın hakikati ve mahiyeti anlamına gelen kalp; ruhun algılayan, bilen ve tanıyan yönüdür. İlahî hitabın muhatabı ve mes'ul olan tarafı da kalptir. Zira bununla ilgili Peygamberimiz bir hadis-i şerifinde: “İnsanın bedeninde bir et parçası vardır, o iyi olursa bütün beden iyi, kötü olursa bütün beden kötü olur, o da kalptir” buyurmuştur. ¹⁰⁵

İmam-ı Gazâlî'ye göre kalp ile beraber ona eşlik eden kalbin orduları vardır. Bunların sağlamlığı kalbi de güçlendirir. Bu askerlerin doğru yolda oluşu kalbi de doğru yola sevk eder. ¹⁰⁶

⁹⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s.62-81.; Gümüşhanevî, *Câmiu'l-Usûl*, s. 91-96. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, s. 206-215.

⁹⁶ El-Hac 22/46.

⁹⁷ El-Bakara 2/74.; el-Mâide 5/13.

⁹⁸ El-Bakara 2/7.; et-Tevbe 9/87.

⁹⁹ El Bakara 2/88.; en-Nisâ 4/155.

¹⁰⁰ El Bakara 2/97.

¹⁰¹ El-Mâide 5/41.; el-Hucurât 49/14.

¹⁰² El-A'râf 7/179.; el-En'am 7/17.

¹⁰³ El-Bakara 2/260.; er-Ra'd 13/28.

¹⁰⁴ Kâşânî, *Istilahatu's Sufiyye*, s. 348.

¹⁰⁵ Buhari, “İman”, 39.; Müslim, “Musakat”, 107.

¹⁰⁶ İmam-ı Gazzali'ye göre kalbin orduları üç kısımdır:

- 1- İteleyici ve tergib edici olanlardır. Bunlar ya kalbin şehvetine uygun ve fayda sağlayana doğru celbedip ona doğru iter. Yada gazab gibi zıt ve zararlıyı defetmeye sevk eder. Bazen bu teşvikçiye irade denir.
- 2- Maksatlarını elde etmek için vücudundaki organlarını tahrik edendir. Buna kudret denir.

Kur'an-ı Kerim ve sûfîlerin nezdinde kalbin farklı vasıfları, işlevleri olduğu gibi aynı şekilde kalbin, ruh ve nefis gibi çeşitli tavırları ve mertebeleri de vardır. Kalbin değişkenliği ve işlevleri de mertbelerinin farklılığından kaynaklanmaktadır. Kalbin değişik tavırlarıyla ilgili ilk akla gelen isimlerden Hakim Tirmizî'nin nezdinde kalbin dört mertebesi vardır bunlar; kalp, sadr, fuâd ve lüb'tür.¹⁰⁷ Aynı şekilde Ebu Hüseyin en-Nurî de kalbin dört makamı vardır ve Allah Teâlâ kalbi dört isimle zikretmiştir. Sadr, Allah'ın "*O halde Allah kimin sadrını İslam'a açmışsa(...)*" (Zümer 39/22) buyruğu gereği İslam'ın kaynağıdır. Kalp, "*Fakat Allah imanı size sevdirdi, onu kalplerinizde güzelleştirdi(...)*" (Hucurat 49/7) ayetine göre imanın kaynağıdır. Fuâd, "*Gözün gördüğünü fuad yalanlamadı*" (Necm 53/11) ayet-i kerimesi buyruğunca marifetin membaıdır. Lübb ise "*(...) derin kavrayış sahipleri (lübb sahipleri) için deliller vardır*" (Âl-i İmrân 3/190) ayeti gereğince tevhidin kaynağıdır. O halde lübb birlemenin, fuad bilmenin, kalp inancın, sadr ise İslam'ın mahallidir.¹⁰⁸

Mustafa Fevzi Efendi kalbi çirkin vasıflardan ve hastalıklardan temizlemenin ve onu imar edebilmenin dört alâmetinin olduğunu söylemektedir ve şu şekilde sıralamaktadır:

1- Gurbetle dünya sevgisinden uzaklaşan müridin ukba diyarına karşı özlemi arttığında artık kendisini dünyada gurbette gibi hisseder. Dünya hayatında sâlik kendini misafir gibi görmelidir ve kendisinden önce de bu misafirhaneye uğrayanlar bir gün bu yuvadan uçup gittiği gibi kendisi de bu cihandan göçüp gideceğinin bilincinde olmalıdır. Bu sebepten bu dünya ona güvenilir bir yurt olarak gelmemelidir. Dikkat edilmesi gereken bir husus da gelip geçiciliğinin farkında olurken mürid, dünya işleriyle olan alakasını da bütünüyle kesmemesi gerekir. Çünkü sâlik dünya işleriyle meşgul olduğu vakitte mahlukata Hak için adil davranmaya, hizmet etmeye devam etmesi de onun vazifesidir.

3- Casuslar gibi şeyleri tarif edip idrak edendir. Bu insanın beş duyusu olan göz, kulak, burun, ağız ve dokunma kuvvesidir. Bu kuvveler belirli azalara yayılmıştır. Buna da ilim ve idrak denilir. İnsanın ayrıca beş iç idrak güçleri vardır ki onlarda kalbin ordularına dahildir. İmam-ı Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul: Çelik Yayınları, 2016, C. V., s. 1-20.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakim Tirmizî, *Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadri ve'l-Kalbi vel'l-Fuadi ve'l-Lübbi: Kalbin Anlamı*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Hayy Yayınları, 2006

¹⁰⁸ Ebu'l Hüseyin en-Nurî, *Makâmâtü'l Kulûb :Kalplerin Makamları*, der. Hacı Bayram Başer, İstanbul: Hayy Yayınları, 2015, s. 123.

2- Kalbi imâr etmenin bir diğerk yöntemi de her daim ölümü aklında tutmaktır. Fakat sâlik bu fikri ve hali kendi içinde yaşayıp kimseye bildirmemelidir.

3- Sâlikin kalbinin vahşiliğinden kaynaklanan pek çok sıkıntı ortaya çıkar Kalbin ahvali, başka hallere benzememekle birlikte daima kalp, müridin halini çirkin ve noksan gösterir. Bu hal sâlikin kalbini ve fikrini her an meşgul eder. Bütün gün ibadet etse dahi eylemiş olduğu kusurları ve eksikleri düşündür. Âsî bir kul olduğu düşüncesiyle mahzun duruma düşen mürid, bir günah işlediğinde perişan olur. Zira Allah yolundaki müridler binlerce ezkar ve ibadetle meşgul olsalar dahi her daim muzdarip ve hüzünlü bir haldedirler. Kalbin vahşetinden kurtulmak ve kalbi tasfiye edebilmek için çabalayanların kalbinden o vahşet zorlukla çıkar. Aynı şekilde kimin kalbinde bu vahşet tam bir şekilde bulunursa zamanla o Hakk'ı unutmaya başlar ve kötü ahlak aynı şekilde çirkin fiiller kendisinde zuhur eder. Bu vahşetin kendisini gösterdiği ilk şey farz olan amellerin terkidir. Kalp ehli bu vahşeti bildiklerinden dolayı amellerini îfâ etmek için mücadele ederler ve halini her daim gözetirler. Bu sebepten sufi zümresi tasavvufu başından sonuna kadar “ıstırap” diye tanımlarlar.

Sufi öğretmen gibidir tasavvuf ehli de ilim taliblisine benzer ama henüz bu yolda olgunlaşmış değildir. O sebepten sâlik sufilerin yoluna uymaya ve derslerini tam olarak yerine getirmek için çabalamalıdır. Maksudı sufilerin akıbetine mazhar olup Hakk'ın rızasını kazanmaktır.

4- Zikri çoğaltarak huzur halini an be an arttırmak, kalbin düzelmesinin yollarından biridir. Avam olanlar dünya için ağlarken gönül ehli olanlar ise Hak Teâlâ'yı düşündüklerinden dolayı feryad figan edip dururlar.¹⁰⁹ Kalbi imar etmek için gereken dört özellikler; gurbet, ölümü hatırdâ tutmak, sufilere benzemeye çalışmak ve zikri çoğaltmanın özü, bunca tafsilin asıl maksudı ve mücmel hali Hakk'ı tefekkür etmektir.

F- TARÎK-İ ÂLİYYE: NAKŞİBENDÎYYE VE KISIMLARI

¹⁰⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 71-74.

Mustafa Fevzi Efendi Nakşibendîyye başta olmak üzere gerek cehrî gerekse de hafî metodu takip eden her tarikatın uyguladığı üç yöntem olduğunu söylemektedir. Bunlar; râbîta, tövbe ve zikirdir. Mürşidin izniyle bu usüllerin takip edilmesi neticesinde Hak yolunda vuslat gerçekleşir. Bazıları sülûkunu râbîta ile tâlim eyler bazısı da her daim tövbe halinde olup Hakk'ın feyzi oradan açığa çıkar. Bazısı da sülûkunu zikir ile gerçekleştirir ve böylece gönlüne Hakk'ın ismini nakşeder. Bu üç usül her tarikatta vardır ve hepsi kâmil mürşidin izni ve öğretmesiyle gerçekleşmelidir. Bazı tarikler bu üçünü birleştirirken bazıları da ya ikisini yada tekini metot olarak benimserler. Hiçbir tarikat bu üç usulün dışına çıkmaz ve her biri aslında birbirine bu sebepten benzemektedirler. Bu üç ana usulde benzemekle birlikte furûatta bir takım farklılıklar mevcuttur ama her bir yol silsilesiyle peygambere dayanmaktadır. Cehrî metodu takip edenlerde usül, her bir tavra Allah'ın esmâsından bir isim tayin ederek nefsi tezkiye etmektir. Hafî yolu takip edenlere de letâîfî emrederler ve ruhu tasfiye etmeye çalışırlar. Bazılarının zikri cehrî bazılarının ise hafîdir. Hafî olan zikir daha sonra kalp ve lisan ile birleşir. Halidîlerin metodu bu şekildedir. Aslında cehrî ve hafî tariklerin hepsi Hakk'a vasıl olma amacı güderler. Yollar farklı gibi gözükse de sâlikler akıbetinde birleşirler.¹¹⁰

1- Râbîta

Râbîta kelimesi Arapça da “iki şey arasındaki bağlantı, irtibat, iki şeyi birbirine bağlayan ip, ilgi, sevgi, sebep, alaka ve münasebet” anlamına gelen “râb” kelimesinden türemiştir.¹¹¹

Râbîta, müşâhede makamına ulaşmış, zâtî sıfatların hakikatine ermiş kâmil bir şeyhe kalbi bağlamak, gerek huzurunda gerekse de gıyabında şeyhin suretini hayalinde muhafaza etmektir. “*Kişi sevdiğiyle beraberdir*”¹¹² hadis-i şerifi gereğince mürid şeyhinin yüzünü hayalinde tutmaya, onu hayal etmeye çaba göstermelidir. Bunun neticesinde mürid şeyhinin nitelikleriyle vasıflanır, halini ona benzetmeye çalışır ve ona karşı muhabbet duymaya başlar.¹¹³ Râbîtanın özünde muhabbet olduğundan tek yönlü bir tarif yapılması yeterli değildir. Buna göre râbîtanın sufiler nezdinde farklı tanımları da

¹¹⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 86-87.

¹¹¹ Dilaver Selvi, *Tasavvuf Metodu Olarak Râbîta*, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016, s. 23.

¹¹² Buhari, “Edep”,96.; Müslim, “Bir”,165.; Tirmizi, “Zühd”,50.; Ahmed b.Hanbel *el-Müsned*, 4/395.

¹¹³ El-Hânî, *Behçetü's-Seniyye*, s. 180-181.

mevcuttur.¹¹⁴ Râbita haffî yol ve cehrî yolu benimseyen pek çok tarikte uygulanan bir metod olmakla birlikte özellikle Nakşibendiyye yolunun vazgeçilmez bir esasıdır. Zira mürid kâmil mürşidine beslemiş olduğu sevginin neticesinde sülûkunda yol alabilir. Râbita, tasarruf sahibi kâmil bir insana yapılıdır. Ancak böyle birine yapılan râbita müride faydalı olur. Zira kâmil bir kul Hakk'ın aynası gibidir. Basîret nazarıyla şeyhin ruhaniyetine yönelen sâlik onda Hak ve hakikati müşâhede eder. Dolayısıyla râbitada şeyh genç olsun yaşlı olsun; diri olsun vefat etmiş olsun istifade edilebilir.

Râbita yaparken dikkat edilmesi gereken bir husus râbita esnasında sâlik, şeyhinin suretini düşünürken sekr, gaybet gibi gibi manevî hallere ulaşırsa râbitayı bırakmalı ve gelen hale yönelmelidir. Nitekim Şah-ı Nakşibend hazretlerinin müridlerinden biri onun huzurunda râbita yaparken bir süre sonra müritte bir takım manevî haller açığa çıktı. Bunun üzerine râbita yapmaya devam ediyordu. Bunun üzerine Şah-ı Nakşibend müride hitâben şöyle buyurdu: *“Bizi bırakta sana gelen hale yönel. Zira Allah'ın dışındaki her şeyden kurtulmaya, sûfilerin ıstılâhında vüsul ve şühud zamanı derler.”*¹¹⁵

Râbitanın başlangıcından sonuna doğru git gide artış sağlanır ve şu şekilde gerçekleşir:

1- Başlangıçta mürid, kâmil şeyhinin şekil ve suretini gözünün önüne getirir ve onun huzurunda olduğunu varsayar. Sonra da o suretin ruhaniyetine yönelerek gaybet veya cezbe hali meydana gelinceye kadar râbitasına devam eder.

2- Daha sonra mürid, şeyhinin suretinin sağ ve sol yanında olduğunu tasavvur eder ve sonra da onun ruhaniyetine yönelir.

¹¹⁴ Nakşibendiyye yolunun büyüklerinden Hâce Ubeydullah Ahrâr'a göre *“Râbitadan murad, irşada ehil kâmil mürşidin sevgisini kazanmaktır. Nakşibendi büyüklerinin yolu Hz. Ebubekir-i Siddik'a bağlı bir meşreptir. Bütün iş, Siddik-i Ekber'le gelen bu manevî nisbeti korumaktır.”* Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin tarifine göre râbita *“Râbita, Cenâb-ı Hakk'ın özel tecellilerine ulaşmış, müşâhede mertebesine özellikle ruhâniyetini hayalen kendisi ile birlikte farz ederek, yanındayken takındığı tavrı, gıyaben de devam ettirmeye çalışmaktır.”* Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'ye göre de râbita *“sâlikin kâmil mürşidin suretinin idrakinde, kalbinde canlandırması ve onun simâsını hayalinde tutmasıdır. Râbita da ilerleyip sâlikin benliğini kuşatınca şeyhinin simâsını her şeyde görmeye başlar. Şeyhte fâni olmak dedikleri şey budur. Râbita, sülûkunu tamamlayıp kemâle ermede ki en kısa yol budur.”* Selvi, a.g.e., s. 27.

¹¹⁵ El- Hâni, *Behçetü's-Seniyye*, s. 182.

3- Önceki aşamaları gerçekleştiren sâlik, şeyhinin suretini alınının tam ortasında tahayyül eder. Râbitanın bu kısmı akla ve hayale gelen kötü düşüncelerin giderilmesi açısından diğer iki kısımdan daha güçlüdür.

4- Alınının ortasında tahayyül ettikten sonra mürid, şeyhinin simâsının kalbinin ortasında hâzır eder. Râbitanın bu kısmı kalbe gelen vesveselerin ve kötü düşüncelerin izâle edilmesinde en etkili yollardan biridir.

5- Daha sonra sâlik, şeyhinin suret ve hey'etini alnında hayal eder, oradan da kalbinin ortasına indirir ve kalbinin geniş bir dehliz olduğunu düşünerek râbita yapar. Râbitanın bu kısmı, kalpte bulunan bütün kötü fikirleri ve vesveselerin önünü keser; ayrıca bütün râbita çeşitlerinin en faydalısı ve en zor olanı da bu kısımdır.

6- Son olarak mürid, kendi nefsinin ve benliğini nefyedip şeyhini isbât eder. Bela ve musibetlerin giderilmesinden en kuvvetli, başa gelen felaketleri huzur ve göğüslemeye en faydalı râbita budur.¹¹⁶

Rabitanın yapılaş şekilleri farklı olup genel olarak şu şekilde sıralanabilir; mürşidin huzurunda, mürşidin gıyabında, özel ders, zikir, sohbet ve hatmede, kabir ziyaretlerinde râbita olmak üzere pek çok usûlü vardır.¹¹⁷

Mustafa Fevzi Efendi *Mizânü'l-İrfân*¹¹⁸ isimli eserinde râbita'yı genişçe ele almayıp *İsbâtü'l-Mesâlik* isimli eserinde detaylıca işlemiştir. Buna göre râbita üç çeşittir; Ölümü düşünmek ve tefekkür etmek şeklinde olan râbita, mürşidin gerek huzurunda

¹¹⁶ El-Hânî, *Behçetü's Seniyye*, s.184,185.

¹¹⁷ Abdurrahman Tâhî (ö. 1831), manevî terbiyeye girenler için üç türlü râbitanın olduğundan söz etmektedir. Bunlar;

1- İcmâlî Râbita: Râbitanın bu çeşidi mürid şeyhini görmese dahi onu yanında bulunuyormuş gibi tahayyül etmesidir.

2- Şeklî Râbita: Mürşidini karşısında hazır bilip, onun iki kaşı arasından o surete bakmaktır. Yani suretin manası olan hakikate yönelmektir.

3- Aklî Râbita: Müridin mürşidini kendisiyle Rabbi arasında bir vesile olarak düşünmesidir. Bundan dolayı mürşidini hoşnut tutacak, onu razı edecek güzel işleri yapmaya çalışıp kötü huy ve davranışlardan kaçınmaya çalışmasıdır. Bu hal sürekli ve müridin halinin böyle devam etmesi mürşidine karşı hürmet duygusunu pekiştirdiğinden en üstün râbita şekli budur. Dilaver Selvi, *Tasavvuf Metodu Olarak Rabita*, s. 169.

¹¹⁸ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*., s. 87-89.

gerekse de gıyabında varlığını hayal etmek biçiminde olan râbıta ve son olarak Hakk'ın huzurunda olduğunun idrakinde olmak şeklindeki râbıtaadır.

a- Ölüm Râbitası

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre Hz. Peygamber (s.a.s)'in “*Ölümü çok anınız. Bu günahlardan sıyrılmaya ve dünyadan yüz çevirmenize sebep olur. Ölüm kıyamettir, ölüm kıyamettir*”¹¹⁹ hadisi gereğince ölümü düşünmek ahiret ile olan bağı kuvvetlendireceği için gereklidir.

Ölümü çokça anmak aynı şekilde dirilişi, mahşerde toplanmayı ve kabir hayatını düşünmenin en önemli faydası, sâlikin gönlünde dünya sevgisini azaltmasıdır. Bunun nasıl icra edileceğini de tarif eden Mustafa Fevzi Efendi, öncelikle bu işin başında olan mübtedîler için yapılması gereken ilk şeyin tespahi alıp gönlünü zikre hazır hale getirmesi olduğunu söylemektedir. Daha sonra gözünü yumup ölümü düşünmeye çalışmaktır. Son nefes anını, ruh ve beden birbiri veda ettiği o vakti tefekkür etmektir. Azrail'in gelip canını almak isteme anını aynı zamanda şeytanın da son vakte kadar seni imanından vazgeçirmeye çabaladığını düşünmektir. Gasili, tekfini ve cenaze namazının kılındığını, imamında telkini yerine getirdiği tahayyül etmektir. Kimsesiz kaldığın o karanlık kabri, Münker ve Nekir'i ve onların soracağı sualleri düşünmektir. Ona göre ölüm rabitasını günde bir kere yapmak yeterli ve faydalıdır.¹²⁰

b- Mürşid Râbitası

Ölüm râbitasını yaptıktan sonra sâlik mürşidinin feyzinden nasiplenmesi için şeyhinin râbitasını da yapmalıdır. Çünkü râbıta mübtedîler için tıpkı anayol gibidir ve en güvenlisi o yoldan gitmektir. Râbıta; Allah'ın feyzinin başlangıç noktasıdır, ilâhî aşkın kaynağıdır ve sâliklerin güzel bir sığınağıdır. Râbitanın en zirve noktası ve maksadı Allah'ın sevgisine mazhar olmaktır.

Mustafa Fevzi Efendi râbitanın şeriâtin esaslarına aykırı bir metod olduğunu düşünenlere de ayrıca dikkat çekmektedir. Zira onun nazarında râbıta beyhude bir çaba değildir ve aynı şekilde şeriâte aykırı değil bizzat şeriâtin kendisidir. Râbıta elli dört

¹¹⁹ Suyûtî, *Câmiu's- Sağîr*, I, 47.

¹²⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 68-83.

farzdan, dinin temelinden ayrı bir şeyde değildir ve din duygusunun kemale ermesine bir vesiledir. Çünkü râbîta demek gönülden taşan bir sevgidir ve tarikatta râbîta Allah'ta sevmek demektir. Râbîta sadece Allah için yapılmalı başka bir amaç güdülmemelidir. Zira râbîta pek çok şey için gerçekleştirilir. Kimi insanlar rütbe, dünyalık amaç, yücelik, şöhret, makam, mal, evlat, cariye, zevce için râbîta yapar. Kimisi de; nefis, şeytan, haram şeyler, heva heves vb. dünyevî zevk ve arzuları uğruna yaparlar. Ama sâlik gönlünü bu tür şeylere rapt etmemek için gayret sarf etmelidir. Çünkü dünyaya olan bağılıklar ruhun ve bedeninin zarar görmesine sebebiyet verir. Süluk ehlinin muradı ve râbîtası mahzâ Allah'ın sevgisi olmalıdır. Bunun neticesinde sâlikte daha gizli olan manalar açığa çıkmaya başlar. Zira peygamberimiz (s.a.s) buyurdular ki: “*Herhangi biriniz beni ana-babasından, çocuklarından ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe gerçek manada mü'min olamaz*”¹²¹ hadis-i şerifine göre kişinin gönlünde peygamber sevgisinin üstünde başka bir muhabbet barındırmaması gerekir. Peygamber sevgisi demek aynı zaman Allah sevgisi demektir. Zira Hz. Muhammed Allah'ın habibim dediği en sevgili kulu ve insanlığında hakikat yolundaki yegane rehberidir. Peygamberin yoluna uymak için kâmil şeyhte bir vesiledir. Namaz dışında her an, her yerde mürşide râbîta yapmak caizdir. Bu hususta bütün veliler ittifak halindedirler. Özellikle zikir vakitlerinden önce râbîta yapmak gerekir. Böylece zikir ve tefekkür daha güzel olur. Zikir esnasında sâlik sanki şeyhinle beraber zikrediyormuş gibi düşünmeli, aklı ve kalbi kötü düşüncelerden arındırılmalıdır. Zira veliler gönülleri araştırabilir ve onlara günah, kötü ne varsa aşikar olur. Onlar için huzurlarında olmak yada olmamak aynıdır. O sebepten şeyhin huzurundaymış gibi olup da Allah'ın feyzini gözetip ve gözyaşı dökülmelidir. Böylece müridin bu yoldaki aşkı ve şevki artar, halini şeyhinin haline benzetmeye çalışır. Aynı şekilde bu yolda mürid râbîta ettiğinde şeyhi onun yoldaşı olur. Önce yoldaş sonra yol gerek denilir. Zira bu yolda şüpheli şüphesiz pek çok düşünceler zuhur eder. Onları sevmeli ve usüllerine uyulmalıdır bu muhabbet sayesinde sâlikte onlardan biri olabilir.¹²²

c- Huzur Râbîtası

¹²¹ Buhari, “İman”, 8.; Müslim, “İman”, 19.

¹²² Mustafa Fevzi Efendi, *İsbâtü'l-Mesâlik*, der. Fatih Yıldız, Konya: Ensar Yayınları, 2012, s. 84-155.

Peygamber (s.a.s) buyurdu ki: “Allah’ın azametini, cenneti, cehennemi bir süre tefekkür gece namazından daha hayırlıdır. İnsanların en hayırlısı Allah’ın zâtını tefekkür etmeyi âdet haline getiren, en şerlisi ise Allah’ın zâtını tefekkür etmeyendir”¹²³ hadisine göre insanların en hayırlısı cennet veya cehennemi, gece namazı kılmaktan ve geceleyin sabaha kadar zikretmekten, nasıl ve ne kadarlık olmadan Allah’ın zâtını bir nefes dahi olsa düşünendir. İnsanların en şerlileri ise de hiçbir yerde ve anda Allah’ı anmayan kimselerdir. Huzur da Allah’ı her an ve her yerde tefekkür etmektir. Huzur râbitası sayesinde sâlikin gönlüne Hakk’ın feyzi ve nuru gelir. Huzur uyanıklığın sebebidir ve takınılan tüm edepeler huzur içindir. Evliyaların talep ettikleri şey gafillerden olmayıp, Hakk’ın huzurundaymış gibi hareket etmektir ve böylece Allah’ın rızasına kavuşmayı ümit ederler. Vahdete kavuşmak de cennete girmek de bu huzur haline bağlıdır. Huzur ki evliyanın nihayeti, peygamberin saadetidir, hem beka hem de fenadır. Sekr ve mahvın tamamı; cezbe, tesir ve aşkın özüdür. Uzlet, hâl ve makam; nefy ve isbâtın kemâlide bu huzurdur. Mustafa Fevzi Efendi’ye göre bu şekilde davranmak sâlike zor gelirse, huzur halini hiç olmazsa ibadetlerde muhafaza edebilmesi için gayret derviş sarfetmelidir.¹²⁴ Kısacası râbita muhabbetir, aşktır ve sâlike bu sebepten gereklidir.

2- Teveccüh ve Murâkabe

Mustafa Fevzi Efendi Nakşibendiyye geleneğinin genel düşüncesine paralel olarak teveccüh ve murâkabe’yi aynı manada ve başlıkta zikretmektedir. Nakşibendiyye tarikatının ikinci usüllerinden olan teveccüh ve murâkabe Hakk’a ulaştırın yollardan biridir. Bu da istiğrak ve istihlak yolunu takip ederek, iman ve inançla Allah lafzının manasını kalbe yerleştirmek ve bunu hiçbir haldeyken kalpten ayırmamakla sağlanır. Mürid bu haldeyken ilmin mutlak olarak ortadan kalktığı bir noktaya gelir, işte o zaman mürid için fenâ hali gerçekleştirmiş olur.¹²⁵

Müceddidiyye öncesi Nakşibendilik’te teveccüh ve murâkabe yakın anlamlarda kullanılmıştır. Buna göre murâkebe genellikle kalbe teveccüh edip onu muhafaza etmek ve kontrol altına almak anlamındadır. Aralarındaki fark ise teveccüh herhangi bir şey için yapılabilecekken, murâkabenin hedefi yalnızca kalptir. Murâkabe, Allah’ın her zaman

¹²³ Muttakî, *Kenzü’l-Ummâl*, II, 5712.

¹²⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *İsbâtü’l-Mesâlik*, s. 155-158.

¹²⁵ El-Hânî, *Behçetü’s-Seniyye*, s. 215.

kendisini gördüğünü ve gönlünde olanları bildiğinin idrakinde olup bunun gereği olanları yerine getirmesidir. Buna göre murâkabe sâlikin zâhirdeki ve bâtındaki hallerini kontrol etmesi, dünyevî düşüncelerin kendisini istilâ etmemesi için kalbini bu düşüncelerden koruması, Allah ismini tefekkür ederek kalbine yönelmesi, geçen zamanın hesabını yapması, içinde bulunduğu vakti boşa geçirmemesi ve nefes alıp verirken dahi gaflette olmaması gibi manalara gelir.¹²⁶

Mustafa Fevzi Efendi murâkebe ve teveccüh'ün hafî yolun önemli usüllerinden birisi olduğunu zikretmektedir. Ona göre murâkabe ve teveccüh temiz bir kalbin zikirle meşgul olmasıyla sağlanır. Bu halin gerçekleşmesi şu şekilde olur; öncelikle mürid, şeyhine kalbinden hiçbir havâtır gelmeyecek şekilde teslim olmalıdır. Daha sonra sâlik dizini şeyhinin dizine yapıştırıp, Allah dışında aklına başka bir şey getirmeden gözlerini yummuş vaziyette ve aynı şekilde dili, kalbi ve aklıda dünyaya karşı bir meyil olmadan tıpkı ölü gibi olmalıdır. Öyle ki dışarıdan bakan ölü müdür yoksa diri midir ayırt edemeyecek hale gelmelidir. Bir nefesin dışında hiç bir şey kalmamalı ki burada sâlik nefes olsun, Allah'tan gayrı da hiç bir şey olmamalıdır. Mürid, murâkabe haline girdikten sonra mürşid de “*her ne gönlümde vârid olursa şu aciz kuluna da nasip et, inâyet sendendir*” diye dua etmektedir. Bu sayede şeyhin kalbinde Hakk'ın feyzi açığa çıkar ve kalpte ismi celâli telkin eder. Şeyh bu şekilde sâlike himmetini lütfeyler. Bu sebepten sâlikin şeyhine teslim olması gerekmektedir. Allah ki eşi, benzeri, ortağı olmayan; gizli aşikar her ne varsa kendisine malum olan yegane varlıktır ve sâlikte ondan feyzini murad etmelidir ki bağışlanabilsin. Allah'a yalvardıktan sonra şeyhini vesile edip murâkabe haline devam edilmeli ki teveccühten sâlike beka gelsin. Sâlikin aklı, fikri, his ve idrakinin hepsi kalpte hâzır ve nâzır olmalıdır. Ayrıca şeyhine teslimiyeti öyle gerçekleşmeli ki müridin canı ve bedeni tıpkı cesede benzemelidir. Böylece süveydây-ı derûn açığa çıksın ve gaybûbet hali gönle gelsin. Bu hale erişebilmek için gece-gündüz bu yolda çaba sarf etmelidir. Böyle devam edildikçe Mevla'nın feyzi kalpte çoşar ve ismi celâl gönle nakşolur. Sâlikin istidatı doğrultusunda her teveccüh kalbe tesir etmektedir. Daha sonra sırasıyla ruha, sırra, hâfî ve en sonda sırru's sırr'a (ahfâ) etki eder.¹²⁷ Mustafa

¹²⁶ Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend: Hayatı, Görüşleri ve Tarikatı [XII-XVII. Asırlar]*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002, s. 314.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Gümüşhanevî, *Câmiu'l-Usûl*, s. 222-225; El-Hânî, a.yer.

¹²⁷ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 89-92.; Necmüddin Kübra, *Usul-ü Aşere: Tasavvufî Hayat*, çev. Mustafa Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980, s. 62-63.

Fevzi Efendi ayrıca murâkebelerin iki çeşidi olan “kalp latifelerin murâkabe”¹²⁸si ve Allah’ı kalp gözüyle murâkabe etmek manasına gelen “murâkabât-ı kübra”¹²⁹ya da kısaca değinmektedir.

Murâkabe ve teveccüh metod olarak tarikatlar dönemi ve özellikle hafî yolun temsilcilerinden Nakşibendiyye’nin vazgeçilmez bir esası olarak görülmüş olsa da tasavvuf ilminin başlangıcından itibaren ilk sûfiler¹³⁰ tarafından bahsedilen mühim bir mevzudur.¹³¹ Buna göre ilk dönem sûfilerinin nazarında murâkebe ve teveccüh hali Cibril hadisinde bahsedilmiş olan ihsan gereği kulun yüce rabbinin her an kendisinin halini bildiğini ve gördüğünü idrak etmesidir. Hz. Peygamber’in (s.a.s), “*Her ne kadar sen O’nu görmüyorsan da O seni görmektedir*”¹³²sözü murâkabeye işaret etmektedir. Murâkabe sâlikin kendi bânına dönmesi, dikkatini nefsi ve kalbi üzerinde yoğunlaştırması, gönlünden ve zihninden geçenleri kontrol altına tutması, daha sonra da kendini Hakk’a vererek tefekkür etmesi ve O’ndan başka her şeyi unutmamasıyla gerçekleşmektedir.¹³³

Murâkebe ile zikredilen kavram olan teveccüh ise;. şeyhin özel bir himmet ve iradesiyle müridine yönelmesi ve müridin şeyhiyle maddî ve manevî şekilde yüz yüze gelmesidir.¹³⁴

Nakşibendî kaynaklarında dört ayrı teveccüh türüne rastlanmaktadır. Bunlar;

¹²⁸ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 92.

¹²⁹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 93.

¹³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi: Sûfilerin İnanç ve Ahlakları*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012, s. 387.

¹³¹ Herevî’ye göre murâkebe’nin üç derecesi vardır:

- 1- Hakk’a doğru seyir halinde mâsivâyı unutmaya sevk eden bir yaklaşma ve teşvik eden bir sevinçle Allah’ı sürekli murâkabe etmektir.
- 2- Muhalefeti bırakıp, itirazdan yüz çevirip ve karşı çıkmanın anlamsız olduğunu fark ettikten sonra bu vasıfları terk edip Hakk’ı seni gördüğünü tefekkür etmektir.
- 3- Tevhid ilmine yönelerek Allah’ın her şeyden evvel var olduğunu düşünmekten, önceyi ve sonrayı murâkabe etmekten ve en sonunda murâkabe etme bağından kurtulmayı murâkabe etmektir. Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn: Tasavvufta Yüz Basamak*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2017, s. 25.

¹³² Buhari, “İman”,37.; Müslim, “İman”,1.

¹³³ Süleyman Uludağ, “Murâkabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 321, s. 204.

¹³⁴ İrfan Gündüz, *Ahmed Ziyâüddîn: Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984., s. 294.

1- Allah'a teveccüh, 2- Kalbe teveccüh, 3- Şeyhe teveccüh, 4- Müride teveccühtür.

Kalbe teveccühte; sâlik kalbinde Allah lafzının yazılı olduğunu düşünür ve ona bakarak teveccüh eder, bu sayede rabbinin huzurunda olduğunun bilincine ulaşır. Şeyhe teveccühte iki türlü gerçekleşir. Birincisi yaşayan bir şeyhe, ikincisi vefat etmiş şeyhe teveccüh şeklindedir. Burada müridin gayesi ya feyz almak yada istimdâd dilemektir. Müride teveccühte; bir şeyhin feyz aktarmak ve sâliki olgunlaştırmak maksadıyla mânen müridine yönelmesidir.¹³⁵

Nakşibendî şeyhlerine göre teveccüh ve murâkabe nefiy ve isbât zikrinden daha üstün, daha faziletli ve cezbe haline daha yakındır. Çünkü murâkabe ve teveccühe devam eden sâlik velâyet mertebesine yükselir ve velilik mertebesine erişmekle mülk ve melekût âleminin de tasarruf yetkisine sahip olur. Kalplerden geçenlere vakıf olma ve dilediği gönülü hidayet nurlarıyla aydınlatmak murâkabe halinin neticesinde gerçekleşir. Murâkabeye devam etmekle gönül daima hâzır ve nâzır bir biçimde olur ve kalplerin onu kabul etme durumu gerçekleşir. Sûfilerin ıstılahında bu hale “cem‘ ve kabul” denilir.¹³⁶

Sâlik, kendini ve gaybet halini unuttuğunda, bu hal fenânın fenâsı olur. Fâni olan artık beşerî sıfatlara geri dönmez. Fenâ halinin tam gerçekleşmesinin sonucunda velâyet-i suğra'nın¹³⁷ ilk derecesi elde edilmiş olur. Daha sonra “*İşte bu Allah'ın lütfudur ki onu dilediğine verir. Zira Allah büyük lütf sahibidir*”¹³⁸ ayetine göre Allah'ın fazlı ve keremiyle velâyet-i kübra derecesine ulaşır ki bu da “bekabillah” mertebesidir.¹³⁹

3- Nefsin Yedi Tavrı (Etvâr-ı Seb'a) ve Rûhânî Lâtifeler¹⁴⁰

Tasavvuf tarihinde tarikatlar takip ettikleri metod itibariyle iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi; nefsanî tarik diye isimlendirilen insan nefsinin yedi tavrı olduğunu benimseyen ve nefsin bu yedi tavrının her birisinin ilahi isimle terbiye edilmesini metod olarak kullanan “etvâr-ı seb'a” usülüdür. Bu metodla ulaşılmak istenen

¹³⁵ Tosun, a.g.e., s. 312-313.

¹³⁶ El-Hânî, a.g.e., s. 216.

¹³⁷ Velâyet-i suğra ve velâyet-i kübra için bkz. Gümüşhanevî, *Câmiu'l-Usûl*, s. 284-292.

¹³⁸ El-Hadid 57/21.

¹³⁹ El-Hânî, a.g.e., s. 217.

¹⁴⁰ Ayrıntılı bilgi almak için bkz. Ahmet Farukî Sirhindî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmed Hamdi Yıldırım, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013, s. 216-219.

maksat, insana kötülüğü emreden nefis olan “emmârenin” basamak basamak yükseltilerek nefis-i kâmile’ye getirmektir. Nefsâni tarikler genellikle cehrî zikri telkin eden, nefsin geçici ve aldatıcı istekleriyle mücadeleye ağırlık veren tarikatlardır. Bu yedi tavır aşağıdan yukarıya (süfliden ulviye) doğru şu şekilde sıralanmaktadır: Emmâre, levvâme, mülhîme, mutmainne, raziyye, merziyye ve kâmile/safiyedir. İkincisi ruhâni tariklerdir ve sâlik bu usülle vuslata erişir. Bu tariklerde çileli riyâzat ve mücâhede usulü takip edilmez. Ruhun nefis üzerinde hakimiyetini sağlaması için ruhun saflaştırılması ve kuvvetlendirilmesiyle onun aslî hakikatının açığa çıkarılması cihetine gidilir. Mücâhedesiz tasfiye de denilen rûhânî yolun esası; ruhu nafîle ibadetler, zikir, teslimiyet, râbita, teveccüh ve murâkabe gibi ruhu besleyen manevî gıdalarla besleyerek nefse karşı güçlendirilmesi ve ruhun nefse galebe çalmasını sağlamaktır.¹⁴¹

Mustafa Fevzi Efendi’ye göre sâlik seyr-i sulûkun kapılarını zikir ile açar ve perdeleri keşfi de zikir ile aralanır. Vird ve ezkârlar müridin hem murâbıtı hem de murâkıbı olur. Mübtedîler seyr-i sülûka zikirle başlar ve yine onunla nihayete ererler. Cehrî yolun müntesibleri zikrini hem aşîkar ederler hem de Allah’ın belirlenmiş yedi ismini nefsine tezkiye ederler.¹⁴² Mustafa Fevzi Efendi nefsin yedi tavrı ve kalbin lâtiflerinden bahsettiği bu bölümde her iki konuyu bütünleyici bir yaklaşımla izah etmektedir.

a- Nefs-i Emmâre: Esfel-i Emmâre

Nefsin birinci tavrı ve aynı zamanda insandaki hayvanî nefis olup insanı çirkin şeylere, dünyevî arzu ve isteklere meyleden tabîî bir kuvvettir. Mustafa Fevzi Efendi’nin düşüncesinde emmâre tavır, insan nefsinin en süflî tarafı olduğundan “esfel” diye söz etmektedir. Burada sâlikin özellikleri iyilik yapmaktan kaçınıp, kötülük işlemesidir. Bu tavırda nefse zor gelen şeriatin emirlerini yerine getirmek ve onun yasaklarından kaçınmaktır. Müridin bu tavidaki vazifesi kelime-i tevhid zikrine devam etmesidir. Ancak bu şekilde feyiz kendisinde açığa çıkabilecektir. Kim ki bu tavidaysa o kişi esfel-i sâfilindedir ve zulmetin ağırlığından kendisinde kalbî bir lâtife ve nur açığa çıkmaz.¹⁴³

¹⁴¹ Gündüz, a.g.e., s. 184.

¹⁴² Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 94.

¹⁴³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 94.; Daha fazla bilgi için bkz. Gündüz, a.g.e., 210-215.; Ekrem Sağıroğlu, *İmâm-ı Rabbânî: Hayatı-Cihadı-Görüşleri*, İstanbul: Sehâ Neşriyat, 1988, s. 213-215.;

b- Nefs-i levvâme: Berzâh-ı Levvâme

Emmâreliğin vasıfları tam anlamıyla sâlikten gitmemekle birlikte ara sıra pişmanlık duyan, sahibini Allah'ın nehyettiklerine yöneldiği vakit ayıplayan, bazen de hayırlı ameller ilham ederek iyilik ve güzellikleri fısıldayan nefis demektir.¹⁴⁴ Mustafa Fevzi Efendi nefsin bu tavrındaki sâlikin zikrine ism-i celâl olan “Allah” lafzıyla devam ettirmesi gerektiğini söylemektedir. Bu şekilde sâlik kemâl yoluna gayret sarf etmektedir. Nefsin ikinci tavrı olan levvâme lâtifelerden kalbe denk düşer ve nurunun rengi sarıdır.¹⁴⁵

c- Nefs-i Mülhîme

İlham ve keşfe açık olan, iyi ve kötü olanı kalbine gelen sezgi ile idrak eden, hal ve tavırlarını da ona göre şekillendiren, şehvet ve şeytanî hislere karşı direnebilen, sultanî ruhun sesini işitebilen ve gereğince davranan insan iradesi yerine kullanılır.¹⁴⁶ Mustafa Fevzi Efendi bu mertebedeki sâlikin zkrinin “Hu” olduğunu zikretmekle nefsin bu tavrının kalp lâtifelerinden ruha denk düştüğünü ve açığa çıkan nurun renginin kırmızı olduğundan da söz etmektedir.¹⁴⁷

d- Nefs-i Mutmainne

Kalb nuru ile tenevvürünü tamamlamış, kötü ve çirkin vasıflardan kurtulup güzel ahlakla donanmış nefse denir. Allah'ın tevfiği ile sükûnet ve yakîne mazhar olup, ıstırap ve iç sıkıntılardan kurtulan nefistir.¹⁴⁸ Nefsin mutmainne olmasının alameti kalbin onu hükmü altına almasıdır. Nefsi mutmainne derecesine kavuşmadıkça manevî kurtuluş

¹⁴⁴ Gündüz, a.g.e., s. 215.

¹⁴⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 94.; Gündüz a.g.e., s. 215-218.

¹⁴⁶ Gündüz, a.g.e., s. 218-220.

¹⁴⁷ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 94.

¹⁴⁸ Gündüz, a.g.e., s. 222-224.

tasavvur edilemez.¹⁴⁹ Nefsin dördüncü tavrında Hak yolunun dervişi burada “Hak” ismini zikreder. Bu tavrın nisbeti sır lâtifesinedir ve nurunun rengi de beyazdır.¹⁵⁰

e- Nefs-i Râdıyye

Nefsin beşinci tavrı olan râdıyye makamında sâlik “Hayy” ismini zikrederek ebedî hayatı elde eder. Bu tavrı, lâtifelerden hâfi’ye eş değerdir. Burada sâlikler safa ehlidir ve gizlidirler.¹⁵¹ Nefs-i râdıyye gerek kendisi gerekse de başkaları için tecelli eden kaza hükümlerini itminan bir kalple kabul eden, Allah’ın takdirine itiraz etmeyen nefis demektir. Allah’ın cemâl ve celâl tecellilerini de aynı hoşnutlukla karşılayan, kaza ve kadere razı olan, lütfuna da kahrını da eşit derece boyun eğen, sızlanmayan ve şikayetçi olmayan insan iradesi yerine kullanılan bir terimdir.¹⁵²

f- Nefs-i Mardıyye: Nur-ı Lâhûtiyye

Allah ile kul arasında karşılıklı rızanın bulunduğu, Allah’ın razı kulun da razı olunmuş durumunda; Allah’ın kendisinden razı olduğu nefis, fiillerin tecellilerinden kurtulup esmânın tecellisini Hak’tan bir cezbe ile ayne’l yakîn müşâhede eden nefsin tavrı demektir. Bu tavrı bedenleri halk ile görünüp kalpleri Hak ile olmanın sırrına vakıf olanların makamıdır.¹⁵³ Mustafa Fevzi Efendi’ye göre burada sâlikin nefsi razı olunmuş bir inci tanesi gibidir. “Kayyum” zikriyle Hakk’ın tecellisi açığa çıkmaktadır. Altıncı tavrın nisbeti de ahfâ’yadır. Bu tavrın nurunun renginin ne olduğu hususunda ihtilaf vardır. Zira nefsânî tarike mensup olanlara göre bu tavrı ilk önce yeşil daha sonra siyah nur açığa çıkmaktadır. Ruhanî tarik ehline göre ise önce siyah nur ile açığa çıkıp yeşil ile parlamaktadır. İttifak edilen nokta şu ki yeşil ve siyah rengin altıncı tavrı zuhur ettiğidir.¹⁵⁴

g- Nefs-i Sâfiyye: Sırr-ı Zât-ı Lâ Mekan

¹⁴⁹ Sağıroğlu, a.g.e., s. 216.

¹⁵⁰ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 95.

¹⁵¹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 94.

¹⁵² Gündüz, a.g.e., s. 225-226.

¹⁵³ Gündüz, a.g.e., s.227-228.

¹⁵⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân.*, s. 94.

Nefsin yedinci tavrı mekansız zatın sırrının açığa çıktığı mertebedir ve sâlikin nefsi burada sâfiyyedir. Bu makam Allah'ın vergisidir olup riyâzât ve mücâhedeyle elde edilemez. Bu makamın zikri “Kahhar” ismidir. Yedinci tavrı sâfi nurdur ve bu nurun renksizdir. Bu mertebe nebi olanlara mahsustur ama kâmil insanlarda bundan hissedardır.¹⁵⁵ Nefs-i kâmile de denilen bu mertebe de sâlikler Hak'tan bir cezbe ile bütün kemâl ve marifet sıfatlarını kazanarak insanları irşad mevkiine yükselirler.

h- Kalp

İnsanda halk âlemi ve emir âlemi olmak üzere toplam on lâtife mevcuttur.¹⁵⁶ Emir âlemine ait ilk lâtifenin adı kalptir. Mustafa Fevzi Efendi sol memenin altında bulunan kalbin şeklini feleğe benzetmektedir. İlk lâtife olan kalbin ortasında bir küçük siyah bir nokta bulunur buna süveydây-ı derûn denir ki kalp o nokta ile coşar ve sırların tümü orada zuhur eder. O kara nokta hakikatin tecellisinin ilk ulaştığı ve açığa çıktığı yerdir. Bu da ancak Allah'ı zikretmekle gerçekleşir. İnsanın kalbi tıpkı bir maya gibidir ve her lâtife kuvvetini kalpten almaktadır. Aynı şekilde Hakk.'ı zikretmenin başlangıcı kalpte olur. Her yerde zikir daima kalple alakalıdır ve Hz. Âdem ile de bir bağlantısı mevcuttur. Mustafa Fevzi Efendi kalbin nurunun renginin şeyhi Gümüşhanevî tarafından sarı olarak bildirildiğini de zikretmektedir.¹⁵⁷

ı-Ruh

Ruhun mahiyetini Allah'tan başkası vakıf olamamaktadır. Ancak kemal ehli Hakk'ın izni neticesinde bildirdiği kadar ruh hakkında malumat sahibidirler. Burada ruhtan kasıt hayvanî ruh değil aksine insanî ruhtur¹⁵⁸. Ruh herhangi bir mahalle hulûl

¹⁵⁵ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 95.

¹⁵⁶ Ruhanî lâtiferle ilgili bilgiler Müceddidiyye öncesi Nakşibendî kaynaklarında önemli bir yer tutmamaktadır. Zaten Nakşibendiyye tarikatına letâif kavramını sistematik halde metot haline getiren kişi Müceddidiyye'nin kurucusu Ahmed-i Sirhindi'dir. Sirhindi'nin halifelerinden Mir Muhammed Nu'man şeyhinin sistemine ek olarak her lâtife için insan vücudunda ayrı bir yer göstermiştir. Böylece vücudun bu yerlerine yoğunlaşarak zikir yapma geleneği Müceddidiyye de tasavvufî terbiye metodunda önemli bir unsur haline gelmiştir. Necdet Tosun, a.g.e., s. 308-309.

¹⁵⁷ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 106.; Gündüz, a.g.e., s. 188-192.

¹⁵⁸ Sûfilere göre ruh üç sınıfa ayrılmaktadır:

- 1- Hayvanî ruh: Cismanî kalbin tam ortasından kaynaklanan, kuvvetini kan aracılığıyla bütün azalara yayan latîf bir cisimdir.
- 2- İnsanî ruh: Hayvanî ruhun üzerine yüklenmiş, emir âleminden indirilmiş, tam bir idrak ve sezgi gücüne sahip olan lâtife verilen isimdir.
- 3- Ruh-ı A'zâm: Cenâb-ı Hakk'ın zâtî tecellilerine mazhar olan insanî ruhun ismidir. Gündüz, a.g.e., s. 193.

etmediği gibi bir mekanı da yoktur. Sadece kalbe tenezzül eder ki bu da alakadan ibarettir. Ruhun nisbeti Hz. Nuh ve Hz. İbrahim'dir. Ruh lâtifesinde sâlikin feyzinin kaynağı Allah'ın sübûti sıfatlarıdır. Ayrıca Mustafa Fevzi Efendi ruh lâtifесinin nurunun renginin kırmızı olduğundan söz etmektedir. Ayrıca bu nur sâlike ara sıra görüldüğünden telaşe kapılmamalı; nefis ve şeytanla olan mücadelesine devam etmelidir. Ruh lâtifesi insan vücudunda sağ memenin altında olduğu için sâlik oraya yönelerek zikrini icra etmelidir.¹⁵⁹

i- Sır

İnsânî kalb de denilen sır, keşf ve müşahede mahalli olup tasavvuf ıstılahında yedi ruhânî latifeden üçüncüsü yerine kullanılır. Kalp marifet, ruh muhabbet mahalli olduğu gibi sır da ilâhi tecellileri keşf mahallidir. Vücutta sol memenin iki parmak üstünde bulunur. Zikir esnasında sâlik oraya yönelmelidir. Sırrın nurunun rengi beyazdır. Sır makamında sâlikin şuhudu mümkün hale gelir. Buna nispeti sır olan Hz. Musâ delildir.¹⁶⁰

j- Hafî

Ruh da rabbanî vâridatların baskısıyla açığa çıkan ve Cenâb-ı Hak ile ruh arasında rubûbiyyet tecellilerini yansıtan, bu tecellileri kabülde aracı olan, ruha bir güç olarak bırakılan rabbanî lâtifenin ismidir. Ruhun üzerinde ilâhî feyzin coşkunluğuna ve artmasına vesile olur. Hafînin bedendeki yeri sağ memenin iki parmak üstünde bir nokta olup Hz. İsa'nın kademi altındadır. Meleklerin çoğunun bulunduğu bu makam, Allah'ın selbî sıfatlarının tecelligâhıdır. Hafî latifесinin diğer bir adı da sırr-ı ruhtur ve bu nurun rengi siyahtır. Burada sâlike bir mevhibe olarak ilme'l yakîn ihsan olunur.¹⁶¹

k- Ahfâ

Son olarak her insanın bilemediği, sadece ehlinin idrak edip tesirini kendi canlarında bulan, bir diğer adıyla sırru's-sır olan ahfâ lâtifesi vardır. Bu makamın nisbeti Hz. Muhammed (s.a.s)'dir ve ondan başka da bir vasıta yoktur. Burada ilâhî feyzin

¹⁵⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 107.

¹⁶⁰ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 108. ;Gündüz a.g.e., s. 197.

¹⁶¹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 108. ; Gündüz,a.g.e., s. 198.

başlangıcı Allah'ın kemiyet ve keyfiyetsiz şe'nidir. Bu lâtife göğsün tam ortasında bulunmaktadır. Aynı zamanda ahfâ lâtifесinin nurunun rengi de yeşildir. Bu makam “ol” emri aşıkâr hale geldiği yerdir.¹⁶²

4- Zikir ve Çeşitleri

Zikir tasavvufî literatürde; dünya ve ukba mutluluğunu elde etmek için Hakk'ın zât ismini gerek bir kâmil mürşidin izniyle gerekse de şeriatin ölçü ve edeplerine ters düşmemesi koşuluyla tespih ile esmây-ı hüsnâyı söylemektir. Allah'ı anmak; sığınma (istiâze), besmele, takdis, teşbih (sübhanellah), hamdele, tekbir, tehlil, havkale (la havle ve la kuvvete illa billah), istiğfar, tasliye (salavat) şeklindeki ifadelerle de yapılması mümkündür. Farz ve nafilе ibadetlerin geçerli olabilmesi için bir takım şartlar öne sürüldüğü halde zikir için böyle şartlar koyulmamıştır. Gece- gündüz, ayakta, oturarak, yatarak, abdestli veya abdestsiz zikir yapılabilir. En faziletli zikirde dil ile kalbin beraberce icrâ ettiği zikir çeşididir. Daha sonra kalp, ardından dil ile yapılan zikir gelmektedir.¹⁶³ Zikir sadece dil ile değil aynı şekilde kalp ve akılda Allah'ı anmakla meşgul olmalıdır.¹⁶⁴ “*Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin. Onu sabah akşam tesbih edin*”¹⁶⁵ ayeti gereğince tarikatların en mühim vazifelerinden biri de Allah'ı zikretmektir. Zikir kalpler için huzur ve itmi'nân kaynağıdır. “(...)Bunlar iman edenler ve Allah'ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz kalpler ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur”¹⁶⁶. Gönüller Hakk'ı hatırlamak suretiyle ruhu gaflet ve unutkanlıktan korumaktadır. Zikrin belirlenmiş bir vakti yoktur. Zikir her vakitte yapılabilir. Kul, her vakit zikirle vazifelidir. Bu, ya farz ya da fazilet olarak devamlı bir görevdir.¹⁶⁷ “*Namazı bitirince de ayaktayken, otururken ve yatarken de Allah'ı anın*”¹⁶⁸ buna göre Hakk'ı her vakit anmak Müslümana gereklidir. Zikrin bir diğer önemi de zikrin karşılığının zikir

¹⁶² Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s.109.; Gündüz, a.g.e., s. 199.

¹⁶³ Süfîlerin nezdinde zikrin üç derecesi vardır. Bunlar;

1- Medih, tâzim, dua ve Hakk'ın hukukuna riayetten ibaret olan zâhiri zikir.

2-Müşâhadeye engel olan hicaplardan kurtulmak ve Hakk'ın huzurunda olma bilincinin devam etmesini sağlayan gizli zikir

3- Hakk'ın seni zikrettiğinin bilincine varıp zikre devam ederken zikirde fâil olarak kendini görmemek şeklinde olan hakikî zikirdir. Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 45.

¹⁶⁴ Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 409-412.

¹⁶⁵ El-Ahzâb 33/41.

¹⁶⁶ Er-Ra'd 13/28.

¹⁶⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 436.

¹⁶⁸ En-Nisâ 4/103., el-Âl-i İmrân 3/ 191.

olmasıdır. Kul rabbini zikredince yüce rabbi de onu zikreder. “Siz beni zikredin ki, bende sizi zikredeyim”¹⁶⁹ buyurmuştur. Aynı şekilde bir kutsi hadiste Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ben kulumun hüsn-i zannı üzereyim. Beni zikrettiği zaman ben onunla beraberim. O beni kendi nefsinde anarsa bende onu kendi nefsimde zikrederim. O beni bir toplulukta anarsa bende onu daha hayırlı toplulukta anarım.”¹⁷⁰

Tarikat ehli zikri yapılaş şekillerine göre kuûdi (oturarak), yarı kıyâmî (diz üstü dikilerek) yada kıyâmî (ayakta) diye isimlendirmiştir. Zikir silsilesi Hz. Ali’ye dayanan tarikatlarda zikir genellikle cehri (sesli) ve hareketli olarak esmâü’l hüsnâdan belli isimlerin veya kelime-i tevhidin yada ism-i zâtın belirli sayılarca çekilmesi şeklindedir. Maksat nefsin emmâreden kâmileye kadar olan yedi mertebesinin sırasıyla aşılmasıdır. Bu tarikatlarda toplu halde gerçekleştirilen zikirlerin kendine has hareketleri vardır ve genellikle mûsikî eşliğinde yapılır.¹⁷¹ Hz. Ebubekir’e dayanan zikir silsilelerinde vird ve ezkârlar kalben gizli bir şekilde icra edilmektedir.

Genellikle tarikatlarda toplu halde gerçekleşen zikir ve ayinler farklı isimlerle anılmışlardır. Toplu Mevlevî ayinlerine “semâ”, Kadirîlerin toplu zikrine “devrân”, Rifâî ve Sâ’dilerin zikrine “zikr-i kıyam”, Halvetîlerde “darb-ı esmâ” ve Nakşilerde ise “hatme hâcegân” adı verilir.¹⁷²

a- Nakşibendilik’te Hâfî Zikir¹⁷³

Nakşibendiyye tarikatı, bazı istisnalar olmakla beraber genellikle hafî zikri¹⁷⁴ esas almıştır. Hafî zikir uygulaması bu tarikatta, h. VI ve VII. asırlarda Hâcegân’ın kurucusu Abdülhâlik Gucdevânî ile başlamıştır. Gucdevânî’ den sonra halifeleri de bu usûlü devam ettirmişler ancak daha sonraları Arif Rivgerî’nin halifesi Mahmud Encirfağnevî cehri zikre yönelmiştir. Hâcegân’ın Encirfağnevî ile devam eden kolunda Bahâeddîn Nakşibend dönemine kadar cehri zikir uygulanmış, mana âleminde

¹⁶⁹ El-Bakara 2/ 152.

¹⁷⁰ Buhari, “Da’avât” 50, 67.; Müslim, “Zikir”, 44.

¹⁷¹ Öngören, a.yer, s. 411.

¹⁷² Gündüz, a.g.e., s. 273-274.

¹⁷³ Hafî zikrin edeplerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fevzi Efendi, *İsbâtü’l-Mesâlik*, s. 53-61.

¹⁷⁴ İlk dönem Nakşibendiyye kaynaklarına bakıldığında hafî zikrin, hiç ses olmadan dil ve dudağı kısırdatmaksızın yapılan bir zikir çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Dudaklarını kapatan sâlik burnundan nefes alarak zikre devam edebilir. Ancak pek çok Nakşibendî şeyhleri nefesi tutarak yapılan zikrin sâlik üzerinde daha tesirli olacağı yönündedir. Tosun, a.g.e., s. 302; El-Hânî, *Behçetü’s-Seniyye*, s. 161.

Gucdevânî'den hafî zikre devam etmesi yönünde telkin gelince Nakşibendiyye tarikatı tekrardan hafî zikir usulüne geri dönmüştür. ¹⁷⁵ Mustafa Fevzi Efendi bu düşüncenin aksine Hâcegân yolunun Nakşibendî hazretlerinin bu zikri tercih etmesi ve telkin etmesiyle beraber sonradan gelenlerin de hep hafî usülü icrâ ettiği yönündedir. ¹⁷⁶

Hâcegân yolunun ilk dönemlerinden itibaren zikir çeşidi iki türlüdür. Birincisi ism-i zât zikri, ikincisi kelime-i tevhid zikridir. Nakşibendî yolunun büyükleri bazı sâliklere kelime-i tevhidi bazılarına ise ism-i celâli tavsiye etmiştir. Ayrıca zikrin miktarı müridin istidâtına ve kabiliyetine göre değişmektedir. ¹⁷⁷

Mustafa Fevzi Efendi Nakşibendiyye yolunun zikir metodunu daha önceki Nakşî kaynaklara ve şeyhlere paralel olarak iki kısımda olduğunu söylemektedir:

Birincisinde sâlikler zikre lafzatullah ile başlar. Böylece zikir esnasında insanın beş lâtifesi devreye girmektedir. Mürşid sâlike halini telkin eder ve o bu evrede hep ism-i celâli zikreder. İlk önce talimi mürşidin kalbinden gizlice harfsiz, lafızsız ve sessizce alır ve sâlik Allah'ın zâtını benzersiz bir şekilde düşünür. Burada Hakk'ın zikri etkisini göstermeye başlayınca mürşid bu sefer ruh lâtifelerini talim eder. Ruha da zikir tesir edince mürşidi onu sırna nakleder. Zikir sırda tam bir tesir görünce hafîye oradan da ahfâya geçer. Beş lâtifede zikre katılınca buradan nefis-i natika zuhur eder. Sâlikin zikri burada an be an kuvvetlenir ve zikrin tesiri vücudunun bütün azalarında görülmeye başlanır. Artık sâlikin bedenindeki tüm organlar Hakk'ın zikrinden geri duramaz hale gelir.

Mustafa Fevzi Efendi kalp lâtifesinde sâlikin beş bin defa ism-i celâli zikreder daha sonra her bir lâtifeye geçince bin daha ilave etmesi gerektiğini söylemektedir. Böylece sâlik hafî zikirde toplam on bir bin kere “Allah” lafzını zikretmiş olur.

İkincisi de nefîy ve isbât zikridir. Burada sâlik kelime-i tevhidi talim eder. Sâlikin dersi burada beş bindir. Aynı zamanda sâlik zikrederken kalbi ve lisanı birleşir ve lâtifeler hep bir hale gelir.

¹⁷⁵ Tosun, a.g.e., s. 301-302.

¹⁷⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 96-106.

¹⁷⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Gümüşhanevi, *Câmiu'l-Usûl*, s. 99-108; el-Hânî, *Behçetü's-Seniyye*, s. 202-212.; Muhammed Parsâ, *Risâle-i Parsâ: Muhammed Bahâeddîn Hazretlerinin Sohbetleri*, çev. Necdet Tosun, İstanbul: Erkam Yayınları, 1998, s. 43- 71.; Necdet Tosun, *Zikir ve Tefekkür*, İstanbul: Hâcegân Yayınları, 2013

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre sâlikler üç kısımda zikrederler. Birincisi, letâiften ism-i celâli halvet ve celvette çeker. İkincisi, gizlice kalp ve lisan ile tehliil çeker. Üçüncüsü, her birisinden dersini yapar ve nefsinden mâsivâyı çıkarır. Bir mürid kabiliyetli olup mürşide ona himmet eylerse sülûkunu bu şekilde tamamlayabilir. Zikrine devam eden mürid aynı zamanda râbîta ve murâkabe hallerini de yaşar. Mürid istedikçe üç kısmı da böylece birleştirebilir.¹⁷⁸

Sâlikin günlük dersi beş bin kere kelime-i tevhid zikrini çekmektir. Ama günde yetmiş bin kere çekilirse sâlikin aklıda, aşkıda artar; gam ve kedere dair bir şey kalmaz. Bundan sonra müridin zevki ve şevki de artmaya başlar. Ama dikkat edilmesi gereken bir husus var ki oda sâlikin zikrederken ki niyetidir. Her işin başında niyet olduğu gibi zikrin de niyeti yalnızca Hak için olmalıdır. Eğer zikir dünyalık bir amaç, mâsivâ için olursa bunun dünya kadar afetleri vardır. Bir kimse âlimleri kandırıp, şeriatin dışına çıkarsa, herhangi bir insan için evrad çekerse onun sonu zillet ve cinnet halidir. Dervişlerin işi bu şekilde değildir. Bunlar hile için âlimleri zikreylemiş insanlardır ve Allah'ta onlara daha beterinden bir tuzak hazırlamıştır. Kim zikirden dolayı bir sıkıntıya düşse bu ya sâlikin fâsid bir zikrinden dolayı yada veli olmak gayesiyle yapmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca zikirle beraber mürşide karşı da muhabbet duyulmalı ve gitgide zikirde artış sağlanmalıdır. Zikrin zevkini ancak tadanlar bilir ama maksatta bundan zevk almak değildir. Çünkü zevk için zikretmek bile fâsid bir zikirdir.¹⁷⁹

Zikrin yapılışı gibi yeri ve vakti de önemlidir. Nakşibendîler zikrin sâlike te'sir edebilmesi için gürültüden uzak, تنها ve loş yerleri tavsiye ederler. Vakit olarak da sabahtan önce veya akşamdan sonra diye iki vakit belirlemişlerdir. Ayrıca Nakşîler, zikir esnasında diz üstü oturarak zikir çekmeyi diğer pozisyonlardan daha çok tercih ederler.

(1) Lafza-i Celâl: (İsm-i Zat) Zikri

Nakşibendiyye tarikatına yeni intisap edenlerin vazifesi Allah lafzının zikredilmesidir. Buna göre mürid lafza-i celâli mürşidin telkin ettiği miktarda tekrarlamalıdır. Bunu gerçekleştirirken de öncelikle kalpten başlayarak her bir ruhanî lâtifeler üzerine yoğunlaşmalıdır. Mustafa Fevzi Efendinin görüşü mübtedî sâlikler için

¹⁷⁸ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, 98-106.

¹⁷⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 101.

kalp lâtifesinde beş bin Allah lafzının talim edilmesidir. Kalp lâtifesinin nuru açığa çıktıktan sonra ruh lâtifesinde bin daha ilave edilerek yola devam edilmelidir. Sonra sırasıyla sır da bin, hafî de bin ve ahfâ da bin olmak üzere zikrini icra eder. İnsanın bâtınında her bir lahzada binlerce kere zikreden beş lâtife sırasıyla zikre iştirak ettikten sonra bu zikir cisme oradan da nefse nakledilir. Buna sultanî zikir adı verilir. Lafza-i celâl beden ve ruhun her yerine tesir etmeye başlayınca artık sâlik nefî ve isbâta hazır hale gelir. Burada artık lâtifeler dil ile birleşir. Nefî ve isbât zikri mürşidin emriyle artar ve artık günde yüz bin defa tekrarlanır hale gelir. Mustafa Fevzi Efendi zikrin en güçlü halinin mürşidin kalbinde olduğunu ve müridinde o kalbe gidecek bir yol bulması gerektiğine de dikkat çekmektedir. Mürşidin sâlike teveccühünde zikrini talim eder. Sâlikin kalbi ne derece mâsivâdan pak, istidâtı da kuvvetliyse zikrinde ve şevkinde de o derece artış görülür.¹⁸⁰

Dikkat edilmesi gereken bir noktada şudur; mürid, ism-i celâli zikrettiğinde lâtifelerden müşâhede ettiği nurları Allah'ın nurları zannedip, onlarla kayıtlı kalmamalıdır. Çünkü müşâhede etmiş olduğu nurlarla mukayyet olmak müridi Hakk'ın tecellilerinden mahrum eder. Ayrıca müşâhede etmiş olduğu nurlar, ilâhî nurların perdeleridir.¹⁸¹

Mustafa Fevzi Efendi zikir esnasında zâkirin edepi¹⁸² muhafaza etmesi ve zikrin nasıl yapılması gerektiğine de değinmektedir. Buna göre Zâkir zikrini yaparken edepi olmalı ki her nefesinde “Allah” desin ve bu zikri kalbi de dahil bütün organlar hissetsin. Sâlik zikrederken sağ el ile tespîhi tutmalı, ağzını açmamalı, kollarını ve ellerine sallamamalı sadece şehadet parmağıyla zikrin adedini saymalıdır. Zikrin sayısını kaçırmamalı ve bundan dolayı kalbi şüpheye düşürmemelidir. Zikrin yapılış şekli kısaca bu şekildedir. Zikirde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de vakittir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre zikrin belli bir vakti yoktur her vakitte Hak zikredilir. Yalnız sâlik zikrini özürlü olmadığı takdirde gece bırakmaması gerekir. Ya seher vakti yada gece yapılmasının daha feyizli olması hasebiyle bu vakitlerde olmasını tavsiye eder. Zikirle beraber

¹⁸⁰ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., 100-102.

¹⁸¹ Nasrullah Bahâî, *Büyük İslam Velisi Muhammed Behaeddin Şah Nakşibendî: Hayatı, Şahsiyeti, Menkıbeleri*, çev. Taşköprülü Ali Altın, İstanbul: y.y.,1966, s. 96.

¹⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Zahid Kotku, *Risâle-i Hâlidîyye ve Âdâb-ı Zikir Risâlesi*, İstanbul: Server Yayınları, 2017

yapılması gerekenlerde farzları îfâ etmek, sünnete riayet etmek, nafilelerle meşgul olmak ve Kur'an okumaya özen göstermektir.¹⁸³

(2) *Nefiy ve İsbât Zikri*

Sâlik seyrinde sultanî zikirle ile vücudunun her zerresi bu zikre iştirak ettikten sonra mürşidinin izniyle bu üstün melekesini kaybetmemesini temin etmek için nefiy ve isbât usulü ile tevhid zikrine intikal ettirilir.

Mustafa Fevzi Efendi zâkir için nefiy ve isbât zikri üç mertebede tezahür ettiğinden bahsetmektedir. Bunlar; mübtedîler, mutavassıtlar ve müntehiler içindir. Mübtedîler için kelime-i tevhidin manası (Lâ mâbûde illallah)'tır. Sâlikin burada Hüda'dan başka maksadı ve gayesi yoktur. Mutasavvıtlar için (Lâ maksûde illallah)tır. Müntehiler için de (Lâ mevcûde illallah) tır. Bu son makam fenafillahtır ve bu makamda olanların gönlünde mâsivâyâ dair hiçbir alamet yoktur. Bu makam aklın üstünde, hayret makamıdır.¹⁸⁴

Nefiy ve isbâtın birinci kısmında bulunan kemal, bilinen ve görülen her şeyin "la" kelimesinin altına girmesi ve onunla yok edilmesidir. Kabul (ispat) tarafında ise, reddin dışında tutulmanın yani Allah lafzının dışında başka bir şeyin hatra gelmemesidir.¹⁸⁵

Nefiy ve isbât zikrinin yapılışı şu şekildedir: Dil damağa yapıştırılır, üst dişler alt dişlerin önüne konular, dudaklar birbirine yapıştırılır ve nefes göbeğin altında tutulur. "Lâ ilâhe illallah" lafzındaki "lâ" nın olumsuzluk manası üzerinde düşünerek göbekten dimağın bitime kadar tahayyül edilerek çekilir. Sonra dimağdan "ilâhe" kelimesinin manası düşünülerek sağ omuzun başına kadar çekilir. Sağ omuzdan göğsün sol yanında, sol memenin altında bulunan kalbe kadar "illallah" lafzının anlamı düşünülerek götürülür ve kalbin derinliklerine indirilir. Beden o zikrin hararetiyle etkilenir. "Lâ ilâhe" ile yaratılmışlar nefyedilirken "illallah" ile de bizâtihi mevcut olan Hak isbât edilir.¹⁸⁶

¹⁸³ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 103-106.; Gümüştanevî, *Câmiu'l-Usûl*, s. 104-105.

¹⁸⁴ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 111.

¹⁸⁵ İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, s. 571.

¹⁸⁶ El-Hâni, *Behçetü's Seniyye*, s. 210.

Mustafa Fevzi Efendi nefiy ve isbât zikrinin dokuz şartları şu şekilde sıralamaktadır:

1- Nefesi tutmak (Habs-i nefes)

2- Lâ ilâhe illallah zikrini çekmek

3- Kelime-i tevhidin yazısını düşünmek. Göbekten dimağa kadar “lâ” çekilmiş, “ilâhe” sağ memenin altında, başa da “illâ” nakşedilmiş gibi düşünülmelidir.

4- Bu lafza-i celâlin anlamını sâlik hangi zümredeyse ona göre düşünmesi gerekir.

5- Bu lafzın manasını kalbe vurarak (darp), kalbe nakşederek söylemek. Mustafa Fevzi Efendi bunu şu şekilde düşünmemiz gerektiğini söylemektedir: Göbekte bir daire hayal edilmeli sâlikin sadrı da bu dairenin merkezindeymiş gibi düşünülmelidir. Sâlik sağ taraftan devredip başa çıkmalı, sol taraftan da göbeğe yapıştırılmalıdır. “Lâ”yı göbekten, “ilâhe” lafzını sağdan başa doğru çıkıp “illâ” ile de isbâta gelip son olarak “Allah” lafzını kalbe vurmaktadır.

6-Yapılan zikrin tamamına karşı kalbi uyanık tutmak, kalbi kontrol etmek ve zikri kalbe yoğunlaştırmak (Vukûf-i Kalbî)

7- Zikrin sayılarının tek olmasına uymak. Mustafa Fevzi Efendi’ye göre bu sayı en az beş bin olmalıdır.(Vukûf-i Adedî)

8- Sonunda “Muhammedün Resûlullah” demek. Sâlik bunu ya diliyle yada kalbiyle söylemelidir. Bu şekilde peygambere tevessül etmiş olur.

9- Yakîn ehli olanlar niyetlerini sahih tutmak için “İlâhe ente maksûdî ve rızake matlûbî” diyerek Allah’a yönelirler.¹⁸⁷

Nefiy ve isbât zikrinin telkin edilmesindeki fayda şudur ki mürid bu zikirle cezbe halinin aslını yaşamış olur ve murâkabeye istidat kazanır. İsm-i celâl ile ancak Hakk’ın

¹⁸⁷ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân.*, s. 112-114.; el-Hânî, *Behçetü's Seniyye*, s. 212.; Gümüşhanevî, *Câmiu'l-Usûl*, s. 108.

zâtının seninle beraber olmasının cezbesini hissederken, kelime-i tevhid zikri ile kayyumiyet cezbesi ve bundan da murâkebe hasıl olur.¹⁸⁸

b- Zikir Yapmaya Engel Hususlar ve Tedavi Yolları

Mürid zikir esnasında kabz ve bast halinden emin olamaz. Bast halini yaşarken birden bire kasveti ve şiddeti artarak kabz haline girebilir. Bu şekilde olan sâlikin zikre karşı isteği ve iştihakı olmaz; nefis hevası ve hevesi peşinde koşar. Tembel insanın nefsi inatçıdır, vücudu hastalıklıdır. Bu sebepten Hak yolunda da tembellik gösterir. Nefis sâliki yolun başında karamsarlık ve üzüntü ile kabz eder. Veya mürid müsterih bir halde zikrinde ve fikrinde şevki artar. Usanmadan Allah'a karşı ibadetlerini yerine getirir. Böyle Hakk'ın yolları ortaya çıkmaya başlar, her an zevk ve muhabbetle zikrine devam eder. Mübtedîler kabz ve bast halini birlikte yaşarlar. Eğer sâlik mertebe kat edip orta halde olunca o zaman bu hale “inbisât” denir. İnbisât halinde sâlikte Hakk'ın aşkının coşkunu artar; vecd, cezbe, zevk ve şevk halleri zuhur eyler. Mevla'ya duyduğu muhabbetten dolayı gece gündüz gözleri yaşlı olur ve daima kalbi inşirah halinde olur. Bunun akside “inkıbâz”dır ve aynı zamanda buna müntehiler “celâl” de derler.

Mustafa Fevzi Efendi tarikat ehlinin üç zümreden oluştuğu görüşündedir. Birincisi mübtedîlerdir ve onlar kabz ve bast halini birlikte yaşarlar fakat çoğunlukla kabz hali zuhur eder. İkincisinde sâlik sülukunda ilerleyip orta hali kazanınca onda ingibâz ve inkıbâz halleri ortaya çıkmaya başlar. Üçüncüsünde sâlik kemâl ehli olunca onda bazen celâl bazen de cemâl haller görülür. Kabz, bast, ingibâz ve inkıbâz halleri hep havatırla alakalıdır. Takva ehline göre havatırda dört kısımdan oluşmaktadır. Eğer havatır kalbin altından gelirse o nefistendir. Kalbin sol tarafından gelirse şeytandandır. Şayet kalbin sağından gelirse melektedir. Kalbin içinden gelirse o da Allah'ın ilhamıdır. Bu dört havatırı fark edebilmek güç bir iştir ama kalp ehline basit gelir. Nefsanî olan havatırın neticesinde insanda vesvese ve evham ortaya çıkar. Şeytanî havatırda sâlikin dinî işlerde sebatkar olmaması için aklını karıştırır. Bu havatır sâliki kötü arzu ve isteklere meyletmek için uğraşır, isyana ve delalet sürükler. Mesela; sâlike şarabı teklif eder eğer o şeytanın bu arzusuna uymazsa ondan vazgeçer. Daha sonra üç yudum iç meşrudur çünkü o ilaç niyetindedir ve haram değildir diye başka bir fikirle sâlike talebinde ısrarcı olur. Sâlik

¹⁸⁸ Nasrullah Bahaî, a.g.e., s. 96.

bunu da kabul etmezse bir kadeh rakıyı teklif eder ve bir kadeh asla sarhoş etmez, ahbablarını kırma diye sâliki yolundan caydırmaya çalışır. İşte böyle yalanlarla sâliki meşgul eder ve pek çok kişiyi de bu şekilde gaflete sürükler. Eğer şeytan bu çabalarının neticesinde bir zafer elde edemezse o zaman onun kalbine dünya sevgisine dair vesvese ilga eder. Böylelikle o masiva ile meşgul olur. İşte bunlar mübtedîlerin belalarıdır ve feyizler bunlardan dolayı kabz olur. Eğer havatır melekten olursa sâlikin fikrinde ve zikrinde hep taat ve ibadet olur. Cennet, cehennem, ukba, ulvî âlem, ruh hakkında tefekkür eder. Hakiki havatır budur ve bununla Allah aşkı ve rasulullah aşkı açığa çıkar. Bu tefekkürler zikir esnasında olmamalıdır. Çünkü zikrin adabı gereği kalpte yalnızca Allah olmalıdır. Zikir esnasında sâlik cennet ve cehennem ile ilgili düşüncelerle meşgul olursa Hakk'ın fikri zuhur etmez. Bu şeytanî ve nefsanî havatırdır ve bunlarla sâlik huzur bulamaz. Bunların neticesinde şeyhe ve kâmil insanlara itiraz etmeye başlar, manevî hastalıklar baş gösterir, isyana kalkışır ve Hakk'a karşı edebi muhafaza edemez. Bunun tedavisi de itiraza karşı hüsn-i zan besleyip kalbi şeyhe rapt etmek; isyanından ve günahından dolayı tevbe etmektir. Sülûk ehli varlığından geçmeli ve onu bir imtihan olarak bilmelidir. Sâlikler seyirlerinde bu şekilde terbiye olunurlar. Şayet kabz hali bir mürid de ortaya çıkarsa o vakit kanaatkar olmalı, illete teslimiyet göstermeli, zillete karşı sabretmelidir. Dünya sevgisinden kaynaklanan bir inkıbâz hali söz konusu olursa ölümü tefekkür etmelidir. Zikir esnasında inkıbaz hali zuhur ederse o zaman abdestini yenilemeli veya başına su dökmelidir. Bu hal devam ederse gönülde Hakk'ın feyzi ayan olana kadar gusletmelidir. Bununla da geçmezse mürşidi kâmiline teveccüh etmelidir. Vesvese ve vehim hala sâlikin gönlünü karıştırırsa Hakk'a kabz halinin kendinden geçmesi için namaz kılmalı ve dua etmelidir. İnkıbaz hali hala daha devam ederse o vakit cemiyetiyle beraber sesli olarak “Ya fâ'al” demeli ve kendini mahv edene kadar kadar kırk ilahi söylemelidir. Burnundan nefes alıp o nefesi dimağa kadar götürmeli ve bunu on beş defa tekrar etmelidir. Böylelikle masivadan meyli ve hevesi de kesilsin. Bu şekilde yaptıktan sonra halinin ağırlığı geçmezse sâlik kelime-i tevhid zikrini çeksin. Kalp ve lisan birleşene kadar bu zikre devam etsin. Kabz hali bunlardan sonra da devam ederse sâlik bilmelidir ki bu tarikatın tesirinden kaynaklanmaktadır. Ve bu hal geçene kadar sabretmelidir. Dikkat edilmesi gereken bir husus da tarikatte kabz hali vardır ama sâlike

bir keder ve yeis geldiğinde onu nefsinin bir kusurundan neticesinde olduğunu bilmelidir. Çünkü gelen kabz halinin neyden kaynaklandığını fark edebilmek kolay bir iş değildir.¹⁸⁹

G- MÜRİDİN GÖZETMESİ GEREKEN ÂDÂB

1- Allah’a Karşı Edepler

a- Sahih İtikat

Mustafa Fevzi Efendi’nin nazarında sağlam bir akaiden kasıt ehl-i sünnet mezhebidir. Dini ilimlerin ve akaidin esasları sahabe devrinden itibaren gelmektedir. Ehl-i sünnet mezhebi itikatta iki yol (Mâtürîdî ve Eşarî) üzere olduğu gibi amelde de dört tarik (Hanefî, Şafî, Hanbelî ve Malikî)’tir. İnanılması gereken ilk husus tevhid akidesi¹⁹⁰ yani Allah’ın varlığı ve birliğidir. Akla ve izana sığmayan Allah’ın zatı mekansız olduğundan kendisinde değişkenlik söz konusu değildir.¹⁹¹ Aynı zamanda Allah’ın sıfatları zatının aynısı değildir. Çünkü O’nun zatı taaddüdü kudemayı kabul etmez. Hem sıfatlarının gayrısı da olması muhaldir. Allah’ın sıfatları zatının gayrısı olursa bu sefer o sıfatların her birisinin ayrı ayrı müstakil zatları mevcut olurdu.¹⁹²

Diğer bir itikadî mesele ruh konusu hakkındadır. Mustafa Fevzi Efendi ruhu bilmek olarak tanımlamaktadır. Bu bilmeklik ruhun zatıyla değil sıfatlarıyla olur. Ruh bir

¹⁸⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 210- 215.

¹⁹⁰ Kuşeyrî, Risâlesi’nde konuyla ilgili şu açıklamaları getirmiştir. “Biliniz ki bu yolun büyükleri, işlerinin temelini sağlam tevhid akidesi üzerine kurmuşlardır. İnançlarını Kur’an ve sünnete uymayan her türlü bid’atten muhafaza etmişlerdir. Selefîn ve ehl-i sünnetin yoluna uyarak içinde temsil ve ta’til bulunmayan bir tevhid inancına sahip olmuşlardır. Kadîm olan yüce Allah’ın zatına uygun şekilde tanıyıp kendilerinin ise yoktan var edildiğini bilerek yüce yaratıcıya karşı boyun büküp teslim olmuşlardır.” Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 43.

¹⁹¹ Sufilerin Allah’ın zatı hakkında itikadi görüşleri genel anlamda şu şekildedir: Allah’ın eşi ve benzeri olmadığı gibi zıddı veya bir dengi de yoktur. Kendini ne şekilde vasıflandırmışsa o şekildedir. Cisim değildir, cevher değildir, araz değildir, O’nun varlığı zamandan öncedir; başlangıcı ve sonu yoktur. Hiçbir yön ve ciheti olmadığı gibi bir makam ve mekanda da sınırlanmaz. Her şeyi görmek ve bilmektedir. Ebu’n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbü’l-Mürîdîn: Yol Ahlakı*, çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları., 2014, s. 33-34.; Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. A. Faruk Meyân, İstanbul: Bedir Yayınları. , 1975, s. 98-99.; Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn*, C. I, s. 452-453.; Mustafa Fevzi Efendi, *Mir’âtü’ş-Şühûd*, s. 62- 69.; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 57.; Kelâbâzî, *et-Ta’arruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 68-77.

¹⁹² Konuyla ilgili açıklama için bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhid*, s. 97.

olup sıfatları pek çoktur. Ruh da görmek, işitmek ve istemek vardır. Ruh da bu vasıflar bilkuvve şekilde aşıkardır.¹⁹³

Allah'ın sıfatlarında ta'til-i zaman yoktur. Aynı şekilde Hak ile beraber ezeli ve ebedî olup bir başlangıcı da söz konusu değildir. Zatına mahsus sıfatlarında bir keyfiyet ve kemiyetten de bahsedilemez. O sıfatlardan bir tanesi de “kelam”dır. Kelamullah sıfatının tezahürü Hak'ın kullarına emirlerini ihtiva eden Kur'an-ı Kerimdir. Ehl-i sünnet itikadına göre Allah'ın kelam sıfatı ezeli olduğu gibi Kur'an da aynı şekilde ezeldir ve mahluk değildir. Sûfiler Allah gibi Kur'an da cisim, cevher ve araz olmadığı hususunda müttefiktirler.¹⁹⁴ Mustafa Fevzi Efendi bu konu hakkında gerekmedikçe zahire ittiba edilmesi gerektiğini ve teville gidilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır.¹⁹⁵

Âlem hâdistir ve muhdîsi de Allah'tır. Kainatta mevcut olan cüzler, cevherler, arazlar bütün mümkinât O'nundur. Evrende gerçekleşen her olayın, kaza ve kaderin kâdiri de Hak'tır.¹⁹⁶ Kul bu durumda yalnızca kesbeder. Allah tarafından kuluna bahşedilen, kulu hayra ve şerre sevk eden cüz'i iradesi sayesinde kesbedebilir. Allah Teâlâ kalpte olan bu irade kuvvetini herkes vermiştir. Kul iradesini hayra sarf ederse hayır, şerre sevk ederse şer görür. Mükafatla ceza, sevap ile günah da bu tercihin

¹⁹³ Ruh hakkında pek çok görüş mevcuttur. Bazıları ruha bedene canlılık kaynağı olan araz diye nitelendirmiştir. Bazıları da insan ruhla diridir ve onun cevheridir demişlerdir. Bazıları da ruhu bedene hayat veren hoş bir rüzgar olarak tanımlamaktadır. Ehl-i sünnete göre de ruh bedene konulmuş bir latife yani manevî bir cevherdir. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 110-111.; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 234. ; Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb* s. 323-327.

¹⁹⁴ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 75.

¹⁹⁵ Ebû Mansûr Mâtürîdî'ye göre kelam sıfatı hakkında tevakkuf eden kimselerin farklı görüşleri vardır:
1- Kelam sıfatı Allah'ın zatıyla kaimdir dolayısıyla Kur'an-ı Keriminde manası aynı şekilde ezeldir.
2- Allah'ın zatıyla kaim değildir. Kelam sıfatı zatının gayrisidir. Allah'ın gayrisi olan şey bir nas rivayet edilsin veya edilmesin yaratılmıştır. Allah'ın kelam sıfatı ve onun neticesi olan Kur'an Allah'ın zatından gayri olup sonradan yaratılmıştır.
3- Allah'ın zatıyla veya zatından gayri mütekellim sıfatı olup olmadığını bilmez. Mâtürîdî'ye göre bu delilsiz bir söylemdir. İddia edenin bilgisizliğinden kaynaklanır.
4- Kelam konusunda tevakkuf eden kimse soru soranın maksadını bilmeyişinden dolayı “Acaba o kelamullah ve Kur'an derken kısım veya parçalara ayrılan şu metinden mi yoksa bununla nitelendirilen kelamı mı kastetmiştir?” Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 116.

¹⁹⁶ Âlemin yaratılışı hakkında pek çok teori ortaya konulmakla birlikte ehl-i sünnet mezhebinin benimsediği görüş âlemin lâ min şey' (yoktan) yaratıldığıdır. Bu konu esas itibarıyla Allah'ın iradesiyle bağlantılıdır. Buna göre Allah fiillerinde hür ve irade sahibi ise o zaman âlem de O'nun hür iradesi, ilmi ve kudreti neticesinde gerçekleşmiştir. Çünkü hiçbir şey Allah'ın bilgisinden bağımsız olarak mevcut olamaz. Bir şeyin birden bire varlık kazanması Allah'ın iradesiyle değil bir cebir (zorlama) sonucunda gerçekleşir. Bu da yaratıcının başkasının hükmü altında olması ve doğrudan yaratma imkanına sahip olamaması anlamına gelmektedir ki her şeyden yüce ve münezzeh olan Allah için bu durum söz konusu değildir. Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 98. ; İrade bahsiyle ilgili ayrıca bkz. Gazâlî, *İhyâ*, C. I, s. 395.; İnsan fiillerinin yaratılması hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.82.

neticesinde gerçekleşir. Mustafa Fevzi Efendi iradeyi geminin dümenine benzetmektedir. Dümeni ne tarafa çevirirsen o yöne gittiği gibi iradeyi de hangi yönde kullanırsan o tarafa gider. Hayra istidat hem mü'min hem de kafir için vardır. Çünkü kafirin iman etmesi imkansız değildir. Ama iman etmedikçe etmiş olduğu hayırlar ziyan olmaktadır. Allah'ın kudreti yetse bile adetullah gereği hiçbir şeyi sebepsiz yaratmamaktadır. Kul kesbetse de Allah halk etmektedir ve fail-i muhtar yalnızca O'dur. "Dilediğini delalete saptıran dilediğine hidayet veren O'dur"¹⁹⁷ ayet-i kerimesi de buna delildir. "İnsana ancak yaptığı kadar vardır"¹⁹⁸ ayeti gereğince insan da bu dünyada ne işlerse ahirette onun karşılığını görecektir. Sâlike düşen Hüda ne yaratırsa ona teslim olmaktır. Zira Hak Teâlâ halk etmezse karnın doymaz, bıçak kesmez, ateş yakmaz. Feleklerin rabbi olan Allah, İbrahim (a.s)'i ateşte yaktırmadı, İsmail (a.s)'i bıçak kestirmedi. Bunlar Allah'ın hâlık ve irade sahibi olmasının örneklerindedir.

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre itikadî mevzulardan biri de ru'yetullahtır ve bu cennetin nasibidir. Bu konuyla ilgili Kur'an da pek çok delil vardır.¹⁹⁹ Allah'ı görme zamansız, mekansız ve cihetsiz gerçekleşecektir. Aynı şekilde yakınlık ve uzaklıkta yoktur.²⁰⁰ Allah'ı cennette bu şekilde görmek caiz ve vaciptir. Baş gözüyle dünyada görebilen yalnızca ahir zaman peygamberidir.

Mustafa Fevzi Efendi imanın esaslarından olan meleklerle, peygamberlere, kitaplara, ahirete iman konularından da bahsetmektedir. Ayrıca kabir hayatı ve ahvalinden, kıyametin kopması ve alametlerine de değinmektedir. Zira haşr ve neşr, sırat, mizan cennet ve cehennem hepsi de haktır. Son olarak şefaatin caizliğinden de söz etmektedir.²⁰¹

Mustafa Fevzi Efendi tevhid akidesini ayrıntılı olarak işlemiş olduğu *Mir'âtü's-Şühûd* isimli eserinde bu konuyu üç başlıkta ele almıştır. Bunlar avamın tevhidi, havassın tevhidi ve havassu'l-havassın tevhididir. Avamın tevhidi ehli sünnet itikatıdır. Havassın

¹⁹⁷ El-Fâtır 35/8.; en-Nahl 16/93.

¹⁹⁸ En-Necm 53/39.

¹⁹⁹ Ahirette Allah'ın görüleceğine dair "Nice yüzler vardır ki, o gün güzelliği ile parıldar ve rablerine bakarlar." El-Kıyâmet 75/22-23. ayeti delil olarak gösterilir.

²⁰⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yay., 2012, s. 146-159. Gazâlî, *İhyâ*, s. 467-468.; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 78-79.

²⁰¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 118-134.

tevhidi Hakikat-i Muhammediyye'dir. Son olarak havassu'l-havasın tevhidi Allah'ın zatının tevhididir.²⁰² Bu şekilde bir tasnif Serrâc'ın *el-Luma'* isimli eserinde de görülmektedir.²⁰³

b- Farzların Çeşitlerini Korumak

Allah'a karşı vazifelerden ikincisi farzların çeşitlerini korumak ve eda etmektir. Öncelikle Allah korkusu gelmektedir. Zira bu korkunun neticesinde emredilenler yerine getirilir. Farz ibadetleri bir bir eda edip kazaya bırakmamak gerekir. Müslümanın öncelikle bilmesi ve uygulaması gereken islamın dört şartıdır. Bunlar; namaz, oruç, zekat ve hacdır. Farzlara dikkat etmeyen Hakk'ın nezdinde kınanmış kimselerden olur ve böylece fiskını ilan eder. Şeriatin emirlerini yerine getirmeyen tarikat ehlinde değildir. Mustafa Fevzi Efendi eğer bir kimse vacipleri²⁰⁴ yerine getirmese fakat binlerce sevap işlemiş olsa da hiç birisi bir akçe değerinde olmaz ve bir işe de yaramaz demektir. Kim Allah'a boyun eğmek isterse muhakkak farz olan ibadetleri yerine getirmelidir.

c- Yasakları Terk Etmek

Allah Teâlâ büyük küçük her neyi nehyetmişse sâlik ondan sakınmalıdır. Günahlar kalbin nurunu söndürür ve kalbin nuru mahvolursa ruhla beden bundan her zaman muzdarip olur. Nefiste bir fayda sağlamaz, ehl-i Hak o sâlike yüz vermez. Hakkı'n aşkının zuhur edebilmesi için günahlardan ve özellikle büyük günahlardan sâlikin uzak durması gerekir. Dünya hayatı insanlar ve cinler için imtihan yurdudur. İmtihanlardan çıkış da şeriatin emirlerini yerine getirmekten geçmektedir. Şeriatin önemi zahirsiz batının olmayışı yani şer'i hükümleri yerine getirmeyen bir kişinin tarikat yolunda

²⁰² Mustafa Fevzi Efendi, *Mir'atü's-Şühûd*, s. 62-89.

²⁰³ Ebû Nasr Serrâc el-Tûsî, *El-Luma'*: İslam Tasavvufu, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, s. 29.

²⁰⁴ Vâcib: Şâri'in yapılmasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği fiillerdir. Mesela; mükelleften namaz kılma, oruç tutma, zekat verme, hacca gitme ve akitlere bağlı kalınması istenmiş ve bunların terkinin ağır cezaya çarptırılacağı da delillerle sabit olmuştur. Vâcibler mutlaka yerine getirilmelidir; yerine getiren sevabı, özürsüz terk eden de günah işlemiş olur. Şayet kât'i delillerle sabit olmuşsa inkar edenin kafir olduğuna hükmedilmiştir. Hanefî mezhebine göre vâcib, Şâri'nin mükelleften yapılmasını bağlayıcı tarzda istediği fakat hakkındaki bu bağlayıcılığın zannî delil ile sabit olduğu fiildir. Farz ise Şâri'nin mükelleften yapılmasını bağlayıcı tarzda istediği fiilin delilinin kât'i olmasıdır. Zekiyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları: Usûlü'l-Fıkh*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014, s. 237. Diğer mezheplerde vacip farz anlamında kullanılmaktadır. Zira Mustafa Fevzi Efendi de kanaatimizce farz ve vacibi aynı anlamda kullanıp yapılması kesinlikle emredilen fiiller için kullandığı yönündedir.

ilerleme kat edebilmesinin mümkün olmaması, ibadet ve güzel ahlakın insana fayda sağlamasıdır. Büyük ve küçük günahların sayısı hakkında ihtilaf olmakla birlikte Gazâlî günahların kaynaklarını dört sınıfta toplamaktadır. Bunlar; 1- Rububiyyet sıfatları, 2- Şeytani sıfatlar, 3- Behimî (hayvanî) sıfatlar, 4- Sebuî (yırtıcı) sıfatlardır.²⁰⁵ Başka bir taksimde de kul ile Allah arasındaki haklar ve kulların hakları diye ikiye ayrılmıştır. Birinci kısımdaki günahlar namaz ve oruç gibi ibadetlerin terkidir. Kulların hakları ilgili olanlar, zekatı vermemek, cana kıymak, malın gaspedilmesi, namuslu birine iftira atmak gibidir.²⁰⁶

Mustafa Fevzi Efendi on yedi türlü kebaire olduğunu söylemektedir. Bu görüşler Ebû Talip el-Mekkî'nin tasnifiyle örtüşmektedir. Bu on yedi günahın dördü kalbî amellerle ilgilidir olup şunlardır;

1- Allah'a şirk koşturmak. Bazı bid'at davranışlar şirk sebebiyle olabilir.

2- Günah işlemekte ısrarcı olmak. Farz olan ibadetleri terk etmek, harama yönelmek, hınzır eti yemek, kan ve ölü eti yemekte kebairendir.

3- Allah'ın rahmetinden ümit kesmek. Kim Allah'tan ümidini keserse şeytana bağlanmış ve aldanmış olur. Çünkü şeytan Allah'tan ümidini kesmiştir. Sâlik Allah'ın rahmetini bilmek isterse “*Ey günaha haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz (...)*”²⁰⁷ bu ayet hakkında tefekkür etmelidir.

4- Allah'ın tuzağından korkmak. “*Allah'ın mekri en hayırlıdır.*”²⁰⁸ Bir insan Allah'ın tuzağından korkmazsa akıbetinde bir keder vardır.

İkincisi dört günah dil ile ilgili olup şunlardır;

²⁰⁵ 1- Rububiyyet sıfatları; kibir, gurur, ceberut, methedilmeyi sevmek, izzet ve zenginliği istemek, varlığının devamını arzulamak, herkesten yüce olmayı talep etmek gibi isteklerdir.

2- Şeytani sıfatlar; hased, zulüm, hile, kötülüğü emretme, dolandırıcılık, münafıklık, bid'at ve delalet çağırma bu kısma girer.

3- Behimî sıfatlar; oburluk, açgözlülük, karın ve tenasül uzvunun isteğini yerine getirmekten meydana gelmektedir. Livata, hırsızlık, yetim malını yemek, şehvî arzu ve istekleri doğrultusunda hareket etmek gelmektedir.

4- Sebuî sıfatlar; öfke, kıskançlık, vurmak, öldürmek, küfretmek, halkın malını yağmalamak yırtıcı sıfatlardandır. Gazâlî, *İhyâ*, C. VII., s. 54.

²⁰⁶ Gazâlî, a.g.e., s. 55.

²⁰⁷ Ez-Zümer 39/53.

²⁰⁸ El-Âl-i İmran 3/54.

1- Yalan yere şahitlik etmek.

2- Kazif suçu. Müslüman iffetli insanlara iftira etmek. Peygambere ve ashaba sövende kazif suçu işlemiş olur ve dinden çıkar.

3-Yemin-i kâmus. Bir hakkı iskat edecek veya bir haksızlığı isbat edecek şekilde yalan yere yemin etmek. Yemin-i kâmus: batıran yemin demektir. Bu da Allah'ın gazabına maruz bırakacağındandır. Devlete ve dini hükümlere karşı yalan söyleyenin kefareti yoktur çünkü bu yemin asla sakıt olmaz.

4- Sihir ve büyü. Bu işlerle uğraşanlar dünya düzenini bozmak isterler, beşeriyeti mahv için gayret sarf ederler. Kim sihirbazlık yaparsa açık bir şekilde şirke düşmüş olur. Kim uygun olmayan kağıt işleriyle uğraşırsa o bile sihir sayılmaktadır. Kehanet ile ilgili konuşanlar, fal bakanlarda cehennem ateşine müşteri olurlar. Hizmet ehli olduğunu söyleyenler ya hilebaz ya müneccim , şa'beze (sihirbaz) ya da hokkabazdır. İlm-i simya ve ilm-i ahfa'dan olan her ne varsa büyük günahlardandır. Çünkü olmayan şeyleri söyleyip boşa vakit harcarlar. Cinayet için sihir yapanlar kafirdir, sihir ve efsunlu işlerle uğraşanlar cehennem ehlidir. Kahinlere, müneccimlere ve sihirbazlara inananlarda büyük günah işlemiş olur.

Büyük günahlardan üçü de mideyle ilgili olup şunlardır;

1- Şarap ve diğer sarhoş edici içecekleri tüketmek. İçki içenlerden bazıları Kur'an-ı Kerimde "hamr"ı zikrettiği için şarabın haramlığı olup diğerlerinin helal olduğunu zannederler. Böyle söyleyen kişiler içkinin men edilmesinin sebebini düşünmeyen insanlardır ve kendi nefsinin müftü edinenlerdir. Kur'an'a iman etmeyen, peygambere sadık olmayan ve âlimlere iftira eden kişilerdir. Halbuki hamra nisbet edildiği için illet birliği sebebiyle diğer meskûrlarda haramdır.

2- Yetim malını haksız yere yemek. Zulüm ile yetim malı yemekten kaçınılmalıdır. Eğer kişi çocuğun vâsisiyse ona hizmet için gayret sarf etmeli ve şeriatin emirlerine uygun davranılmalıdır.

3- Ribâ. Bilerek faiz yemek şeriate aykırı bir iş olduğu için pek çok zararları vardır.

Günahlardan ikisi cinsellikle ilgili olup şöyledir;

1- Zina etmek. Zinaya yaklaştığını düşünen insan o işten hemen uzaklaşmalı. Hem de kadınlara şehvet nazarıyla bakmamalı çünkü şehvet kalpteki feyizleri kesmektedir. Aynı zamanda Müslüman kadınlar namuslarını korumalı, gayr-i müslim kadınlarla halvet halinde olmamalıdır Göz zinası da aynı şekilde sâlik berbat hale getirir. Sâlik herkesin ırzını kendi ırzı gibi görmeli ve ona göre zinadan kaçınmalıdır.

2- Lut kavminin helakine sebep olan günahı işlemek.

Günahlardan ikisi elle ilgilidir;

1- Katil olmak. Şeriatin hükümlerine aykırı olan bir insanın katli Müslüman olsun veya kafir olsun haramdır. Aynı şekilde kadınların çocuklarını aldirmaları da cinayettir ve aynı hükme tabidir.

2- Hırsızlık. Müslüman emin olunan, güvenilen insandır. O sebepten başkasının malını çalmak büyük günahlardandır. Aynı şekilde rüşvet almakta hırsızlığın bir türüdür.

Büyük günahlardan biri de ayakla ilgili olup şöyledir: Sefer veya savaş meydanını terk etmek. Kim düşmandan kaçarsa isyan etmiş ve dinle dünya işlerini zarara sokup farz olan ulu'l-emre itaat etmemiş olur.

Büyük günahların sonuncusu da bütün bedenle işlenen bir günahdır ki o da; anne-babaya isyan etmektir. Kim ebeveynlerini üzerese gerek dünyada gerekse de ahirette sıkıntı çeker. O yüzden sâlik anne-babaya her daim yumuşak sözlü olmalı, incitmemelidir ve emirlerini yerine getirmelidir.²⁰⁹

Mustafa Fevzi Efendi büyük günahlarla ilgili konuda Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî'nin *Necâtü'l-Gâfilin*²¹⁰ isimli eserine de atflarda bulunmuştur. Bu eserde

²⁰⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 135-144.; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018, C. IV, s. 9-10.; Gazâlî, *Kimyây-ı Saâdet*, s. 599.

²¹⁰ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Bilgili, "Necâtü'l-Gâfilin Şerhi Şifâül-Mü'minîn'e Fikhî Açıdan Bakış", I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu, Gümüşhane, 2013.

Gümüşhanevî, büyük ve küçük günahları detaylıca ele almış ve yüz yirmi dört kebairden bahsetmiştir.²¹¹

d- Hakların İfâsı

Allah'a karşı edeplerin dördüncüsü hakları gözetmektir. Her yaratılmış olan hakkını ister ve yaratanın hakkı da kul haklarının çeşitlerinden biridir. Farz ve vaciplerin hepsi Allah'ın haklarıdır. Kul hakları da pek çok olmakla birlikte Mustafa Fevzi Efendi detaylarını ele almamıştır. Haklar ve hukukların en önemlilerinden biri de peygamberin haklarıdır. Zira her vakit ona uyduğu müddetçe peygamber (a.s) hakkını helal eder. Sâlik sünneti terk etmemeli, emrettiklerini yapıp nehyettiklerinden sakınmalıdır. Çünkü onun emirleri ve nehiyleri aslında Hakk'ın sözleridir. Sülûk ehli dinin, devletin, milletin, komşun, Müslüman kardeşlerin, hayvanların, güçsüz kafirlerin haklarını korumaya çalışmalıdır. Zira sâlik her insanın haklarını korumakla mükelleftir. Hakların ifâsının üç yöntemi vardır:

1- Kul hakkına girmiş olduğu sahibinden rıza almalıdır. Şayet bu mümkün değilse o zaman pişman olup içtenlikle tevbe etmelidir.

2- Her hukuku muhafaza etmeli, düşmanlıktan ve kinden beri olmalıdır.

3- Hakları ve hukukları koruma hususunda ihlasla azmetmelidir. Kim bu şekilde hakları ifâ ederse makbul olur.²¹²

f- Doğru Niyet

Beşinci şart her işin başı olan niyettir.²¹³ Mü'min'in niyeti doğrultusunda amelleri muteber olur. Niyeti sahih olanın işleri de doğru gider ve temiz niyet cenneti gerektirir. Niyet kuvveden fiile çıkarsa tuba ağacının salınmasına benzer. Sâlik hüsn-i niyetten ayrılmamalı, su-i niyetle utanılacak duruma düşmemelidir. Hiçbir iş niyetsiz olmaz. Tarikata girmekte niyet ne ise diğer işlerde de niyet aynıdır. Sâlikin tarikatla ilgili

²¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî, *Necâtü'l-Gâfilin: Gafillerin Kurtuluşu*, çev. Mehmet S. Bursalı, Konya: Metkan Matbaası, 2006.

²¹² Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 145-146.

²¹³ Niyet kuruntu ile gizlenebildiği gibi, himmet de vesvese ile karıştırılabilir. Niyet, kendisiyle Allah Teâlâ'nın rızasının murad edildiği ve O'nun nezdinde sevabın talep edildiği şeydir. Kuruntu ise daha çok insanlarla alakalı ve kendisiyle geçici mülkten bir takım arzuların beklenildiği şeydir. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. IV., s. 32.

niyetinde sadece Allah rızası bulunmalıdır. Keşf ve keramet niyetinde olmamalı sadece Hakk'ı zikir istikametinde kulluğu yerine getirmek, ilahi aşk ve muhabbet için olmalıdır. Sâlikin maksadı bu şekilde olursa zevk, şevk, cezbe, makam, hal, rıza, nimet, daru's-selam, dünyevî ve uhrevî her türlü mükafatla karşılığını alır. Konuyla ilgili peygamberimiz (a.s) şöyle buyurmuşlardır: *“Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır(...)”*²¹⁴

2- Peygambere Karşı Edepler

a- Sünnete Uymak

Peygambere karşı edeplerden birincisi onun sünneti uymak ve onu sevmektir. Kim sünneti terk ederse pişman olur. Sünnetlere hürmet etmeyenler peygambere vasıl olamazlar. Müminler sünneti sevmeli ve hikmetini bilmelidir. Sözleri, fiilleri, yemesi, içmesi, alışverişi ve diğer işlerinde peygambere uymaya gayret sarf etmelidir. Sâlikin tarikatta mertebe kat etmesi ve Hakk'ın rızası sünnetleri yerine getirmekten geçer. Zevk ve hal ehline sünnete tabi olmak vaciptir ve âriflerin yoludur.²¹⁵ Sünnete uymak sâlikin dinini kuvvetlendirir, kötülükleri engeller, lütuf ve saadetin anahtarıdır, cennetteki tuba ağacının meyvesidir, nur üstüne nurdur. Sünnetlerin tamamı dinin farzlarıdır. Bir Müslüman sünnetleri terk ederse yavaş yavaş farzları unutmaya başlar. Zira farz ibadetlerin muhafazasında sünnetler kale gibidir. Sünnetleri yerine getiren peygamberi razı etmiş olur ve az çok uygulayanlar da şefaate nail olur.²¹⁶ Aynı zamanda peygambere itaat Allah'a itaat demektir.²¹⁷ Zira peygamberimiz (a.s) bu konuyla ilgili şu şöyle buyurmuştur: *“Bir kul, ben kendisine ailesinden, malından, canından ve bütün insanlardan daha sevimli görünmedikçe iman etmiş olmaz.”*²¹⁸

b- Bid'atlerden Kaçınmak

²¹⁴ Buhari, “Bed’ül-Vahiy”, 1., “İman”, 41., “İtk”, 6., “Menâkıbu'l-Ensâr”, 45., “Nikah”, 5., “Hiyel”, 1., “Eyman”, 23.; Müslim, “İmâret”, 155. Hadisin şerhi için ayrıca bkz. İmam Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. Hanifi Akın, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008, s. 44-45.

²¹⁵ Süfîlerin peygamber anlayışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Serrâc, *el-Luma'*, s. 101-104.

²¹⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 147-148.

²¹⁷ Konuyla ilgili ayetler; en-Nisâ 4/80.; el-Haşr 59/7.; el- A'râf 7/158.; en-Nûr 24/54.; en- Nûr 24/56.; en- Nûr 24/63.

²¹⁸ Buhari, “İman”, 8., “Eyman” 3; Müslim, “İman” 69,70.; Nesa'i “İman” 19.

Mustafa Fevzi Efendi bid'atları²¹⁹ hasen ve kabih olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Buna göre delalete sevk eden, Kur'an ve sünnete ters düşen ve sonradan ortaya çıkan davranışlara kabih bid'at denir. Kim bid'atlere karşı buğz ederse kendi nefsinde içtihat etmiş olur. Çünkü bid'atlere karşı buğz ve düşmanlık cihattır. Kabih bid'atlerden bazıları haram bazıları da küfürdür. Müslümanların böyle tür bid'atlerden kaçınması gerekir. Peygamberi sevenler bu çeşit bid'atleri itikatın içine sokmamalı hem de dinini mahvetmemek için amellerinde de bid'at davranışlar sergilememelidir. Bazı bid'atlerde kerehat vardır ve bu kerihlerden bazıları da harama yakındır. Bu çeşit bid'atleri terk etmek gerekir. Tarikat ehli olanlar için kabih bid'atlerin her türlü kebairdir. Çünkü sâlik bir haram iş yaptığında o vakit gönlünde kargaşa meydana gelir, zikrinde ve fikrinde zevk ile şevk bulunmaz. Eğer bir Müslüman zikrinden lezzet duymak isterse bid'atleri terk etmelidir. Hasen bid'atlerde din âlimlerinin cevaz verdiği uygulamalar ve davranışlardır.²²⁰

c- Devamlı Abdestli Olmak

Müminin şeytanın şeririne karşı manevî silahı abdestir ve her ibadet güçlü bir abdestle sağlanır. Ayrıca abdestin üstüne abdest almakta nur üstüne nurdur ve mahşerde böyle kimselere merhamet edilir. Hem de abdest azaları olan baş, yüz, kollar ve ayakların hepsi de güneş gibi parlar. Kim nurunu arttırmak isterse abdestini tazelemelidir. Çünkü abdestli kimse her vakit istediği ibadeti yapabilir ve hayırlı işlerle meşgul olabilir. Abdestini her daim muhafaza eden Müslümanların her vakti zikrullah olur ve her işini de Allah için yapar. Aynı şekilde gönlünü şeytanın vesvelerinden korumuş olmakla birlikte günahları da abdestle affolunur.²²¹ Sûfilerin nezdinde zâhiri temizliğe önem verilmesi gerektiği gibi batınî temizliğe aynı derecede ihtimam gösterilmesi gerekir.²²²

²¹⁹ Bid'at kelimesi dine sonradan sokulan uydurma şeyler manasına gelmektedir. Tasavvuf literatüründe de tarikata sonradan giren uygulamalar, âdetler demektir. "Kan et, kanun etme" sözü de tarikata bid'at davranışlar sokma anlamına gelmektedir. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 76.

²²⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 150-151.

²²¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 151-152.

²²² Sûfilerin nezdinde abdest avamın ve havasın olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Buna göre avamın abdesti, azaların farz ve sünnete uygun olarak temizlenmesi neticende gerçekleşirken havasın abdesti de organların temizlenirken aynı zamanda manevî kirlilerden arındırılmasıyla sağlanır. Aynı zamanda abdestin adabına dikkat etmektir. Abdestin adabından bazıları şöyledir; abdestten önce misvak kullanmak, suyu israf etmemek, batinî temizliğe önem vermek, devamlı abdestli olmak vb. Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, s. 370-381.; Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 353-356.; Serrâc, *el-Luma'*, s. 166-170.

d- Cemaatle Namaz Kılmaya Önem Vermek

Sâlik özrü olmadığı müddetçe mescidi terk etmemeli ve her namazı imama uyararak eda etmelidir.²²³ Cemaatte sadece bir çocuk olsa bile namazı yalnız kılmamalıdır. Cemaatle namaz kılmaktan yana tembel olmamalı, yorgunluğu ve cemaatin olmamasını bahane etmemelidir. Bir kişi bulup farz olan namazı kılmalıdır. Eğer sâlik gençse mescidin uzaklığını mazeret kabul etmeden, boş vakitlerinde mescitte olmak için gayret sarf etmelidir. Şayet ihtiyar ve mescide gitmeye gücü yetiyorsa gitmeli ama geçerli bir mazereti var ve gidemiyorsa bunda bir zarar yoktur. Herhangi bir meşru özrü bulunmayan müminin cemaatle namazı terk etmemesi gerekir. Zira din ehlinin bir kısmına göre cemaatle namaz kılmak vacip bir kısmına göre de sünnettir. Bir iş hakkında farz, vacip ve sünnetten hüküm verildiğinde takva ehlinin yapması gereken en kuvvetlisini yerine getirmektir. Cemaatle namazın hesapsız faziletleri vardır.²²⁴ Çünkü peygamberin (a.s) Cebrail’le namaz kılıp imam olduğuna dair rivayetler vardır. Bundan sonra peygamber (a.s)’e beş vakit namazı cemaatle kılmakla emrolunduğu için Müslümanlar da peygamberin bu sünnetini yerine getirmelidir.²²⁵ Cemaatle namaz kılmanın faydalarından biri namazdaki noksanlıkları Allah’ın tamamlamasıdır. Zira cemaatten birinin namazı kabul olunmazsa diğerlerinin red olunmaz. Tahkik ve iman erleri mescidleri karşılıksız mesken edinenlerdir. Mustafa Fevzi Efendi’ye göre kim cemaatle namazı alışkanlık haline getirirse dinini ikmal etmiş olur.²²⁶

e- Rasulullah’ın Ailesini ve Ashâbını Sevmek

Ashaba muhabbet duymak peygamber sevgisindedir. Çünkü onlar peygamberle yüz yüze görüşmüş, hizmet etmişlerdir. Bu sebepten dolayı hürmete layıktırlar. Ashap hidayetin yıldızlarıdır ve onlara uyulmalıdır. Bütün ashap beraber sevilmelidir. Fakat her birinin fazileti birbirinden farklıdır ve ona göre itibar edilmelidir. Bütün evliyâlar ve asfiyalar Hz. Vahşi’nin faziletine eş değer olamaz. Çünkü dinin ihyası ilk onların eliyle

²²³ Sûfilerin namazla ilgili ilk edebi namaza ait bilgileri öğrenmek, namazın farz, sünnet, âdâb, fazilet ve nevâfillerini bilmektir. Namazla ilgili gerekli konuları araştırmak, ehline sorup öğrenmektir. Serrâc, *el-Luma*, s. 171.

²²⁴ Namazın adâbı, erkânı ve fazileti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, C. IV., s. 312-338.; Sühreverdî, *Avârif*, s. 382-415.; Serrâc, *el-Luma*, s. 171-177.; Gazâlî, *İhyâ I*, s. 648.

²²⁵ Peygamber (a.s) “Cemaatle kılınan namaz yirmi yedi kat daha faziletlidir” buyurmuştur. Buhari “Ezan”, 30-31.; Tirmizi “Mevâkîf”, 47.; İbn Mâce “Mesâcid”, 16.

²²⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 152-154.

gerçekleşmiş, peygambere yoldaş olmuş ve bizlere nisbetle seçilmiş kimselerdir. Aralarında pek çok müçtehid vardır. Peygambere intisabın râbitası da ashaptır. Mustafa Fevzi Efendi ashabi fazilet bakımından on rütbeye ayırmakta ve şöyle tertip etmektedir: Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hüseyin, Hz. Fâtıma, ehl-i aba (ehl-i beyt), Rasulullah'ın zevceleri, Talha b. Ubeydullah, İbn Cerrâh, Abdurrahman b. Avf, Bedir ashabi, Uhud ashabi, Hendek ashabi, Rıdvan biatindekiler olmak üzere faziletlerince rütbe rütbedirler.²²⁷

3- Ehlullah'a Karşı Edepler

a- Şeyhe Teslimiyet

Mürşide tam teslim olunmalı ve hiç karşı çıkılmamalıdır.²²⁸ Emrettikleri yerine getirmeli ve terk etmemeli, yasakladıklarından da uzak durulmalıdır. Sâlik, mürşide keşif ve keramere dair bir şey sormamalıdır. Zira Hakk'a vasıl olma yolundaki alâmetler ve mürşidin feyzi ona yeterlidir. Sâlik mürşidinin gece-gündüz hiç kapısından ayrılmamalıdır. Çünkü o Hakk'a giden yolda rehber ve aynı zamanda peygamber mesleğini muhafaza edendir. Mürşitlerin mesleği şeriat, mezhebi tarikat, meşrebi de ehl-i hakikattir. Hakk'a giden temiz bir yol buldukları için bu âlemin kandilleri mürşid-i kâmillerdir. Mustafa Fevzi Efendi gerçek mürşit bulan kişinin onun damına yapışıp hâdimi olmasını, dergâhında âdeta esir gibi olup her ne söyleniyorsa işitip itaat etmesi ve şeyhin nezdinde tıpkı ölü gibi olması gerektiğini söylemektedir. Aynı şekilde dikkat edilmesi gereken bir husus da sâlikin mürşidine karşı ilmini setreylemesi ve aklını da saklaması lazımdır. Kısacası sâlik her yerde ve her hususta ona teslim olmalı ve mürşidin kalbinden gelecek imdadı ummalıdır.²²⁹

²²⁷ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 154-159. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için sûfi tabakat kitaplarına bkz. Abdurrahman el-Câmî, *Nefâhâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds Tercümesi*, çev. Kamil Candoğan, Sefer Malak, İstanbul: Bedir yay., 1971; Serrâc *el-Luma'*, s. 139-153.; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 129-149. vd.

²²⁸ Kuşeyrî üstâdı Ebû Ali Dekkâk şöyle dediğini söylemektedir: “Her işin başı muhalefettir” yani kim şeyhine muhalefet ederse onun yolundan ayrılmış olur; aynı mekanda ulunsalar bile aralarındaki bağ kesilir. Zira “Üstâd ve şeyhlere karşı gelmenin tövbesi yoktur” demişlerdir. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 610-611. Ayrıca mürşide karşı edepler ile ilgili bkz. Muhammed el-Hânî, *Behçetü's-Seniyye*, s. 123-125.; Sühreverdî, *Avârif*, s. 510-524.; Serrâc, *el-Luma'*, s. 237-238.

²²⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 160.

b- Kâmil Muhabbet

Sâlik mürşidine karşı devamlı bir muhabbeti olması gerekir.²³⁰ Mürşide beslenen sevgi gün geçtikçe artmalıdır. Bu sevgi Allah ve peygamber sevgisine nail olabilmek içindir. Gerek zâhirde gerekse de bâtında sevip hürmet göstermek gerekir. Sâlik şeyhinin ister yakınında isterse uzağında olsun gördüğü vakit ayağa kalmalıdır. Mürid, şeyhi her kimi seviyorsa onu sevmeli, kimi sevmiyorsa da ondan uzak durmalıdır. Şeyhini sevmeyenlerden de aynı şekilde uzak kalmalıdır. Çünkü şeyhine duymuş olduğu muhabbetin azalmasına sebebiyet verebilir. Başka bir hususta sâlik ehli olmayana mürşidinden bahsetmemeli ve onu methetmemelidir. Sevginin bir göstergesi de mürşidin sâlike ihtiyacı olduğu anda dergâhında hizmetini görmesidir. Sâlik hizmette ona malını ve bedenini feda etmelidir. Çünkü mürşide hizmet etmek onun vazifesidir. Bilinmelidir ki şeyh Hakk'ın feyzi için bir vasıtaadır.²³¹

c- Güzel Hizmet

Her sâlik mürşide hizmet eder ve bundan da pek çok feyizler elde eder. Mustafa Fevzi Efendi'nin nazarında hizmet umumî veya hususî olabilir önemli olan hizmet ehli olma yolunda istikrarlı olmaktır. Zira her hizmet sâlikin görevidir. Sâlik yaptığı işlerden dolayı bir mükafat veya övünç beklememelidir. Şeyh dervişten her ne türlü hizmet beklerse onu o şekilde yerine getirmelidir. Şeyhe hizmet küçük görülmemelidir çünkü en büyük hizmet asıl odur. Sâlik her ne hizmeti ederse onu hakir görmemeli ve değer vererek yapmalıdır. Hizmette ilmi, makamı, rütbeyi bir kenara bırakmak gerekir ve hizmet alışkanlık haline gelmelidir.²³²

d- Şeyh İle Sohbet

²³⁰ Muhammed b. Abdullah el-Hânî *Hadikatü'n-Nediyye* adlı eserinde müridin dikkat etmesi gereken on iki şartın üçüncüsü olarak müridin mürşidini sevmeye sadık olması gerektiği ve ona göstereceği muhabbetin malına, evladına ve canına göstereceğinden daha fazla olması gerektiğinden söz etmektedir. Makdasına ancak mürşidin aracılığıyla erişebileceğine inanmalıdır. Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Behçetü's-Seniyye*, s. 120. Ayrıca bkz. Sühreverdî, *Avârif*, s. 521.

²³¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 161.

²³² Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 162.

Şeyhin sohbetinden feyizler gelir, sâlik meşâyihın huzurunda edebe riayet etmelidir. Bunlardan bazıları; izinsiz mürşidin huzuruna girmek, uygunsuz davranış sergilememek, zâhiri iltifat beklememek, yanında sesini yükseltmemek, lüzumsuz yere konuşmamak ve soru sormamaktır. Sâlik mürşidi sorularıyla beraber sınamaya kalkışmamalıdır. Şayet sâlikin bir müşkili varsa onu kısa bir şekilde anlatmalı ve şeyhi sıklamalıdır.²³³ Keramet beklemeli ve istememelidir. Şeyhin yüzüne hemen nazar etmemeli ve bâtından feyzi beklemelidir. Hem de şeyhin her hali taklit edilmemeli çünkü onun hikmeti nedir bilemezsin. Mürşid eğer sâlike akranı gibi davranır, konuşursa bunu imtihan olarak görmeli ve kibre kapılmamalıdır. Şeyhin önünde durmamalı, karşısında uyuklamamalı ve arkasını dönmemelidir. Hem de onun huzurunda izinsiz nafîle namaz kılmamalı, tespihle zikir çekmemelidir. Onun gölgesinin üzerine ayak basmamalı, makamında oturmamalıdır. Zahirde ve batında her daim hürmet etmelidir. Şeyhin huzurunda çok durmamalı ve izinsiz de ayrılmamalıdır. Aynı şekilde şeyhe izinsiz çok fazla yaklaşılmamalıdır. Şeyhin nezdindeyken başkalarıyla meşgul olmamalıdır. Hem de ona bir şeylerden şikayet etmemeli, dünyevî meseleler için onu rahatsız etmemeli ve her ne söylüyorsa onu hikmet bilmelidir. Eğer istişare edilecek bir mevzu olursa fikrini beyan etmeli ama bu durumda şeyhi zorlamamalı ve emretmemelidir. Her neyi emrederse onu imtihan bilip yerine getirmek için gayret sarf etmelidir. Ayrıca şeyhin sırrını başkasına söylememesi gerekir.²³⁴

e- İtirazı Terk Etmek

Sâlik'in şeyhe muhabbetinin ilk adımı intisap etmektir. Daha sonra hizmet ve sohbetle halini şeyhin davranışlarına benzetmeye çalışır. Nefiste sâliki zorlamaya başlar ve şeyh de terbiye görmesi ve tarikatın feyzinden faydalanması için çabalar. Manevî seyir gittikçe güçlenince nefsin eğitilmesi de zorlaşır. O vakit itiraza kalkışmamalı, şeyhe karşı hüsn-i zan beslenmelidir.²³⁵ Hak için şeyhe teslim olunca gönülde bunun kuvveti artar.

²³³ Sühreverdî'ye göre mürid mürşidiyle görüşmeden önce Hakk'ın sevdiği bir davranışla kendisini muvaffak kılmamasını dilemedir. Sühreverdî, *Avârif*, s. 513. Zira Allah Teâlâ ashaba peygamber ile konuşma âdâbıyla ilgili şu ayeti nazil etmiştir: “*Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman bu görüşmeden önce bir sadaka verin(...)*” el-Mücâdele 58/12. Sohbet için ayrıca bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 550-556., Ebû'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn*, s. 96.

²³⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*., s. 163-165.

²³⁵ Muhammed el-Hânî bu konuyla *Hâdikâtü'n-Nediyye* isimli eserinde konuyla ilgili şunları söylemiştir: “Mürîd mürşidinin hiçbir hareketine kalben dahi olsa itiraz etmemelidir. Tevilin mümkün olduğu yerde iyiye tevil etmeli, hayra yormalıdır. Eğer kötüye yorarsa kusuru kendi nefsinde aramalıdır. Bu durumda

Eğer mürşid-i kâmil sâlikin terbiyesini bir başkasına verirse bu duruma itiraz etmemeli ve onu da aynı şeyh gibi görmelidir. Kim kâmil bir mürşid bulur ve ona rehberlik ederse, ve tarikatında şartlarını yerine getirirse o vakit sâlikte isyana dair alametler ondan gider. İbadetlerden zevk almaya başlar, ilmi kuvvetlenir ve itikâtı sağlamlaşır.

Seyr-i sülûk herkesin istidatına göre değişmektedir. Çünkü her sâlik zâhirde bir değildir. Kimisi tembel kimisi çalışkan; bazısı iyi bazısı günahkardır. Aynı şekilde zengin, fakir, cömert, cimri de olabilir. Tarikatta her güruhtan insan vardır. Kimisi tüccar kimisi sanatkardır. Nasıl ki mü'min, kafir, münafık aynı olmadığı gibi sâlikler de birbirinden farklıdır. Ama sayılan bu farklılar ibadete ve seyre engel değildir.²³⁶

4- Sultana Karşı Edepler

a- Biat Etmek

Allah'ın manevî sultanları olan padişaha toplumdaki her kesimden insanlar biat etmelidir. Çünkü İslam ülkelerinin dünyadaki düzeni onunla sağlanır. Zâhir ve bâtın ehlinin hepsine de padişah lazımdır. Dönemin kutbu'l-aktâbı dahi olsa sultana biat etmek ona gereklidir. Zira biat etmemesi Hakk'ın katında muteber sayılmaz. Sultanlar ulu'l emirdir, onlara itaat Allah'a itaattir. Dönemin padişahı da Osmanlı devletinin sultanlarından, Allah'ın gölgesi olan sultan Reşat b. Mecid'dir.²³⁷ O hilafetin varisi ve İslam ehlinin padişahıdır. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre Çin'de, Avrupa'da, Hint'te, Afganistan'da veya Batıda olan her Müslüman bu makamı bilmelidir. Kim padişaha biat etmezse dinî emirlerde kargaşayı arttırır. Kim döneminin imamını bilmezse cahil olur, dinin erkanlarından da eksik olur. Bilmekten kasıt ona tâbî olmaktır. Çünkü dinî emirlerde Müslümanlar imama muhtaçtır. Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar yabancı memlekette başkalarına uymak zorunda kalsaydı dini emirleri ifâ etmede zorluk

Hızır ile Hz. Musâ'nın kıssasını hatrına getirmelidir. El-Kehf 18/60-82. Zira mürşidin emirlerine ve davranışlarına itiraz etmek kabahatlerin en çirkinidir...?"

236 Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 165-167. ; Detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Âdâb* çev. Abdülkadir Çiçek, İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, 1976, s. 170-180.

237 Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "V. Mehmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, s. 418-422.

yaşardılar. Başka bir hususta sultana biat edilebilmesi için ehl-i sünnet itikadı üzere olması gerekir yoksa imanda zedelenme olur.²³⁸

b- İtaat Etmek

Bir kişi sultana biat edince her vakit onun emirlerini yerine getirmelidir. O görevi yerine getirmek vaciptir yapmayan ise kovulmaya layık olur. Kim sultana itaat ederse peygamber (a.s)’e itaat etmiş olur. Kim de ulu’l-emre itaat etmezse peygamberin ahdini bozmuş ve Allah’a isyan etmiş olur.²³⁹ Hakk’ın bu dünyadaki gölgesi olduğu için ona uyulması gerekir. Bu dünyadaki din ve siyasi işler ondadır. Halkın güvenliğini sağlamaktadır. Aynı zamanda sultana uymak şer’i emirlerdendir. Müslüman bir kimse Hak için sultana itaat etse dinini ifâ etmiş olur ve böylece yaptığı her hizmeti milletini mamur eder.²⁴⁰

c- Hizmet

Sâlik, Allah’ın ve peygamberin rızası için padişaha ve devlete candan hizmet etmelidir. Bu hizmetten dolayı da bir mükafat bir övgü beklememelidir. Hizmette ciddiyeti gözetmeli ve faydalı olmaya çalışmalıdır. Her ne meslek icra ederse bu milletin yararına olmalıdır. Makam ve mevki uğruna yapılan hizmetler muteber değildir. Çünkü hizmetteki asıl gaye çalışmaktır. Lutfedilenlere karşı kanaatkar olmalı ve hizmeti arttırmanın yolunu bulmalıdır. Nam ve şöhrete itibar etmeden maksadı sadece Hakk’ın rızası olmalıdır. Hizmete ucb ve riya bulaşmamalıdır. Tamahkar olmayıp yakîn ehli gibi kanaatkar olmalıdır. Zira rızık ezelde tayin edilmiştir ama bize düşen zahiri sebeplere talip olmaktır. Nefis bu konuda inatlaşırsa ondan geçmek gerekir. Devlete hizmet edilemiyorsa en azından hayr ile dua edilmelidir.²⁴¹

d- Sadakat

Sâlik, Allah’a yakınlık diliyorsa zâhirde ve bâtında sultana sâdık olmalıdır. Çünkü bu sadakatından dolayı Allah lütfundan ikram eder. Aynı şekilde hilekâr

²³⁸ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 168-169.

²³⁹ “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre de (...)” en-Nisâ 4/59.

²⁴⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 169-170.

²⁴¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s.170-171.

olduğunda da Hak onu aşikar eder. Kim sultana ihanet ederse Hak onu dünyada rezil eder. Çünkü sultana işlenen her davranış O'na irca eder. Doğruluk ve sadakat mümine özellikle dervişe daha çok yakışır. Yalancı olanlarda bu dünyada zengin olsalar da Hakk'ın nezdinde alçak kimselerden olur. Zira cennetin zevki temiz bir kalbin sadakatidir ve sâdıklar cenneti dünyada bulmuşlardır. Mustafa Fevzi Efendi'nin nazarında kâzib olanlar sadakatın sırrını bilmiş olsalardı o vakit bu davranışlarını terk ederlerdi.²⁴²

e- Şükretmek (Tahdis-i Nimet)

Derviş, her işinde devleti ve milleti muhafaza etmeli ve devletin nimetlerine şükretmelidir. Halkın dinini korumasının yolu da budur. Sultanın gölgesinde gölgelik olunca dine düşman tarafından saldırılmaz. Din erbabı padişahın kıymetini bilir çünkü emirü'l-mü'minin Allah'ın kılıcıdır. Mustafa Fevzi Efendi Avrupa'nın, Hint'in, Rusya'nın, Kazan'ın, Horasan ve Buhara'nın, Türkistan'ın, Çin'deki Müslümanların haline bakmak gerektiğini söylemektedir. Zira oralarda kafirler güçlü, Müslümanlar zayıf olduğu için dini serbeste yaşamak ve ayakta tutmak güçtür. Din oralarda manevî anlamda kalmış ve nice Müslümanlar düşmanın esiri olduğu için bid'at davranışlara mecbur kalmışlardır. İşte bunları ibretle görüp sultana hürmet edilmelidir. Nimete bu yüzden nankörlük edilmemeli ve dini devletle payidar etmelidir.²⁴³

5-İhvana Karşı Edepler

a- Sohbet Etmek

Derviş ihvanıyla sohbette dünyevî işlerini katmamalı, Allah için sohbet etmeli ve maksadı O'nun sevgisi olmalıdır. Mürid ihvanıyla edepli konuşmalı, ihvanı bir şey sorduğunda bildiği kadar cevaplamalı bilgiçlik taslamamalıdır. Sâlik, büyüklerin nasihatına kulak vermeli ve yeni gelen ihvana edebi öğretmelidir. İhvanına irfanı kadar konuşmalı ve sohbetinden keder ve yeis gelmemelidir. Sözlerinde ihvanı sıkı bir ağırlık olmamalı ki sohbet meclislerinden dönmesin. Eğer ihvan müriden daha kıdemli ve söz

²⁴² Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s.172-173.

²⁴³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 173-174.; Detaylı bilgi için bkz. Gazâlî, *Kimyây-ı Saâdet*, s. 270-271.; Ebû'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn*, s. 100-101.

almaya daha layıkça o vakit sükut etmeli ve onu dinlemelidir. Dervişler Hak için ihvanıyla görüşmeli, Allah'ın velilerinin kalamından konuşmalıdır. Sözlerinde nefse dair bir şey bulunmamalıdır. Sâlik ilmini ve irfanını ihvanını Hak yoluna yöneltmede kullanmalıdır. Tembel olanlara, seyr-i sülûkta yavaşlıkta ısrar edenlere nasihat etmelidir ki tarikatten dönmesin. Sohbetlerde şeriatın dışında sözler söylenmemelidir. Hal ehliyle sohbetler kahvehanelerde olmaz. Çünkü sohbet cahil ve bilgisiz kimselerle olmaz.²⁴⁴

b- Sadakat ve Vefa

Tarikat ehlinin edeplerinden biri vefakar olmaktır. Eğer sâlik, ihvanı ona karşı vefa göstermezse gücenmemeli ve herkese kıymetince gönlünü hoş etmelidir. Vefakarlık başkasının nefsinin kendi nefsin gibi görmektir. Can ve malda ortak değildir ama diğer hususlarda kendi gibi görmelidir. Şayet ihvandan birisi zarar görürse onu gücü yettiğince o zorluktan kurtulmalıdır. Çünkü derviş, nefsi için ihvanını azarlamaz ve ona karşı dürüst olur. Ayrıca ihvanını da terk etmez, dünyevî meseleler için dargın olmaz, nankörlük etmez, hasta ve yaşlı olan ihvanını ziyarete gider, uzak kalırlarsa selam gönderir ve mektuplaşır.²⁴⁵ Sâlik ihvanına karşı sadık ve vefalı olmalıdır. Sefihlerden yana vefalı olmamalıdır. Zira onların vefa ve Hak'tan yana işleri yoktur. Onlar dost gibi görünen düşmanlardır.²⁴⁶

c- Müsamahalı Olmak

Sâlik, ihvanından biri bir kusur işlese onu ifşa etmemeli, müsamahalı davranmalıdır ve ihtiyatlı olmalıdır. Zira dinî ilimlerde noksan olan ihvanlar ihtilafa

²⁴⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 175-177. ; Hz. Peygamber (a.s) buyurdu ki: “*Kişi dostunun dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, Kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin.*” Ebû Dâvud, “Edeb”, 19.; Tirmizî “Zühd”, 45.; Allah için bir kimseyi sevmek ve onunla kardeşlik yapmak dinde faziletli ibadetlerden ve yüksek mertebelerdendir. Arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insanlardan biri de “*Birbirlerini Allah için sevip, buluşmaları ve ayrılmaları da Allah için olan iki kişidir.*” Buharî, “Ezan”, 36., “Zekat” 16, “Rikak”, 24., “Hudud” 19.; Müslim “Zekat”, 91. Bir kimse iyi şahıslarla dost olursa kendisi kötü bile olsa iyi olur. Çünkü onların himmeti ve sohbeti kendisini hayırlı bir insan haline getirir. Eğer kötü insanlarla sohbet ederse, kendisi iyi bir olsa da kötü olur. Çünkü onlarda olan kötülüğe razı olmuş olur. Bu da insanı iyi bile olsa kötü hale getirir. Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 399.

²⁴⁵ Vefa göstergesi olarak mürid ailesi, akrabası, kendisine hizmet edecek kimsesi bulunmayan ve bakımsız kalan hasta kardeşlerine hizmet etmekten geri durmamalıdır. Ayrıca ölüm döşeginde olan ihvanından habersiz kalmamalıdır. Bir diğeri de dua ederken onları da unutmamalı, gerek gece ibadetlerinde gerekse de seccadelerde affedilmeleri için Allah'tan mağfiret dilemelidir. Muhammed el-Hânî, *Behçetü's-Seniyye*, s. 129.; Sühreverdî, *Avârif*, s. 557.

²⁴⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 177-178.

düşebilir doğrusunu güzellikle izah etmelidir. Eğer sâlikin kendine karşı işlenmiş bir kusursa da kendi noksanlıklarını düşünüp onu hoş karşılamalıdır. İhvanın asiliklerini görmemeli, kabahatı çok olsa da güzel huylarına bakmalıdır. Daima ihvanda noksanlarını değil Hakk'ın veçhini görmelidir. Sâlik, ihvanı dinî ilimlerde noksan olsa, Hakk'a karşı isyan etse, tarikata ve şeyhe karşı iftirada bulunsa dahi ona nasihat etmelidir. Kısacası kusurlarını affetmelidir.²⁴⁷

d- Hüsn-i Zan

Sülûk ehli ihvanına karşı hüsn-i zan beslemeli ve kimse hakkında su-i zanda bulunmamalıdır. Hiç kimseyi kendinden üstün görmemelidir ve bu hali her vakit devam ettirmelidir. Bunu yalnızca dil ile söyleyip yetinmemelidir. Çünkü dil, ben herkesten alçağım dese de kimseyi beğenmez. Ben günahkarım der ama herkesi teftişe kalkışır. İlimim ve faziletim yok der fakat âlim kimseyi cahil görür, her zaman onlarla cedelleşir. Bu davranışlar tarikatın âdâbına değildir. Aslında olması gereken sâlik bir namazı terk ettiğinde, bir çocuğa kötü davrandığında Allah'ın ona ceza vereceğini bilmelidir. Her zaman ibadetle meşgul olsa da kendini noksan görmelidir. Hem Allah Teâlâ bir kul diğer bir kulun ayıbını örterse kendi ayıbını örteceğini, asiliklerini affedeceğini bildirmektedir. Kısacası başkasının durumuna değil kendi haline bakmalıdır. Lakin bunu sadece dil ile söylemeyip haline de yansıtmalıdır. Mürid, yaşlı bir ihvanını görse yaşlılık ona nasip olmuş Hüda onu mutlaka affetmiştir deyip saygı göstermeli, akranını gördüğünde Allah'ı benden daha çok seviyor, Hakkı benden daha çok zikrediyor diye onu sevmelidir. Kendinden küçük ihvanını görse Hüda bunun irfanını vermiş benden önce bağlanmış ve nefsin arzularına galip olmuş diye düşünmelidir. Hakk'ın feyzinin açığa çıkabilmesi için ihvanlar birbirine karşı müsamahalı davranmalı ve hüsn-i zan beslemelidir.²⁴⁸

e- Gösterişi Terk Etmek (Terk-i Tekellüf)

Mürid, ihvanı için gösterişi terk etmelidir. Çünkü ihvandan daha güzel yoldaş olmaz ve ona sana karşı sadık olduğunda buna da gerek kalmaz. Sâlik ihvanını kendisi

²⁴⁷ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 178-179. ; Sûfilerin edeplerinden biri de kardeşinin hatasına göz yummak, aykırı bir hareket gördüğünden onu uyarı nasihat etmek, ayıbını gizlemek, bir günah işlediğinde ona küsmemeli ve terk etmemelidir. Muhammed el-Hâni, *Behçetü's-Seniyye*, s. 128-130.; Sühreverdi, *Avârif*, s. 551.

²⁴⁸ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 179-181.

gibi görmelidir. Çünkü onlar Allah için kardeşirler. Öz kardeş mal için seninle kavga eder ihvan ise sana dünya için keder vermez. Akraba miras için düşman olur, ihvan ise Allah için sana yâr olur. O yüzden ihvana karşı gösterişi terk etmeli ve ikramda bulunmalıdır. Şu hususa dikkat edilmelidir ki gücünün nispetinde yapılan ikramda gösterişe sebebiyet verebilir.²⁴⁹

6- Aileye Karşı Edepler

a- Muhabbet

Tarikat ehli Hak için akrabaya daima muhabbetli olur ve onları Allah'ın emaneti olarak bilir. Onlar sevgiyle yaklaşsın veya yaklaşmasın; kıymetini bilsin veya bilmesin sevgiyle muamelede bulunurlar. Yalnız sâlik sevgide haddi aşmamalı ve Hak için sevmelidir. Eğer bu sevgi Hakk'ın sevgisine mani olursa sâlik ömrünü heba etmelidir. Evlatlar arasında adaletli olmalı ve ayırım yapmamalıdır. Anne-babaya karşı da şefkatli ve itaatkar olmalıdır. Sâlik önce anne-babasını, evlatlarını ve eşine karşı lutüfkâr olmalı, her yerde iyilikle anmalı, sevgi göstermeli ve adaletli olmalıdır.²⁵⁰

b- Güzel Terbiye Vermek

Hak için evladını güzel terbiye etmeli, torunları da Hakk'ın işleriyle meşgul olmalıdırlar. Dine karşı edepsiz olmamalı, her vakit dine hizmet etmelidir. Öncelikle dinini bilmeli, çağının gereklerini bilmeli, ilmini de tahsil etmelidir. Bunları icra ederken öncelikle ahiret içinde uğraşmalı ve Hakk'ı unutmamalıdır. Daha sonra zahirî ilimleri tahsil etmeli ve her alandan bilgi sahibi olmalıdır. Mürid, Allah için eşini de bilmediği

²⁴⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s.181-182.

Ayrıca sûfilerin nezdinde sohbet ve kardeşliğin edeplerinden;

Kardeşine hizmet etmek, elindeki malı ve mülkü kendine ait görmemek, her haliyle kabul edip sevmek, fazilet ve üstün gördüklerini öne geçirmek, karşılıksız güzel muamelede bulunmak, yumuşak davranmak, esef etmemek, tam olarak güvenmek, yük olmamak, kardeşlerini kendisini idare etmeye mecbur bırakmamak vb. maddelerde eklenebilir. Sühreverdî, *Avârif*, 551-559; Muhammed el-Hâni, *Behçetü's-Seniyye*, s. 128-130. Ayrıca arkadaşlığın âdâbı, aranacak vasıflar ve hakları hakkında detaylı bilgi için bkz. Gazâlî, *İhyâ IV.*, s. 7-152.; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb IV.*, s. 220-287.; Serrâc, *el-Luma'*, s. 200-202.; el-Hâni, *Âdâb*, s. 181-189.

²⁵⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 182-183.

konularda eğitmeli, kadın-erkek evlilikteki haklarını bilmelidir. Kısacası sâlik ailesine şeriatin ilimlerini öğretmeli ve evlatlarını din üzere terbiye etmeye gayret etmelidir.²⁵¹

c- Affetmek

Sâlikin ailesinden birisi bir kusur işlediğinde onu affetmelidir ki Allah'ta onu affetsin. Dine karşı bir kusur olmasın ki şeriate, tarikata bir zarar olmasın. Bid'at ve küfür olmayı, namusunu da koruyorsa ama sâlikin nefesine bir zarar verirse af yolunu tutmalıdır. Şeriate ve tarikata karşı bir zarar olursa o affedilmez.²⁵²

d- İnfak ve Cömertlik

Ev ahalisine karşı cömert olunmalı özellikle mahremine karşı. Cimri olunmamalı zira Allah öylelerini sevmez. İnfakın önce farzını sonra sünnetini icra etmelidir. Muhtaç olana infak etmeli daha sonra sâlik zengin olsa dahi eşinin ihtiyaçlarını görmelidir. Yalnız isafı cömertlik sanamamalıdır, israftan kaçınmalıdır ve şeriatin ölçüsünde infakta bulunmalıdır. Evlattan sonra da akrabaya yakınlığına ve kıymetine göre ihşanda bulunmalıdır. Bunlarda sünnet ve mendub olanlardır.²⁵³

e- Sıla-i Rahim

Sâlik'in akrabalarına karşı vazifelerinden biri aradaki irtibatı koparmamaktır. Özellikle anne ve babayla olan bağın sağlam kalması gerekir. Evlatlarını da terk etmek büyük vebaldir. Zira onlar mü'mine Allah'ın emanetidir. Aileyi ve akrabayı terk etmemeyi Allah kitabından emretmiştir. Onlara karşı su-i zanda bulunmamalı ve rızık kapısı edinmemelidir. Eğer akrabalardan uzaktaysan aradaki iletişimi koparmamak için onlarla mektuplaşmalı, sık sık selam göndermelidir. Kişinin ailesi; eşi, çocukları, torunları, kardeşleri, büyük anne- büyük baba, kardeşlerinin çocukları, amca, hala, teyze, dayı, anne babasının amcası, halası, teyzesi, dayısı birde eşinin anne babasıdır. Bunları Hak için ziyaret etmek gerekir.²⁵⁴

²⁵¹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s.183-184.

²⁵² Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 184-185.

²⁵³ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 185-186.

²⁵⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 186-187.; Aile ve çocuklara karşı edep; şefkat göstermek, idare etmek, eğitmek ve onları kulluğa teşvikle olur. Zira Allah Teâlâ "Ey iman edenler! Kendinizi ve

7- Mahlukâta Karşı Edepler

a- Güzel Geçinmek

Dünyada yaşayan canlılara hoş davranmak, incitmemek gerekir. Eğer dervişsen komşunun eziyetine karşılık intikam almamalı, sabretmelisin. Zira dervişler intikam almazlar. Bu eziyet dine karşı yapılmış bir eziyet değilse katlanırlar. Bütün mahluka karşı güzel bir arkadaşı, İslam'a ve tarikata karşı hizmetkâr olmalıdır. Eğer dervişin komşusu yabancı kafir bile olsa onun canını, malını, namusunu muhafaza etmelidir. Kafire küfrü için kalpten itibar etmemeli fakat sureten ona iltifat etmeli, hoş geçinmeli, nezaketli davranmalı, güler yüzlü ve tatlı dilli olmalıdır.²⁵⁵ Gücü yettiğinde insanları idare etmeli, hangi mevkide olursa olsun şahıslara karşı edepli olmalı, kimseye kaba davranmamalı ve kimseyi küçük düşürmemelidir.²⁵⁶

b- Şefkatli Olmak

Sâlik mahluka karşı şefkatli olmalıdır özellikle düşkün Müslümanlara, dul kadınlara, çocuklara ve yetimlere karşı. Mü'minin nezdinde Doğu da Batı da birdir. Müslüman kardeşinin zillete düştüğü her yer aynıdır. Rahmet ve şefkatli olanlar işte gerçek insanlar onlardır. Zorba insanlar bundan beridir ve dünyayı karıştırmaya çalışırlar. Kendini beğenmişler nefesine tapınmaktadırlar o sebepten genç yaşlı kimseyi düşünmezler. Böyle insanlar şeytanı yoldaş edinmiş, adeta hayvana dönüşmüşlerdir ve insanlık nedir bilmezler. Mü'mine yakışan şerâatin izin verdiği ölçüde aciz ve zillete düşmüş olanlara karşı şefkatli olmaktır. Dine ve millete hadimlik edenler merhamete layık değildirler. Çünkü onlara merhamet etmek vatana ihanettir. Kısacası derviş

ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyunuz(...)” buyurmuştur. El-Tahrim 66/6. Bu ayette ateşten korunmanın yolu olarak da onları terbiye etmek ve ilim öğretmek şeklinde tefsir edilmiştir. Ebû'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn*, s. 99.; Ayrıca bkz. El-Hânî, *Âdâb*, s. 195.

²⁵⁵ Komşuluk hakları genel olarak şu şekildedir;

Selam vermek, onlarla çok uzun konuşmamak, halini soruştururcasına çokça soru sormamak, hastaysa ziyaret etmek, zor anlarında yanında olmak, güzel günlerine iştirak etmek, kusurlarını affetmek, evini gözetlememek, bir yere gittiğinde evine sahip çıkmak, kendisi aleyhinde konuşulanları iletmemek vb. pek çok hakları vardır. Gazzali, *İhyâ IV.*, s. 228-237. Komşuluk haklarıyla ilgili Hz. Peygamber (a.s) *“Cebrail bana komşuya iyilik etmeyi tavsiye dip durdu. Neredeyse komşuyu komşuya mirasçı kılacak sandım”* buyurmuştur. Buhari “Edep”, 28.; Müslim “Birr”, 140-141.; Tirmizi “Birr”, 28.; İbn Mâce, “Edep”, 4.

²⁵⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 187-188.

insanlara, hayvanlara ve tüm mahlukata karşı şefkatli ve merhametli olmalıdır ki Hak da bunu bilir ve ona karşı şefkatli olur.²⁵⁷

c- Tevazu

Sâlik herkese kendi rütbesince tevazu göstermelidir. Ama alçak insanlara karşı haddinden fazla gösterilen tevazu yaltaklanmaya gidebilir. İnsanlarla güzel geçinmeye, iltifat etmeye özen gösterilmelidir. İnatçı insana karşı durup insanların nezdinde kendini küçük düşürmemelidir. Mustafa Fevzi Efendi'nin deyişiyle “*rüzgara karşı burçak gibi ol. Mecnun'a karşı ısrarcı olup ahmak durumuna düşme.*” İnada inatla karşılık verilmemeli çünkü cahiller kendi bildiklerinden geri dönmezler. Alçak kimselere karşı eyvallah dememeli, dinini herkese yağma ettirmemelidir. Dininde noksan olana bela etmemeli zira sen veli ol da isterse sana deli desinler. Kibirli biri dinine karşı hakaret ettiğinde onlara karşı tekebbür ve vakarlı olmalıdır. Yalnız bu hususta aşırıya kaçıp fitneye sebep olacak sözler söylememelidir. Eğer kaba bir sûfi olduğunu söylerlerse onlara karşı müsterih olmalı, söylemlerine cevap verilmemelidir. Faziletli, ilim sahibi insanlara Allah için hürmet etmelidir.²⁵⁸ Sâlik kısacası kendinden yaşça ve mertebe olarak büyükler karşı hürmet göstermeli ve Allah için tevazu göstermelidir.²⁵⁹

d- Yardımlaşma

Derviş muhtaçlara, düşkünlere, mağdurlara, mahzunlara yardım etmelidir. Yetimleri, miskinleri, fakirleri, hastaları, aciz, münzevi ve meczupları da gözetmelidir. Bunlara yardımlarıyla faydalı olunca malı da bereketlenir, artar. İlim taliplerine karşı da cömert olmalıdır. Ayrıca her Müslümanın devlete yardım etmesi vaciptir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre yardım etmek üç şekilde gerçekleşir. Buna göre;

1- Malıyla infakta bulunmak

2- Bedeniyle hizmet etmek

3- Kalpten himmet eylemektir.

²⁵⁷ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 188-189.

²⁵⁸ “(...) *Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen birisi vardır.*” El-Yusuf 12/76. ayetini Mustafa Fevzi Efendi delil olarak göstermektedir.

²⁵⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 190-192.

En güzeli de bu üçünün birleşmesidir. Yardım, küfür ve fiske uğruna olmaz. Bunun için yol kesenlere, haydutlara, haramilere yardım edilmez. Zira onlara yardım dini ve devlet zarara sokar. Aç kalırlarsa onlara sadece yemek verilmeli ve bu işten dönmesi yönünde nasihatler verilmelidir. Ayrıca hayvanlara da yardım edilmelidir. Allah için çaresizler görüp gözetilmeli ve elden geldiğinde derdine çare bulunmalıdır.²⁶⁰

e- İki Kişi Arasını Düzeltme (İslâh-ı Zâtü'l-Beyn)

İki kişi arasını düzeltmek dünyanın düzeni için bir hizmettir ve sâlikin bu uğurda çalışmalıdır. Âlemin nizamı için birçok sebep vardır iki kişi arasını düzeltmek de bunlardan biridir ve edep erkanın özelliğidir. Buna hizmet etmeli ki muhabbetin eseri ortaya çıksın.²⁶¹

8- Nefse Karşı Edepler

a- Levmetmek

Mürid dinî emirlerdeki yapıp etmelerine görmemelidir.²⁶² Nefsindeki noksanlıkları görmek istiyorsa takva ehli insanların hallerine bakmalıdır. Onlara baktıkça nefsinin levmetmeli ve her zaman kendini noksan bilmelidir. Kendi cürmünü görüp itiraf etmeli ve asla nefsinin saf olduğunu zannetmemelidir. İbadetlerini ifa etmeli ama eksik olduğunu bilmelidir. Mukallid gibi suretçi olmayıp, itikadı ve mezhebi terk etmemelidir. Hz. Ebubekir gibi Melami meşrep olup varlıktan geçmeli, şeriatte Faruk gibi olmalı, Hak ehline karşı Zinnureyn gibi ve peygamber yolunun hakikatini de Hz. Ali'den görmelidir. Sâlik nefsiyle cedelleşmemeli ve tezkiye eylemelidir. Tasavvuftan kasıt ta yokluktur ve nefsi kınamaktır.²⁶³

b- Allah'tan Korkmak

²⁶⁰ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 192-194.

²⁶¹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 194.

²⁶² Muhammed el-Hânî Bahaeddin Nakşibend'in iki tavsiyesinden bahsetmektedir.

1- Mürid tarikatta ne kadar ilerlerse ilerlerse ilersin, hangi mertebede olursa olsun kendisini yolun başındaymış gibi görmelidir.

2- Allah yolunda sülûk eden ve tarikatta yüksek makamlara erişen mürid, bu yolda kendi nefsinin Firavun'un nefsinden yüz kat daha aşağı görmeli ki hakiki manada tasavvuf ehli olabilsin. *Behçetü's-Seniyye*, s. 96.

²⁶³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 190-191.

Nefis Allah korkusundan dolayı zayıflar bu sebepten sâlik nefisine bu korkuyu öğretmelidir.²⁶⁴ Eğer nefis düşkün olursa onu serbestliğe sevk eder. Hakk'a karşı serbest olanda zındık olur. Kim Allah'a iman ederse korkar, dinî emirleri ve yükümlülükleri terk etmeye cesaret edemez. Eğer her şeyi yapan Allah deyip şerli işlere yaparsa o zaman nefis böylece onu aldatmış olur. Her ibadette sıfatullah açığa çıkar ve o sıfatlardan da Hakk'ın zatı aşık olur. O yüzden sâlik namaz kılmalı ve böylece Allah'la sohbet etmelidir. Hak için oruç tutmalı, malını zekatla cömertçe harcamalı, tevhidin cihadı için hacca gitmelidir. Sâlik kendini aradan kaldırmalı, Hak için ağlamalı, her işini O'na teslim etmelidir. Zira hayr ve şerrin eseri Allah'tandır. Ama O'nun emrini yerine getirmeli, nehyinden de sakınmalıdır. Hayr makbul olmadığında da söz söylememelidir. Kendi fiilini Hakk'ın fiilinde mahvetmelidir. Kötülüğü terk etmeli, hayr işlerini tutmalıdır. Ruhu idrak eden gönül ehli Mevla'yı bilir ve o vakit Allah korkusu açığa çıkar. Ukbayı bütünüyle terk etmemeli, dünyada gönülden tapmamalıdır. Nefsini varlıkla zorlayıp ismini de yokluk diye nam eylememelidir. Zira alçak nefis yokluğa bir perdedir, vuslat yolu da bu perdenin kalkmasıyla olur. Nefsin arzuları varlıkta, ubudiyyet ise yokluktadır. Sâlik ibadet ederek yokluk zahir olunca havfullah açığa çıkar. Onun işleri böyle olursa dinini, milletini, mülkünü de korumuş olur. Dünyayı kulluk için sermeye görmeli ve gece-gündüz çalışmalıdır.²⁶⁵

c- Allah'ın Rahmetini Ummak

Mustafa Fevzi Efendi havf ve recâ'yı iki kanada benzetmektedir. Buna göre mürid havf ve recâ'yı birlikte açarsa illiyunun bağına her vakit uçar. Sâlikte sadece havf olmamalı çünkü bu kulu ümitsizliğe sevk eder ve bu şeytanın bir tuzağıdır. Zira Allah'tan tamamen ümidini kesen yalnızca şeytandır. O yüzden sâlik onun yolundan gidip cahillerden olmamalıdır. Hüda'nın gazabından korkmalı ama recâsından da hidayet istemelidir. Korkusuzlar Hakk'ın kapısından çok uzaklardır hem de recâsız O'nun kapısı fetholunmaz. Çünkü korkan iltica eder, korkmayan da kibirli olur. Havf ve recânın eseri de sabah-akşam Hak için göz yaşı dökmektir.²⁶⁶

²⁶⁴ Allah Teâlâ buyurdu ki: “*Kim rabbinin makamından korkarak nefisini kötü arzularından alıkoyarsa, onun varacağı yer cennettir.*” En-Nâziât 79/40-41.

²⁶⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 196-202.

²⁶⁶ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 202-203.

d- Nefis Mücadelesi

Sâlik düşkün nefisle sürekli mücadele halinde olmalıdır.²⁶⁷ Eğer nefse boyun eğilirse bu musibet olarak kişiye yeter.²⁶⁸ Nefis bid'atleri talep eder, sünnetleri terk etmek ister. Çünkü kötü ahlaklar bid'atler de, güzel ahlak da sünnetlerdedir. En hayırlı iş orta halli olmaktan geçer. Yeme, içme, uyku ve itikadı da sünnet üzere itidalli yaşmalıdır. *Büsbütün nefsi kahretmemeli çünkü o insana gereklidir. Büyük cihat için namaz kılmalı, nefis mala karşı pek hırslıdır bunu da hac ve zekat da onu terbiye eder. Dini işlerde tembel olmamalı, her işte din için uğraşmalı ve sünneti terk etmemelidir.*²⁶⁹

e- Sabır

Tarikat ehli nefse karşı sabırlı olup, sebat göstermelidir. Ona tahammül etmeli ki Eyyüb'ün vafına sahip olsun. Zira sabır başarının anahtarıdır. Nefsin azgınlığına karşı tahammülden ve sabırdan başka çare yoktur. Nefis zulüm ve cefa gösterirse sabırda sabit kadem olmalı. Nefis ile haya karşı karşıya geldiğinde nefiste manevî anlamda bir terakki gerçekleşir. Eğer sâlike halk tarafından eziyet gelirse ona düşen vuslat yolunda sabretmektir. Zira sâlik meşru olmayan yerlerde de sabrettiğini zannetmemelidir. Çünkü ben sâbirim der fakat gerçek anlamda sabrı tatmamıştır. Halbuki o nefsâni haliyle nefsi için sabretti. Canı ve bedeni nefsinin esiriyken hiçbir zaman Hak için sabretmedi.²⁷⁰ Kendini sâbir sanıp gururlandı ama gazap ve sabrın hakikatini bilmedi. Müslüman üç şeye sabretmelidir. Bunlar; ibadet, Hakk'a isyan ve belalara karşı Allah için sabretmelidir.²⁷¹

²⁶⁷ Müridin kendi nefisine uygulayacağı edeplerden biri de onu hesaba çekmesidir. Bir mürid kendisi için belirli vakitler tespit edip o zamanlarda nefis muhasebesini icra etmelidir. Bu en az üç vakit olmalıdır. el-Hânî, *Behçetü's-Seniyye*, s. 105.

²⁶⁸ Mürid, nefsin kendi davasında Allah'ın karşısında, isteklerinde ise O'na ortak olmak istediğini bilmelidir. Şöyle ki Allah kullarının onu medhetmesini ister, nefiste bunu arzulamaktadır. Allah kullarından emirlerine itaat etmesini ister, nefiste bunu istemektedir. Allah kullarından kendisini kerem olarak nitelendirmeleri ister aynı şeyi nefiste de talep eder. Yine Allah kullarının kendisine yönelmeleri isterken nefiste bunu arzular. Ebû'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn*, s. 88.

²⁶⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Uyûbü'n-Nefs ve'l-Müdâvâtühâ: Nefis Kusurları ve Tedavi Yolları*, çev. Abdullah Suat Demirtaş, İstanbul, Semerkand Yayınları, 2016; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 263-269.; Kuşeyrî *er-Risâle*, s. 329-333.

²⁷⁰ Kuşeyrî'ye göre sabır iki kısımdır: Birincisi âbidlerin ikincisi âşıkların sabırdır. Buna göre âbidlerin sabrı, sabır halinin korunması ve devamlı olmasıyla âşıkların sabrı da sevgiliye kavuştuktan sonra terk edilmesidir. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 385.

²⁷¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 205-206.; Müridin kendi nefsiyle olan edepi sülûflere göre şu şekildedir;

H- KELİMÂT-I KUDSİYYE

1- Hûş der-Dem

Mustafa Fevzi Efendi tarikat âdâbını sekiz ana başlıkta ve kırk alt başlıklarla izah etmiştir. Ona göre bu sekiz asıl Nakşibendiyye tarikatındaki kelimât-ı kudsiyle bağlantılıdır. Hûş der-dem Nakşibendiyye tarikatında zikir esnasında alınıp verilen nefesin kontrol edilmesi anlamına gelmektedir. Zira sâlik nefesine dikkat ettiği sürece gafletten uzak durmuş olur ve neticesinde insanı Allah'a karşı kalp huzuruna kavuşturur. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre sâlik Allah'a karşı edepleri hakkıyla ifâ eder ve O'ndan da her nefeste gafil olmazsa hûş der-dem o vakit açığa çıkar. Böylece kalbi de nur üstüne nur olur, gönlü mamur olur ve akl-ı mead zuhur eder. Ve o akıl giderek müstefad akıl seviyesine yükselir.²⁷²

2- Nazar ber-Kadem

Sâlikin yürürken ayaklarının üzerine bakarak yürümesidir. Böylelikle gezdiği yerlerde gözlerini ayaklarına yöneltmesiyle etrafa bakıp perişanlık ve gafletten zarar görmemesi amaçlanır. Sağa sola bakmak kalbi perdeler. Zaten hicapların çoğu bakmak suretiyle kalbe resmedilen suretlerdir. Müridin gözü Hakk'ın zikrinden başka şeylere takılırsa, kalp zikirten geri kalır, tefrikaya düşer. İşin başında olanlar kalbini muhafaza etmede yeteri kadar kuvvetli olmadığından bu yöntem kullanılmaktadır. Mustafa Fevzi Efendi de bu kaideyi Rasulullah'a karşı edeplerle ilişkilendirmiştir. Zira sâlik masivaya karşı duyduğu arzularını terk ederse o vakit kendisinde peygamber sevgisi açığa çıkar, gönlünü Rasulullah'a döndürürse de başka şeylerle ilgilenmez. Böylece sâlik Hakk'ın kendisine bahşettiği lütufla yoluna devam eder ve gönlünün sırrı dünyevî şeylerle ilgilenmemeye başlar. Masivadan lezzet duymayınca gözleri hep ayaklarında olur.²⁷³

Allah'a karşı sadık olmak, tövbe etmek, makam ve şöhret sevdasından uzak durmak, dünya ve ahiret sevgisinden kurtulmak, az konuşmak, insanların kusurunu görmeyip nefsin değerini bilmek, kötü arkadaşları terk etmek, nefsi savunmamak ve salih kimselere değer vermek, mubahlara fazla ilgi duymamak, zikre devam etmek vb. Muhammed el-Hânî, *Behçetü's-Seniyye*, s. 82-118.; El-Hânî, *Âdâb*, s. 141-169.

²⁷² Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 207.

²⁷³ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 207-208.

3- Sefer der-Vatan

Sâlikin çirkin vasıflarını terk edip, güzel sıfatlara ve razı olunan ahlaka yönelmesiyle suflî olandan ulvî olana yükselerek sefer etmesidir. Ya da bir halden daha güzel bir hale geçiş yapmaktır. Başka bir anlamda zahirî yolculukla sıkıntı ve meşakkatlere katlanmak suretiyle seyirlerinde ilerlememesi sağlanır. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre sefer der-vatan, bir yerden başka bir yere gitmek değil, güzel hasletlere sahip olmaktır. Aksi halde sahra ve çölleri dolaşmak anlamsızdır. Sefer der-vatan ölmeden önce ölmektir.²⁷⁴ Mustafa Fevzi Efendi *Mizânü'l-İrfân*'da tarikat adabında ehlullaha karşı edeplerle bağdaştırmıştır. Zira ehlullaha karşı edepli olunursa can ve beden cezbeyle mamur olur. Cezbenin tesiriyle ruh da bu vatandan her daim sefer eyler. Daima pak olan ruh terakki eder ve ervâh âlemine yükselir. Kötü ahlaktan geçer ve bir makamdan diğerine her zaman göçer. Feyiz ile mamur hale gelen can ve tende vatan sevgisi meydana gelir.²⁷⁵

4- Halvet der-Encümen

Sâlikin halk arasındayken bile kalbinin, Hak ile olması demektir. Ya da sâlik, aralarında olduğu halde insanların onun kalple yaptığı zikre vakıf olmamalarıdır. Nakşibendiyye tarikatında celvet halvete tercih edilmiştir. Mustafa Fevzi Efendi de bu kaideyi kesretin içinde vahdet olarak açıklamaktadır. Sultana karşı edepli olup Hakk'ın emirlerine de imtisal ettikçe beden ve ruh halkın içinde halvet eder. Sâlik sultana karşı edepli olursa o Hakk'a döner. Çünkü sultanlar Allah'ın bu dünyadaki gölgeleri gibidir.²⁷⁶

5- Yâd-Kerd

Yâd-kerd sâlikin murakabe haline geldikten sonra nefy ve isbât zikrini her gün belli bir miktar dil ile söylemesidir. Diğer bir deyişle devamlı zikir halinde olmak ve zikri ister kalp ile ister dil ile olsun tekrarlamak ve aynı zamanda zatını tefekkür etmektir.

²⁷⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *İsbâtü'l-Mesâlik*, s. 35.

²⁷⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 208.

²⁷⁶ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 208.

İhvana karşı edepli olan tarikatte yükselir. Kullar Hak için birbirleriyle kardeş olurlarsa feyizde artış olur, canla ten ihvanla yar olur.²⁷⁷

6- Bâz-Geşt

Zikreden sâlik kelime-i tevhid zikrini çekerken nefesini bırakması esnasında uyanıklığı muhafaza etmek için “ilâhi ente maksûdî ve rızâke matlûbî” cümlesini söylemesi ve kalbiyle meşgul eylesidir. Mustafa Fevzi Efendi'nin aile karşı edeple ilişkilendirdiği bu kaide ile ailenin emanet olduğu bilip Hakk'a öylece teveccüh etmek ve bu hali her daim devam ettirmek uğruna çalışmaktır. Zira sâlik niyetini her zaman sahih bir şekilde yenilirse o vakit mahremleri ona fitne olmaz Genç-yaşlı herkes Hak'tan yana aldanmadıkça o zaman bâz-geşt sağlanmış olur. Eğer emanet nazarıyla bakarsa o vakit Allah'ta onları fitne unsuru yapmaz. Sâlik böylece zâhiren diliyle onlarla olduğunu söyler ama kalben “ilâhi ente maksudî” der.²⁷⁸

7- Nigâh-Dâşt

Nefiy ve isbât zikrinin manasını düşünürken kalbi lüzumsuz düşüncelerden muhafaza etmektir. Aynı zamanda başka bir yoruma göre de kelime-i tevhidin manasını düşünmekten kalbi korumaktır. Zira manayı düşünürken havatır gelebilir. Mustafa Fevzi Efendi'nin nazarında da gece-gündüz her vakit huzur halini muhafaza etmektir. Allah'ın zatını düşünmek için çabalamak, masivallahtan da içten uzlet etmektir. Her zaman yapamasa dahi günde birkaç saat dahi olsa yapmaya çabalamalıdır. Sâlik Allah'ın dışındaki işlerden sakınır, halk için edebe dikkat ederse, şeriatin emirlerini yerine getirir ve meşgul olursa ve seçilmiş bir tarikatın yolunu tutarsa, herkese hakkını verirse o vakit halktan Hakk'a yol bulur. Hak için daima edepli olmak bu manaya gelmektedir.²⁷⁹

8- Yâd-Dâşt

Sâlikin her halinde ve devamlı Allah'ı hatırında tutmasıdır. Yâd-dâşt gafletin ulaşamayacağı, zorlamanın olmadığı, daimî bir huzurdur. Mustafa Fevzi Efendi bundan

²⁷⁷ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 209.

²⁷⁸ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 209.

²⁷⁹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e., s. 209-210.

önce bahsedilen yedi esasın yâd-dâşt'ın açıklaması olduğunu ifade etmektedir. Hepsinden maksadın yâd-dâşt olduğunu ama avamın bunu anlamaktan uzak olduğunu da belirtir. Sonuncu ve tasavvufun temel maksadını teşkil eden nefse karşı edepleri yerine getiren kişi her daim Allah'ın huzurunda olur. Nefsini terbiye eden âlî insanlar her vakit nefsini terbiye etmekle meşgul olur ve onu teftiş eder. Bir dakika dahi nefsine uymaz. Böyle yaparak zaman içerisinde nefsini unuttur, varlığı gider ve fenafillah olur. Nefsini unutan kişi de masivanın kargaşası kalmaz ve böylece daimî bir huzurla her nerede isterse Hakk'ı bulur.²⁸⁰

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

²⁸⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 210.

III- TASAVVUFÎ İSTILAHLAR

A- SÛFÎ VE TASAVVUF

Sûfi kelimesinin konusu ve kökeni hakkında tasavvufun teşekkülünden itibaren pek çok teori ortaya konulmuştur. Tasavvuf ve sûfi kelimesi Kur'an ve hadiste zikredilmediği gibi sahâbe ve tâbiîn devrinde de bilinen bir kelime değildir.²⁸¹ O dönemlerde insanlar daha ziyade âbid ve zâhid diye nitelendirilirdi. Bir rivayete göre ilk defa sûfi lakabıyla anılan kişi Câbir b. Hayyân (ö. 150/767), başka bir rivayete göre ise Ebû Hâşim'dir.²⁸²

Genel kanaate göre sûfi, yün anlamına gelen “sûf”tan türemiştir. Mana olarak yün anlamına gelen bu terimin mastarı “tesavvef”dir ve yün giymek demektir. Sûfi kelimesinin yüne nisbet edilmesinin en temel sebebi Arapça gramer kaideleriyle uygun olmasıdır. Ayrıca Hz. Peygamber ve ashâbı yün elbiseyi giymeyi tevazu göstergesi olarak görülmesidir. Sûfilerin yolunun en temel ilkelerinden biri de tevazu sahibi olmak olduğundan söz konusu kelimenin böyle bir manaya dayandırılması daha uygun görülmektedir. Bunun bir örneği Kur'an-ı Kerimde Havarilerle ilgili konuda bahsedilmiştir. Zira Havarilerde beyaz kıyafetleri tercih ettiklerinden dolayı bu isimle anılagelmışlerdir.²⁸³ Başka bir görüşe göre sûfilerin yaşayış tarzı asr-ı saadetteki Ashâb-ı Suffe'ninkiyle benzerlik taşıdığı için ona nisbet edilmiştir. Ancak Arapça dil bilgisi kurallarına uygun olmadığından zayıf bir teoridir. Zira sûffe'ye nisbetle sûfi değil “suffi” olması gerekir. Bazıları da “saf” kelimesinden türediğini söylemişlerdir. Bununla Hakk'ın huzurunda ilk safta, kalpleriyle hâzır olduklarını ifade etmişlerdir. Bu görüşte

²⁸¹ Tasavvuf ilmi, Batılı oryantalistler tarafından yabancı kaynaklarla ilişkilendirilmiştir. Buna göre kimisi Hristiyanlığın bir uzantısı olarak kimisi de ârî ırk olan Hindistan ve İran'ın mistik inançlarına, felsefedeki Yeni Eflatunculuk akımına, Şiîliğe ve Bâtınî'nin bir versiyonu olduğu iddia edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Derin, *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 158-168.; Ebu'l-Alâ Afifi, *et- Tasavvuf: Sevretü'n-Rûhiyye fi'l-İslam: İslam'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 71-78.

²⁸² Prof. Massignon, *Dâire-i Maârif-i İslâmiyye (İslam Ansiklopedisi)*'de yazdığı tasavvuf maddesinde özetle şöyle demektedir. “Tekil olarak sûfi lakabının kullanılması ikinci asrın ikinci yarısında başlamıştır. Kimyager olan ve insanları zühde teşvik eden Câbir b. Hayyân ve Ebû Hâşim el-Kûfi, sûfi diye isimlendirilmiştir.” Ebu'l-Alâ Afifi, *İslam'da Manevî Hayat* s. 31.; H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 23.; Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2016, s. 67.

²⁸³ Serrâc, *el-Luma'*, s. 21.

isabetli değildir. Çünkü bu kelimesinin ism-i mensubu sūfi değil “saffi” şeklinde olmaktadır.²⁸⁴

Kuşeyrî'nin sūfi kelimesi hakkındaki görüşüne göre tasavvuf isminin Arapça olduğunu göstere hiçbir kaide yoktur. Ona göre söylenebilecek en doğru şey tasavvufun herhangi bir kökten türeyen bir isim değil, lakap olduğunu yönündedir. Sūfi ismi tasavvuf yoluna giren bu taifenin genel adıdır. Tek bir şahsa “sūfi” denirken sūfilerin oluşturduğu topluluğa da “sūfiyye” denilir. Bu yolu benimsemek için adım atanlar ve sūfi olma derecesine erişmek isteyenlerde “mutasavvıf” olarak isimlendirilir.²⁸⁵ Hücvirî, sūfi ismini herhangi bir şeye bağlanmanın doğru olmadığını zira o lafzın karşıladığı bir mananın olduğunu ve bu mana için bir cinsin söz konusu olmadığından söz etmektedir.²⁸⁶Serrâc'a göre sūfilerin devamlı olarak halleri ve makamları değiştiğinden dolayı onları buldukları mertebeye göre isimlendirmek mümkün değildir.²⁸⁷

Tasavvuf ve sūfi kelimesi ve bununla irtibatlı olan diğer kelimelerin menşei hakkında kısaca söz ettikten sonra bu ilmin hangi dönemde ortaya çıktığı da âlimlerin nezdinde ikinci bir tartışma konusu olmuştur. Tasavvuf genel kabule göre iki döneme ayrılmaktadır. Birincisi insanların dünyevî arzularından uzaklaşarak zâhidane bir hayat tarzını benimsedikleri ve bu amaçla bireysel mücadele verdikleri zühd dönemidir. Bu dönem yaklaşık olarak hicri III. asra kadarki dönemi kapsamaktadır. Hicri III- VI. asırlar arası tasavvufi terbiyenin sistemleşip tarikatların ortaya çıktığı dönemi kapsamaktadır. Tasavvuf'un zühd döneminden sūfilerin kullandıkları metodların sistematik hale

²⁸⁴ Diğer bazı görüşleri zikredecek olursak;

Bir çöl bitkisi olan sufâne, kendilerini halka hizmete veren Benu's-suffe, ense ve saç kılı anlamında sūfetü'l-kafâ, Yunancadaki filozof anlamına gelen sofia'dan. H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 24; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 23; Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 67.

²⁸⁵ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 527.

²⁸⁶ Hücvirî, *Keşfül-Mahcûb*, s. 527.

²⁸⁷ Serrâc, tasavvuf teriminin köken itibarıyla yün anlamına gelen sūf'tan türediğini ispatlamak mahiyetinde şu sözleri dile getirmiştir: “*Hadisçiler ve fıkıhçılar uğraştıkları ilme nisbet edilirler. Sabredenlere “sâbir”, şükredenlere “şâkir” ve tevekkül gösterenlere “mütevekkil” denir. Sūfiler ise halleri ve makamları sürekli değiştiği için onları bir hale nisbet edebilmek söz konusu değildir. O yüzden onları herhangi bir ilme veya ahlakla isimlendirmek mümkün olmadığı gibi sahip oldukları tüm özellikleri yansıtacak ve ifade edecek bir ilim ve ahlakta imkan dahilinde değildir*”. Serrâc, *el-Luma* ‘, s. 40-41.

gelmesi, tasavvufun müstakil bir ilim olması kavramlarının oluşması, temel eserlerinin yazılması ve güçlü temsilcilerinin yetişmesidir.²⁸⁸

Mustafa Fevzi Efendi tasavvuf ilminin doğuşunu ashâb ve tabiîne kadar götürmektedir. Bu düşüncesi Kuşeyrî, Hücvirî ve Serrâc'ın rivayetleriyle paralellik arz etmektedir. Zira onlara göre sistematik olarak olmasa da tasavvufun nüveleri ilk asırdan beri var olagelmiştir.²⁸⁹ Mustafa Fevzi Efendi'ye göre tabiîn dönemi dinî ilimlerin canlandığı ve tasnif edildiği dönemdir. Tabiîndekiler vefat edince yerine onların özelliklerini devam ettiren bir zümre gelmiştir. Bu zümrede olanlardan bazıları âbid bazıları da zâhid olarak isimlendirilmiştir. Onlar Rasulullah'ın sünnetine uyma ve devam ettirme hususunda titizlik gösterirler. Hicri II. asırdan itibaren bid'at diye isimlendirilen, farklı inanışların oluşturduğu mezhepler ortaya çıkmış ve sünnete aykırı düşüncelere sahip olanlar da kendilerini âbid ve zâhid olarak tanıtmışlar. Kimin düşüncesi hak, kimin düşüncesi bâtil olduğu anlaşılın diye ehl-i sünnetten olan bazı önde gelen kişiler, ahlaka ve risâlete dair kitap yazma faaliyetlerine başladılar ve bu konuya ehemmiyet gösterdiler. O kitaplarda gerçek zühd yolunu anlattılar, sahih mezheplere dair açıklamalar yaptılar, sünneti övüp bid'ati ise yerdiler. Böylelikle mezhepleri sahih ve bâtil diye tasnif ettiler. Bu çalışmaların neticesinde ehl-i hak ve ehl-i bid'atin ne olduğu anlaşılmiş oldu.

Mustafa Fevzi Efendi tasavvufun ve sûfi kelimesinin filolojik kökeni hakkında klasik kaynaklarda yer alan yün giymek anlamına gelen "sûf" dan türediği yönündedir. Sûfiyye de onların oluşturduğu topluluğun adıdır. Sûfilerin ilmüne de ilm-i tasavvuf veya bâtınların ahvâli ilmi de denilmektedir. Onun nazarında tasavvuf ilmi ahlaktan ibarettir ve sadece yün elbise giymekle hal ehli olmak mümkün değildir. Sadece yün elbise giymekle yetinenler zâhiren sûfilere benzer fakat bâtınında Hakk'ın irfanına dair bir şey yoktur. Hak ise insanın zâhiri ile bâtının bir olması istemektedir. Sülûk ehli o yüzden zâhir ve bâtını hal ehline benzetmek için gayret sarf etmelidir. Gerçek sûfi suretinde ve sîretinde daima sünnetin açığa çıktığı kişidir. Sâlik'in sureti sûfilere uymasa da aslolan

²⁸⁸ Abdurrezzak Tek, a.g.e., s. 66. Daha fazla bilgi için bkz. H. Kâmil Yılmaz, a.g.e., s. 81-147.; Mustafa Kara, a.g.e., s. 73-143.

²⁸⁹ Konuyla ilgili Serrâc Hasan-ı Basri ile ilgili bir rivayetten söz etmektedir. "*Mekke'de tavaf sırasında bir sûfi gördüm. Bir şeyler vermek istedim ama o bunu kabul etmedi.*" Serrâc, el-Luma', s. 22.

sîrettir ve sîretini onlara benzetmeye çalışmalıdır çünkü şüphesiz Hakk'ın feyzi sîretedir.²⁹⁰

B- MAKAM

Makam; sâlikin çaba ve gayretleriyle yapmış olduğu işlerin neticesinde ulaştığı ve sıkıntılarına katlanarak azimli bir şekilde gerçekleştirdiği merhaledir.²⁹¹ Bir başka deyişle makam, kulun çalışıp çabalayarak, peşine düşüp uğraşarak ve bununda meşakkatlerine katlanarak elde ettiği edep ve ahlaklardır.²⁹² Mustafa Fevzi Efendi makamı ilk dönem sûfilerinde bahsetmiş olduğu gibi sâlikin kendi çabası ve gayreti sonucunda eriştiği bir mertebe olarak görmektedir. Zira sâlik ezkar ve ibadetlerle en yüce makamlara çıkabileceği gibi kesbini günah işleme yolunda sarf ederse o vakit aşağı makamlara da düşebilir. Bir makamdan diğerine yükselmek yada düşmek sâlikin taatlerdeki azmine bağlıdır.²⁹³ Hücvirî de herkesin bir makamının olduğunu ve her bir peygamberin belli bir makamı temsil ettiklerini, Hz. Muhammed'in de bütün makamları kendinde topladığı görüşünü savunur. Ayrıca bir makamdan diğerine geçmenin imkansız olduğunu ve makamın bidâyet, temkinin ise nihâyet olduğunu söylemektedir.²⁹⁴

Hal ve makamlarla ilgili tasniflerde hemen her sûfinin kendi tecrübelerinden yola çıkarak yapmış olduğu tasnifler vardır; 7, 10, 40, 100, 1001 gibi farklı sınıflandırmalara gidildiği görülmektedir. Örneğin; Serrâc yedili bir tasnif yaparken Herevî Menâzilü's-Sâirîn de ilk makam olarak yakazayı son makam olarak da tevhidi zikretmiştir.²⁹⁵

Makam kavramı genellikle hal ile birlikte zikredilir. Bunun sebebi de makam ve halin pek çok yönden benzerliğinin olmasıdır. Bazılarının makam olarak gördüğünü diğerleri hal olarak görebilir. Aralarındaki temel farklılık; makam, sâlik kendi kesbiyle

²⁹⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 220-221.

²⁹¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 234.

²⁹² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 182.; Ayrıca bkz. Kâşânî, *İstulâhâtu's-Sûfiyye* s. 314.

²⁹³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 222. Bu görüşün ilk dönemdeki temsilcilerinden Serrâc'a göre de makamlar mücâhede, ibadet ve riyâzat türünden şeylerdir. Serrâc makamları tevbe basmağından başlatıp sırasıyla vera', zühd, fakr, sabır, tevekkül ve son olarak rıza ile bitirmektedir. Serrâc, *el-Luma'*, s. 41.

²⁹⁴ Hücvirî, *Keşfül-Mahcûb*, s. 431.

²⁹⁵ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 157.

elde ettiği ve hale göre daha sabit ve istikrarlı olan şeydir. Hal ise sâlikin o an itibariyle yaşadığı Allah'ın ona bahşettiği manevî ve ilâhî bir hediyedir.²⁹⁶

C- HAL

Herhangi bir çaba ve gayret olmaksızın sırf ilâhî bir lütuf ve mevhibe olaak kalbe gelen hüznün, havf, bast, kabz, şevk veya zevk gibi ruhî durumlardır.²⁹⁷ Haller çoğu zaman havf-recâ, heyvet-üns, sekr-sahv, kabz-bast, fenâ-bekâ gibi çift yönlü zuhur eder ve birinin bitişı diğerinin başlangıcıdır. Dolayısıyla birkaç halin aynı anda idraki mümkün değildir.²⁹⁸ Kâşânî'ye göre ise sâlikin yaşadığı hal sona erdiğinde ardından bir benzerinin veya zıddının gelmesi şart değildir. Hal devam edip sâlikin bâtınında meleke haline geldiğinde makam olarak isimlendirilir.²⁹⁹

Mustafa Fevzi Efendi hallerin geçici kalıcı olanın makamı olduğunu söylemektedir. Sâlikin seyr-i sülûkunda yılmadan, usanmadan zikri ve fikriyle bu yolda mücadele etmesi gerektiğini de söylemektedir. Sülûk ehli mücadeleye devam ettikçe onda bir takım alametler zuhur eder ve Hak'tan bir takım inayetler gelir. O gelen inayetler sâlikin kendi hali olmalıdır. Hal, çabalarının neticesinde Allah'ın bahşettiği bir lütuftur. Aynı zamanda Mustafa Fevzi Efendi her sâlikin rütbesince haller yaşadığını ve bu sebepten herkesin halinin birbirinden farklı olduğunu da vurgulamaktadır. Ona göre zikrin başında olanların gayretlerine devam etmesi gerektiği, orta halde olanların gaybubet halinde olduğunu ve işin sonunda olanların ne halde olmadığını da belirtmektedir. Ayrıca Mustafa Fevzi Efendi Allah'ın kullarının sayısız makamı olduğunu

²⁹⁶ Mutasavvıflara göre her makamın kendince bir takım özellikleri, yapılması icâb eden görevleri ve neticeleri vardır. Sâlik bir makamdaki diğerine geçince onun halinde bir değişim söz konusu olur. Dikkat edilmesi gereken husus şu ki sâlikin bulunduğu makamdaki daimi kalacağına garanti yoktur. Kazanmış olduğu makamı yaptığı davranışlarının neticesinde kaybetmesi de mümkündür. Ayrıca bir makama geçmesi daha önce bulunmuş olduğu makamlarla bütünüyle ilişkisini keseceği anlamına gelmemektedir. Örneğin; tevbe makamı ilk mertebelerden olmakla birlikte aynı zamanda son mertebeyi de ifade eder. Zira ilk derecede ibadet ve tâatını çok gören mürid bir sonraki mertebeye günahını küçümsediğinden dolayı tevbe eder. Daha sonraki mertebeye gelip ârif vasfını kazanınca o zaman vaktini Hakk'ın dışındaki şeylerle meşgul olduğundan dolayı tevbe eder. Abdurrezzak Kâşânî, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, s. 315.

²⁹⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 183.

²⁹⁸ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 157.

²⁹⁹ Abdurrezzak Kâşânî, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, s. 270.

ve makam sahibinin bu dünyada ölmesinin bir şeyi değiştirmediğini de soyler. Zira onun ruhu o makamda hâzır bulunmaktadır. Her makam sabittir ve birbirinden farklı faziletleri vardır. Her makam mâlikin mülk edindiği yerdir. Ayrıca hal ehlini eve gelip giden misafire benzetmektedir. Asıl hane sahibinin makam olduğunu eğer sâlik yaşamış olduğu halleri Hak'tan yana bir kurtuluş bir yükseliş vesilesi olarak görürse o halin ona makam olabileceğini de söylemektedir.³⁰⁰

Mutasavvıflara göre makamlar Hakk'ın huzurundaki manevî yerlerdir. Haller ise kula aniden vârid olan bir durumdur. Serrâc'a göre haller; murâkabe, kurb, muhabbet, havf, recâ, şevk, üns, tume'nine, müşâhade ve yakîn gibi şeylerdir. Riyâzat ve mücâhede gibi sâlikin çabasını ortaya koyduğu türden değildir.³⁰¹ Kuşeyrî de aynı görüşü savunmaktadır.³⁰² Kelâbâzî'ye göre tasavvufî ilimler hallere aittir. Haller ise amelle ve itikatla ilişkilidir. Amelleri ve itikatı sağlam olmayanın halleri de batıldır.³⁰³

D- VAKT

Vakt; sûfinin içinde bulunduğu zaman ve onun hali olup yařadığđ o anda geçmiş ve gelecekle olan ilgisinin kesildiği haldir. Bunun için içinde bulunduğu hal itibariyle dünyada ise dünyada, ahirette ise vakti ahirettedir; sevinç ise sevinç, hüzdün ise hüzdündür. Buna göre vakt sâlike galebe çalan ve hakim olan halin adıdır.³⁰⁴ Müridin vaktini ziyan etmemesi ve üzerine düşen vazife neyse onu yerine getirmesi gerekir. Aslolan geçmişi geçmişte bırakıp geleceği de düşünmeden bahşedilen zaman dilimini en iyi şekilde

³⁰⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 222-223.

³⁰¹ Serrâc, *el-Luma'*, s. 41-42.

³⁰² Kuşeyrî'ye göre hal "*Haller Allah tarafından verilmektedir; makamlar ise kulun gayreti sonucunda elde ettiği şeylerdir. Haller, ilâhî cömertlik hazinesinden gelir; makamlar ise kulun bütüin gücünü ortaya koymasıyla elde edilir. Makam sahibi bulunduğu makamda yerleşmiştir, hal sahibi ise olduğu halden bir diğerine yükselme durumundadır.*" Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 183-184.

³⁰³ Kelâbâzî amellerin sıhhatli hale gelebilmesi için ilk şart olarak fıkıh ve fıkıh usulüne dair şer'i ilimlerin bilinmesi söylemektedir. İnsana gereken şeyin Kur'an, hadis ve selef-i sâlihinin üzerinde ittifak ettiği hususları ehl-i sünnet çizgisini takip ederek öğrenmektir. Buna Kelâbâzî "tevhid ve marifet ilmi" demektedir. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 143.

³⁰⁴ Sûfiler bazen de vakt ile kesbe dayanmayan, sâlikte aniden oluşan hali kastederler. Bu durumda Allah'ın tasarrufuna boyun eğmek, kadere teslim olmak ve O'ndan razı olmak gerekir. Hücvirî'ye göre vakt kulun kesbiyle gerçekleşmez. Vakti celbetmek veya defetmek irade değildir. Onun ele geçmesi ve elden çıkması da aynı şekilde eşittir ve sâlikin bu konuda ihtiyarı söz konusu değildir. Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 428-429.

geçirmektir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre vakt; takdir-i ilâhîye şüphe duymaksızın razı olmak ve her ne var ise Allah tarafından ezelde yaratıldığını kabul etmektir. Vaktin anlaşılması güç olduğu için bunun bir sır olduğunu, kim o sırta mazhar olursa ve lezzetini alırsa onların anlayabileceğini ifade etmektedir ve sûfilerin onlara ibnü'l-vakt³⁰⁵ dediğini de söylemektedir.³⁰⁶

E- KABZ VE BAST

Kabz ve bast kulun havf ve recâ halinden yükseldikten sonra karşılaşacağı iki haldir. Bu durumda havf-recâ ile kabz-bast arasındaki farka değinmek gerekir. Zira Mustafa Fevzi Efendi de bu hususa dikkat çekmektedir. Aralarındaki fark şudur;

Havf, ancak gelecekte olan bir şeye üzölmek yada elindeki sevdiği bir şeyi kaybetmekten veya başına kötü bir şey gelmesinden dolayı duyulan korkunun adıdır. Kabz hali ise o vakit içerisinde hissedilen sıkıntı, dertli olmak, endişeli olmak; Allah'ın azametinin ve celâlinin tecellilerini müşâhede etme halidir. Recâ da tıpkı havf gibi olup kötü ve zarar verici şeylerin gitmesini beklemek ve gelecekte hoş gitmeyen bir durumdan kurtulmak istemektir. Aynı zamanda müstakbele duyulan ümittir. Bast hali de recâdan farklıdır ve kabz gibi vakte bağlıdır. O an içerisinde hissedilen sevinç, kalbin ferahlayıp huzur dolması ve Yüce Allah'ın cemâl tecellilerine mazhar olma halidir. Kulda bu kabz ve bast hâlleri zuhûr edince sûfiye gereken vakte tabi olması ve o anda yapılması lazım olanı yerine getirmesidir. Dolayısıyla kişi böyle zamanlarda bu hallerin kendisinde niçin olduğunu anlamazsa sükûnetle geçmesini beklemesi gerekmektedir. Kul vaktin hükmüne teslimiyet gösterince Yüce Allah kişiden o hali kaldırır.

³⁰⁵ Vaktin gereğinden hoşnut olanlara sahibü'l-vakt, razı olmayıp vakte karşı çıkanlara sahibü'l-makt (azap sahibi) denir. Öte yandan kulun üzerine düşen dinî vecibelerini yerine getirmeyip vakte tabi olduğunu söyleyerek yapmış olduğu davranışları kadere havale etmesi o kişinin dinden çıkmasına sebep olur. Abdurezzak Kâşânî, *Istulâhâtu's-Sûfiyye*, s. 264-265; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 181.

³⁰⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 222.

Kabz ve bast hali kişiden tekellüfî düşüren iki haldir. Bunların gelişinde kulun bir çabası ve gayretinin olmadığı gibi bu hallerin sona erdirilmesi de kişinin gücü nisbetinde değildir.³⁰⁷

Mustafa Fevzi Efendi kabz ve bastı hal diye tanımlamaktadır. Ona göre bu hallerin yaşanması ve sona ermesi de sâlikin elinde değildir. Kabz, bast, inbisât ve inkıbaz sâlikin nefsiyle irtibatlıdır. Ona göre havf ve recâ kabz basta alakalıdır. Zira havf ve recâ mübtedîlerin, kabz ve bast ise âriflerin halidir.³⁰⁸ İnbisât ve inkıbaz ise kurb ve bu'd ile ilişkilidir. Kabz ve inkıbaz Allah'ın celâl tecellilerinden olup; bast ve inkıbaz ise Allah'ın cemâl sıfatlarının zuhura gelmesiyle gerçekleşir.³⁰⁹

F- VÂRİDÂT VE FEYİZ

Vârid kelime manası olarak sâlikin herhangi bir gayret ve çaba olmaksızın kalbine gelen sekr, sahv, bast, kabz, üns, heybet, ferah, hüzün gibi her türlü ilhâm ve manalardır.³¹⁰

Mustafa Fevzi Efendiye göre feyz ve vâridât aynı şeydir.³¹¹ Sâlik Hakk'a duymuş olduğu muhabbetin neticesinde feyzlerden o derece faydalanabilir. Feyzler kalbe bir inşirah verir ve sâlikin kalbi, ruhu ve sırrı da bununla bir mana bulur. Bu halde olan sâlike Hak daima ilham verir ve bu ilhamın neticesinde o da dünya lezzetlerinden el etek çekme ve sevgiliye kavuşabilme arzusu içerisinde olur. Mübtedîler bu feyze zikre devam etme neticesinde erişirler. Orta haldekiler feyzin neticesinde gaybubet halinde olurken, müntehilerin ise hangi varlıkta olduğu bilinmemektedir.³¹²

³⁰⁷ “Kabz ve bastın her ikisi de bir mânaya gelir, çünkü ikisi de Hak'tan kula vâsıl olur. Şüphesiz ki, o mananın eseri kalp üzerinde zuhûr edince ya sır onunla mesrûr, nefis makhûr olur; veya sır makhûr, nefis mesrûr olur. Biri kalbin kabzında, onun nefsinin bastı olur; diğeri sırrın bastında onun nefsinin kabzı olur.” Hücvirî, *Keşfü'l- Mahcûb*, s. 433.

³⁰⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 67.

³⁰⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 223.

³¹⁰ Abdurrezzak Kâşânî, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, s. 255.

³¹¹ Vârid kelimesiyle bağlantılı olan havâtır da kalbe ansızın gelen ama hâtır sahibinin onu kalbinden defetmeye muktedir olduğu şeydir. Kuşeyri'ye göre ise vârid, havâtırdan farklıdır ve daha umumî bir mana içerir. Zira her ikisinin de mahalli kalptir ve vârid o mahalde oluşan hayırlı düşüncelerken havâtır ise kalbe gelen bir çağrı mahiyetindedir ve kaynağı melekten, nefisten ve vesveseden kaynaklanabilir. Vâridâta ulaşmak için müridin mürşidi tarafından verilen virdleri okuması gerekir. Buna karşılık havâtır ise iradesiz olarak gelip gitmektedir. Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 230.

³¹² Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 224.

G-TEVÂCÜD-VECD-VÜCÜD

1- Tevâcüd

Tevâcüd ehli, vecd ve vücuda göre işin başında olanlardır. Kuşeyrî tevâcüdünü şu şekilde tanımlamaktadır: “*Tevâcüd, kişinin kendi gayreti ve tercihiyle vecde ulaşma çabasıdır.*” Buna göre böyle biri kâmil anlamda vecd sahibi değildir çünkü burada sâlikin kendi çabası ve zorlaması vardır. Halbuki vecd Allah tarafından kuluna bahşedilmiş bir ihsandır. Serrâc vecd ehlini iki kısma ayırmaktadır ve ikinci kısımda olanları mütevâcid isimlendirir.³¹³ Mütevâcidden kasıt Kuşeyrî ve Mustafa Fevzi Efendi'nin de bahsettiği tevâcüd ehline tekabül eder. Hücvirî de tevâcüd ehlini iki gruba ayırmaktadır. İlki sûfilere rusûm ve kuru şekilcilikten öteye geçmeyen zâhiren taklit edenler ki bunların yaptıkları Hücvirî'ye göre haramdır. İkinci tâifenin taklit etmelerindeki maksatları büyük sûfilerin ahvâl ve makamına sahip olabilmek için onlara benzemeye çalışmaktır. Bu kişilerin yaptıklarını mübah olarak görmektedir.³¹⁴

Mustafa Fevzi Efendi tevâcüd ehlini mübtedîler olarak sınıflandırmıştır. Ona göre tevâcüd ehli sarhoşluğun tesirinde olduklarından bu hallerini titreme, feryat etme, sarsılma gibi etkilerle dışarıya izhar ederler. Zikir ve ilahilerden biraz lezzet almaları sonucunda gece-gündüz bu halde olurlar. Artık bu aşamadan sonra tevâcüd ehli ruhunu pak eylemek, gaflet uykusundan uyanmak, nefsinin tezkiye etme yolunda gayret sarf eder.³¹⁵

³¹³ Serrâc'a göre mütevâcidler üç kısımdır. Birinci kısımdakiler oyun ve eğlence düşkünü olup kendilerini zorlayarak vecd ehline benzemeye çalışanlardır. İkinci kısımdakiler de nefsiyle mücadele halinde olup nefsinin meşgul olduğu ilgilerden uzaklaşmaya, güzel ahvâle sahip olmaya çabalayanlar. Son olarak da hal ve gönül ehli, iradeleriyle tahkike ermiş olan zaaf sahibi kimselerdir. Bu kişiler organlarına hakim olmaya ve içlerindeki tutmaya güç yetiremeyince tevâcüd haline geçip sarsılıp titremeye başlarlar ve buna da engel olamazlar. Böylelerin tevâcüdünü rahatlamak ve teselli bulmak içindir. Bunlar hakikat ehline fakat zayıf insanlardır. Serrâc, *el-Luma'*, s. 354-355.

³¹⁴ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 467.

³¹⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 224.

2- Vecd

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre vecd ve cezbe aynı şeydir. Bu hali Allah kuluna bahsetmiştir. Mürid tevâcüd halini terk ettiği vakit sahip olacağı ahval, doğruyu ve yanlış ayırt edebilecek yeti de olan kâmil dervişlerin mertebesidir. Buradaki doğruyu ve yanlış ayırt edebilmek, vecd halinin suret ve taklid kısmından sıyrılıp hakikî manada tahkik haline erişebilmektir. Sâlikin kalbi cezbe esnasında kalbi Allah aşkıyla dolar ve bunun neticesinde titreme, sayha atma, ağlama, inleme gibi bir takım ârızî durumlar ortaya çıkabilir. Bazıları da cezbenin etkisiyle raks ve semâ'etmeye başlar. Vecd mertebesinde olan sâliklerin ruhları pak, kalpleri yüce, ruhları güçlü fakat nefisleri zayıftır. Hal ehliendir fakat tam anlamıyla kâmil derviş değillerdir. Çünkü cezbe hali, temkîn değil telvîn olup sâlikte geçici olarak zuhur etmektedir. Mustafa Fevzi Efendi vecd halindeki sâlikin gönlünü değirmene benzetir. Zira bu değirmenin pınarı Hakk'ın dervişe bahsettiği feyizlerdir ve bu feyizlerin neticesinde sâlikin halleri türlü türlü olmaktadır.³¹⁶

3- Vücûd

Vücûd kavram olarak tasavvuf literatüründe pek çok yerde kullanılır. Vahdet-i vücûd, merâtib-i vücûd, vücûd u mutlak gibi. Mustafa Fevzi Efendi'nin bahsetmiş olduğu vücûd ise sâlikin beşeriyetten tam olarak fâni olduğu en mükemmel vecd halidir. Sâlik bu makamda olduğunda artık benliği tam olarak kalkar ve tüm varlığını Allah'a nispet³¹⁷ etmiş olur.

Vücûd vecd mertebesinden yükseldikten sonra kazanılan bir haldir. Zira kulun Hakk'a vasıl olması ancak beşerî his ve özelliklerin yok olması neticesinde mümkün olur.³¹⁸ Aynı zamanda vücûd, sâlikin müşahede makamına çıktıktan sonra Hakk'ı bizzat bulmasıdır. Buna göre vecd gelip geçici şeyler gibi yok olurken vücûd ise dağlar gibi sabit kalır.³¹⁹ Mustafa Fevzi Efendi geleneğin düşünce yapısına uygun olarak tevâcüdü ilk

³¹⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 224-225.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Sühreverdî, *Avârîf*, s. 660; Serrâc, *el-Luma'*, s. 351-360; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 191-196; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 467; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 61.

³¹⁷ Mustafa Fevzi Efendi vücûd ile nisbet arasındaki bir alaka görmüştür. Buna göre nisbet sâlikin bağlı olduğu haldir ve o bu halle tanınır. Zira tasavvufta nisbet iki türlü kullanılır. Hakk'a nisbet birde halka nisbettir. Halk kaybolunca Hak, Hak kaybolunca halk ortaya çıkar. Halk için yapılan halka, Hak için yapılan Hakk'a nisbet edilir. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 278.

³¹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 193.

³¹⁹ Sühreverdî, *Avârîf*, s. 660.

mertebe olarak kabul edip bu yolun sonunda olanların vücûd mertebesinde olduğunu söylemektedir. Bu mertebedekiler artık vecd ve cezbe halleriyle meşgul olmazlar. Vuslata erişen bu kâmil insanlar ruhları ve bedenleriyle Hak iledir. Bu durum onları cezbe hallerini terk etmeye meyletmiştir ve bu sayede geçici olan ahval kalıcı olmuştur. Vücûdu açıklamaya gücünün yetmeyeceğini çünkü sadece o hali yaşayanların anlayabileceğini de eklemektedir. Vücûd yani nisbette olanlar fenâ halindedirler ve kendi varlıkların geçip Hakk'ın vücudunda fâni olmuşlardır.³²⁰

H- CEM' VE FARK

Mustafa Fevzi Efendi cem' ve fark konusunu kısımlara ayırmaktadır. Bunlar; fark-1 evvel, fark-1 sâni, cem-i evvel, ve son olarak cem'ul- cem'dir.³²¹ Öncelikli olarak farktan ve fark-1 evvelden bahsetmektedir.

Fark; Allah ile kul arasına madde perdesinin girmesi veya sâlikin halkın Hak ile var olduğunu bilmesidir. Buna göre fark kulun gaflette olduğu ve tasavvuf yoluna girmeden önceki haline denir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre birinci basamak fark-1 evveldir. Buna göre fark-1 evvel; varlıkların Hak ile kul arasında perde oluşturması ve madde âleminin tesiri altında kalan kulun Allah'tan ayrı kalmasıdır.³²² Bu halde olan insan Hakk'a inanmakla birlikte dünyevî arzu ve istekleri de galebe çalmaktadır.

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre fark-1 evvelde olan sâlikin kalbi Hakk'ı idrakten uzaktır ve gönlü mâsivâ ile meşguldür. Burada sâlikin amacı dünya azığını elde etmektir ve bütün çabası da buna yönelik olur. Allah hakkında bir fikir gelse bundan da gafildir. Bu mertebedeki sâlikin nefsi şerre meyillidir ve kulluk vazifelerini ifâ etmede gevşeklik gösterir. Fark-1 evvelde olan sâlik büsbütün gaflet halindedir.³²³

³²⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 225-226.

³²¹ Sühreverdî'ye göre cem' ve fark birbirinden ayrılmayan iki unsurdur. Cem' hali asıl, tefrikanın ona bağlı olduğunu ve tefrika olmaksızın düşünülen her cem' halinin zındıklık, cem'siz bütün tefrikaların ise aslı iptal etmek olduğunu söylemektedir. Sühreverdî, *Avârif*, s. 657.

³²² Süleyman Uludağ, "Fark", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, s. 171-172.; Ayrıca bkz. Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rifât: Tasavvuf İstılahları*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014, s. 57.; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 195-196.

³²³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 227.

Cem‘; sâlikin her şeyi Allah’tan bilerek halkı yok, hâlıkı var görmesi halidir. Cem‘ halinde olan sâlik için kâdim ile hâdis arasındaki fark ortandan kalkar. Daha sonra ruh ilâhî zâttan uzaklaşarak hâlk âlemine döner.³²⁴ Hâlık ile mâhluk arasındaki farkın tekrar belirmesiyle tefrika hali meydana gelir.³²⁵

Fark-ı evvelden sonra sâlik uyanış haline geçer o vakit kalbine Allah korkusu tesir eder. Perişanlık hali artık ondan gider, nefsiyle mücadele etmeye başlar ve ubudiyette daha fazla çaba gösterir. Bundan sonra artık sâlik cemiyata hazır hale gelir. Hak ile meşgul olmaya devam ettikte cem‘ hali de artar. Mürid de âleme dair fikirler zayıflamaya başlar ve bütün her şeyi Hak ile görür hale gelir. Fakat sâlikten gösteriş bütünüyle yok olmaz. Bu mertebe de olanlar fark-ı evvele nispetle cemiyatta sonraki mertebeye nispetle farkiyyattadır. Buna da cem-i evvel denir.³²⁶

Cem-i evvelden sonra fark-ı sâni gelir. Bu fark, avamınkine benzemeyen yüce bir makamdır. Bu mertebede cem‘ hali gizli olup tefrika ise aşıkardır. Bu makamda artık cem‘ ve fark birleşmiş olur ve sâlik zâhirde halka görünür fakat bâtınında Hak iledir. Cem‘ ile fark arasındaki ayırım ortadan kalktıktan sonra da sâlik cem‘ul-cem‘³²⁷ makamına yükselir.³²⁸ Cem‘ul-cem‘ makamını klasik kaynaklarda “aynü’l-cem” diye görmek de mümkündür.³²⁹

I- GAYB VE İSTİĞRAK

³²⁴ Serrâc’a göre cem‘ kelimesi mücmel bir lafız olup yaratıkları ve kâinatı dikkate almaksızın Hak ile irtibat kurmak demektir. Tefrika da aynı şekilde kâinat ve yaratıklara işaret eden mücmel bir lafızdır. Zira kâinat ve içindeki mahlûkatın kendi başına var olması mümkün değildir. Başlangıç için varlığa gereksinim duyan mahlûkatın hâlık olmadan ortaya çıkması da muhaldir. Aynı zamanda cem‘ ve tefrika biri diğerinden müstağni olmayan iki asıldır. Cem’i olmayan bir tefrikadan bahseden kişi Hak Teâlâ’nın varlığını inkar etmiş olur; tefrika’ya yer vermeyen bir cem‘ halinden söz eden ise Allah’ın kudretini inkara düşer. Bu ikisini birden kabul eden kişi de tevhid ehli olur. Serrâc, *el-Luma’*, s. 398. Ayrıca bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 196-197.

³²⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, “Cem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C.7, s. 278-279.

³²⁶ Mustafa Fevzi Efendi, a.yer.

³²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta’rif’at*, s. 52; Abdurrezzak Kâşânî, *Istılâhâtü’s-Sûfiyye*, s. 243.

³²⁸ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 228.

³²⁹ Bkz. Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, s.85.; Sühreverdî, *Avârif*, s. 658.

Gayb veya gaybet Hakk'ı müşâhede de ve huzur³³⁰ hali sebebiyle kulun zâhirinde bir değişiklik olmaksızın kalbini halktan çekmesidir.³³¹ Gaybet halinin sebebi kulun bazen ahiret hallerini yada ahiretteki âkıbetini düşünmesinden de kaynaklanabilir.³³² Halktan ve nefsinden gaib olan sâlik Hak ile hâzır olur. Hakk'tan gaib olan ise halk ve nefsiyle hâzır olmaktadır. Sûfilere göre Hak ile huzur kendinden gaîb olmak, kendinden gâib olmak ise Hakk'ın huzuruna çıkmaktır. Dolayısıyla sâlikin halktan gaybeti oranında Hak ile olan huzuru mükemmel hale gelir.³³³

Mustafa Fevzi Efendi'nin gaybetle birlikte zikrettiği ve istiğrak³³⁴ da Allah'tan başka her şeyden ilgisini keserek vecde dalma, kendinden geçip dünyayı unutma halidir. Gaybet halinde olan sâlikin bedenine duyduğu hisler ve idrakler mahvolur. Adeta ölü gibi olur ve insanlar onun haline baktığında yaşadığına dair bir alamet göremez. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre bazı kimselerde gaybet halindedir ama onu idrak etmekten yoksundurlar. Böyle olanlar gayb halini yaşayarak gaybete dair alametleri izhar ederler. Birde sırrın gaybeti vardır ki bu halde olanların kalbi haşyet ve heybetle doludur, nefsini gaib edinmiş ve böylece mahlukata dair her şey yok olmuştur. Artık sâlik kendi nefsini unuttuğu gibi halkla da iştihahtır.³³⁵ Mâsivâdan gaib olan ruh, Hakk'ı müşâhede ettiği huzur halindeyken istiğrak hali de onda zuhur eder. Sırrı Hakk'ın huzurunda olup, kalbi de Allah'tan gafil değildir.³³⁶

³³⁰ Kuşeyri'ye göre gaybet sâlikin üzerine gelen manevî feyizlerin neticesinde kalbin halkın hallerinden habersiz olmasıdır. Bu halin sona ermesinden sonra uyanıklık haline de "huzur" denir. Kuşeyri *er-Risâle*, s. 205. Ayrıca Sühreverdi ve Kelâbâzi gaybet halinin sona ermesinden sonraki huzur haline "şühud" demektirler. Bkz. Sühreverdi, *Avârîf*, s. 663.

³³¹ Serrâc, *el-Luma*, s. 399.

³³² Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 203.

³³³ Herevî gaybeti mürid, sâlik ve ârife olmak üzere üçe ayırır.

1- Müridin gaybeti; tasavvufî terbiyesine engel olacak dünyevî maksat ve engelleri aşmasıdır.

2- Sâlikin gaybeti; ibadet, taat ve seyr-i sülûkündeki çabalarına bir değer atfetmemesi ve bunları Allah'a ulaştıracak vesileler olarak da görmemesidir.

3- Ârifin gaybeti; kazanmış olduğu halleri, mertebeleri, vasıfları görmemesidir. Ve son olarak gaybetin zirve noktasına "gaşyet" denilir. Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 70-71.; Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 184.

³³⁴ İstiğrak halinde ki bir sâlikin misali suya atılan ve batan taş gibidir. İlâhî muhabbet ummanında ve vahdet denizinde öyle batmış ve yok olmuştur ki geride hiçbir eser ve nişan bırakmamıştır. Buna göre istiğrak üç çeşittir: İlmin halde istiğraki, işaretin keşfte istiğraki ve şevahidin cem'de istiğraktır. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 193.

³³⁵ İştibâh: Hak ve batılın hükmünü tayinde iki taraftan da hâlin müşkil olması. Bir şeyin hak veya bâtil oluşunun kestirilemeyişi bilakis yekdiğerine karıştırılmasıdır.

³³⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-Irfân*, s. 228-229.

İ- SAHV-SEKR VE ZEVK

Sahv; gaybet halinden sonra his ve şuur haline tekrar geri dönmektir. Sekr ise kalbe gelen kuvvetli bir vâridat ile kendinden geçip his ve şuurunu kaybetmektir. Zevk de ilâhî tecellilerden ve sâlikin kalbine gelen vâridatlardan elde ettiği hali anlatmak için kullandığı tasavvufi bir terimdir.³³⁷ Zira sekrin ve sahvın her ikisi de sâlikin Hak ile halkı ayrı ayrı fark ettiği tefrika halinde zuhûr eder. Sadece Hakk'ın varlığını bildiği cem' halinde sahv ve sekr gerçekleşmez.³³⁸ Kelâbâzi'ye göre sekr demek eşyadan değil de şeylerin arasındaki farkları görmekten gaib olmaktır. Bu ise sekrânın Hakk'a muvafakat halindeyken kendisine münasip düşen ve ona haz veren şeyler arasındaki farkı temyîz edememesidir. Bu durumda Hakk'ı bulmanın getirdiği galebe hali kula haz ve elem veren şey arasındaki farkı ayırt edememesine yol açar. Sekrden sonra gelen sahv; kulun temyîz haline dönerek kendisine elem veren şeyle haz veren şey arasındaki farkı idrak edebilmesidir. Fakat Hakk'ın rızasına uygundur diye elem veren şeyleri tercih etmesi, bu yolda acı duymamasına aksine zevk almasına sebep olur.

Sahv hali mi yoksa sekr hali mi daha üstün tartışmasında³³⁹ Kelâbâziye göre sahv daha üstündür. Çünkü sâhî bilerek acıyı sevince tercih etmektedir. Hakkı müşâhede etme

³³⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 206-208.

³³⁸ Abdullah Kartal, "Sekr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, s. 334-335.

³³⁹ Hücvirî *Keşfü'l-Mahcûb*'unda sâhvın ve sekrin temsilcilerinin ve bu iki kavramın öncülerinin anlayışından oluşan iki yolun olduğundan bahsetmektedir. Ona göre sahv ehli olanların öncüsü Cüneyd-i Bağdadîdir ve onun takipçilerine de "Cüneydiyye" denilmektedir. Cüneyd-i Bağdadî'ye göre insanın iradesinin Allah'ın iradesine geçmesiyle elde edilen en yüce pâyenin tevhid mertebesi olmadığını söylemektedir. Zira bu mertebede vecd halinin neticesinde sekr ve taşkınlıklar olabilir ve sâliki cemiyet düzenin dışına itebilir. Böyle bir kimsenin cemiyete bir faydası dokunmamaktadır. Çünkü bu kişi aklını ve iradesini kaybetmiştir. Halbuki Allah Teâlâ kulunu kemâl mertebesine erdirdikten sonra tekrar cemiyete geri döndürmek ister. Bundan maksadı ise o kul üzerindeki nimetleri ayan beyan göstermektir. Böylece halk o kulun cazibesine kapılır ve onu sever. Allah Teâlâ o kula beşerî sıfatlarını geri vermek suretiyle lütuflarının nurunu onun üzerinde parlatır. Hakk'ın onu sahv mertebesine getirmesindeki maksadı da halka hizmet etmesi içindir. Sûfî sahv mertebesine geldiği ve beşeriyete dair sıfatlara sahip olup halka karıştığında yaşadığı fena mertebesinden tamamen ayrılmış olmaz. Onu potansiyel olarak gizli bir hazine gibi içinde saklar. Böyle bir kişi hem Hak ile hem de halk ile birlikte olmuş olur. Sekr halinin üstünlüğünü kabul edenlerin öncüsü Bayezid Bistamîdir ve ona tabi olanların yoluna "Tayfuriyye" denilmektedir. Zira Bayezid'e göre temkîn ve itidal üzere olunan sahv hali insanlığa ait olan bir sıfattır. Bu sıfat ise Hak Teâlâ ile kul arasındaki en kalın perdedir. Sekr ise beşeriyete ait niteliklerin giderilmesi, beşerî tedbir ve ihtiyârın gitmesi, kendisinde mevcut olan tasarrufların fânî olması ile kaimdir. Bu ise sahva göre daha net, daha mükemmel ve daha eksiksiz bir haldir. Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 248-249.

hali o kulda galebe çaldığı için bu ıstıraptan zevk alır. Sekrân ise kötü bir duruma düşebilir, düşse dâhi bunu fark edemeyecek kadar kendinden geçmiş olabilir.³⁴⁰

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre sâhî beş duyunun hissedebileceği mahsûsatı hisseder haldedir. Burada beşer için zâhirî anlamda his vardır ve bütün mahlukatı idrak eder. Mülk âlemine dair hususlara güç yetirebilir ve her işinde tasarruf sahibidir. Böyle sâhîler zâhir ve bâtından da haberdardır. Birde avamın sahvı vardır ki bu gerçek sahvdan gafil olmakla birlikte sadece dünyevî işlerle ilgilidir. Sekr ise sâlikin aşk şarabından duymuş olduğu sarhoşluktur. Sâlik, sekr rütbesine vardığında aşk yolunda aklını bir kenara bırakır. Öyle ki artık canından vazgeçecek hale gelir. Burada o Allah'ın veçhini görme arzusu içerisinde feryad figan eder. Allah aşkının hali müridi sekr haline götürür ve zevk de bundan bir parçadır.³⁴¹

J- ŞARÂB-I TUHÛR

Sûfilerin kullandığı tasavvuf kavramlarından biri olan şürb, zevk ve rey ile birlikte zikredilmektedir. Sûfiler bu tabirlerle ilâhî ve manevî tecellilerin neticesini ve kalbe gelen vâridlerden elde edilen halleri kastederler. Önce zevk daha sonra şürb en son da rey gelmektedir. Zevk ehli yarı sarhoştur, şürb ehli de kendinden geçmiştir, ehl-i rey ise manevî anlamda uyanıklığa erişmiştir. Sâlikin muhabbeti kuvvetli olduğu vakit aşk şarabından içmesi sürekli olur. Bu sıfat onda kaim olduğu zaman kendinden geçip aklını yitirmez. Bu kimse Hak ile ayık olup, bütün hazlardan da fâni olmuş olur. Üzerine hücum eden hiçbir şeyden etkilenmez, içinde bulunduğu hali değişip durmaz.³⁴² Bu haliyle sekrden ayrılmış olur. Zira sekrân kendinden geçtiği vakit idrakini de o hal geçene kadar kaybetmektedir. Ama şürb halinde olan sâlik de bu durum daim olursa kendisinin de Hakk'ın da idrakine varır. Ayrıca Serrâc'a göre zevk şürbün başlangıcıdır.³⁴³

Sühreverdî diğer sûfilerden farklı bir tanımlamaya gitmiş ve zevke iman, şürbe ilim, reye de hal demiştir. Zevk bevâdih yani ânî zuhûrat sahipleri için olup rey ise hal

³⁴⁰ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 190-192.

³⁴¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 229-231.

³⁴² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 208-209.

³⁴³ Serrâc, *el-Luma'*, s. 436.

sahipleri içindir.³⁴⁴ Bunun sebebi de haller zamanla karar kılıp makama dönüşebilir. Eğer haller istikrar bulmazsa o vakit hızla gelip geçen levâmi‘ ve tavâlî‘ ye dönüşür.³⁴⁵

Mustafa Fevzi Efendi klasik kaynaklarda yer elan şürb veya şirb kavramını kendine has bir üslupla ele almış ve “şarâb-ı tuhûr” diye isimlendirmiştir. Buna göre sâlikin Allah’ın cemalini müşahede etme arzusuna şarâb denir. Allah aşkı harflerle ve lafızlarla sınırlandırılmayacağından dolayı gönül ehli ona şarâb-ı tuhûr demiştir. Burada sûfîler aşkı şaraba benzetmişlerdir ve bununla başka türlü izahının olmadığını söylemektedirler. Mübtedîler için sekr hali bu aşamada zuhur eder fakat şuhûd makamına erişenler için bir sarhoşluktan söz edilemez. Mustafa Fevzi Efendi ilâhî marifete mahsus şarabın saadet ehline has olduğunu ve bu mertebede zuhur ettiğini söylemektedir.³⁴⁶

K- MAHV

Mahv genellikle zıddını teşkil eden isbat ile beraber zikredilmektedir. Mahv yerine bazı sûfîler nefy³⁴⁷ kelimesini de kullanırlar. Mahv; kulun fiillerinin Hakk’ın fiillerinde fâni olmasıdır.³⁴⁸ Bunun türlü türlü halleri vardır. Kulun mahvolması fenaya ermesi, vahdetin kesrette yok olması, insanın bâtınındaki illetleri ve afetleri silip süpürmesi, zâhirde olan kötü alışkanlıkları ve huylarını ortadan kaldırması gibi suretleri vardır. Kuşeyrî’ye göre mahv sâlikin alışılan âdetlerini ortadan kaldırmak; isbat ise ibadetlerin hükümlerini yerine getirmektir. Mürid kötü hallerini ve sıfatlarını yok eder ve onun yerine güzel ahlak sahibi olmaya çabalarsa o kimse mahv ve isbatı gerçekleştirmiş olur.³⁴⁹ Aynı zamanda Kuşeyrî mahv ve isbatın ilâhî kudret eliyle gerçekleştiğinden de

³⁴⁴ Sühreverdi, *Avârif*, s. 663.

³⁴⁵ Sûfîlerde ilk zuhûr eden parıltılara levâih sonrakine levâmi‘ daha sonrakine de tavâlî‘ denir. Tavâlî‘ diğerlerine göre daha güçlü, daha kalıcı ve daha parlak şeklidir. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 216-217.

³⁴⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü’l-İrfân*, s. 231.

³⁴⁷ Hücvirî mahvın yerine nefy kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Çünkü sâlik beşeriyete dair sıfatlarını nefyettiği takdirde mahv haline erişir. İsbat da Hakk’ın kudretini ve her şeyin Hakk’a ait olduğunu bu sayede nefesine kanıtlamış olmaktadır. Neticede bu iki hal Hakk’ın irade ve ihtiyarını isbat etmek suretiyle kulun irade ve ihtiyarını nefy etmektedir. Bunun sebebi ise bilindiği üzere Hakk’a ait olan her sıfat ezeli olmakla beraber sonradan yaratılmış olan insana ait sıfatlar ârızidir ve hâdistir. Hücvirî, *Keşfü’l-Mahcûb*, s. 436.

³⁴⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 234.

³⁴⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 210.

bahsetmektedir. Mahv da isbat da Allah'ın dilemesine bağlıdır. Mustafa Fevzi Efendi ise mahv ve isbat hallerini Hakk'a nisbet edildiğinde vehbî, kula nisbet edildiği takdirde ise kesbî olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda Hakk'a nisbetle "imha", kula nisbetle "mahv" olur. Evliyaların batınındaki mahv da imha şeklindedir.³⁵⁰

Mahv hali insanın gücünün üstünde olan kemal mertebesidir ve bu makama erişenler de kâmil inşalardır. Mustafa Fevzi Efendi sâlikin bu makama yükselebilmesinin yolu olarak sâlikin zâhirde ibadet ve taatlerle, bătınında kötü huylardan vazgeçmesi için gayret sarf etmesi gerektiğini de söylemektedir. Bu çabaların neticesinde onda güzel ahlak ve fiiller açığa çıkar. Mübtediler öncelikle ubudiyet yoluyla kesbeder daha sonra Hak o kişiden nefsinin asiliğine, inatçılığına dair kötü huyları izale eder ve neticede nefesine ait olan çirkin haller artık o beşerden uzaklaşmış olur. Hallerin hakikî sahibi olanın boyasıyla boyanmış, gerçek imanın nuruyla aydınlanmıştır ve böylelikle kalbinden Hakk'ın feyizleri açığa çıkar.³⁵¹

L- TELVÎN VE TEMKÎN

Tasavvufî terbiyesinde nihayete ulaşmamış olan sâlikin halden hale geçmesi, bir merhaleden inip bir başkasına çıkmasıdır. Sâlik vuslatına erdiğinde de yerleşip temkîn sahibi olur.³⁵² Telvîn hal sahiplerinin bir sıfatıdır. Çünkü onlar kalbin perdeleri altındadır. Temkîn ehli ise gönüllerde oluşan hicapları yok ettiklerinden ve böylelikle ruhları Allah'a ulaştıklarından dolayı hallere takılıp kalmazlar. Neticede Hakk'ın zatında bir değişim söz konusu olamayacağından salikin halindeki değişimler (telvîn) de ortadan kalkmış olur.³⁵³ Serrâc'a göre ise telvîn hakikatın alametlerinden biridir. Çünkü hal Allah'ın kudretinin bir göstergesidir.³⁵⁴

³⁵⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizanü'l-İrfân*, s. 229-230.

³⁵¹ Mustafa Fevzi Efendi, a.yer

³⁵² Abdürezzak Kâşânî, *Istîlâhatu's Sûfiyye*, s.358.; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 321.

³⁵³ Sühreverdî, *Avârif*, s. 664.

³⁵⁴ Serrâc'ın telvîn ile ilgili iki farklı görüşü vardır. Birincisi eğer bir kimse kalplerin telvîni ve buna bağlı olarak da hallerin değişiminden söz ederse, telvînin reddi hakikatın alâmetlerini kabul etmektir. İkincisi ise kalplerde oluşan bu telvîn, Hakk'ı müşâhede etmekten dolayı sâlikin sırrında ta'zim ve heybet türünden oluşan vâridât şeklinde ise bu kişi telvînin hakikat olduğuna işaret etmiş olur. Serrâc, *el-Luma'*, s. 429.

Mustafa Fevzi Efendi telvînin sır sahiplerine mahsus bir hal olduğunu ve ahfa mertebesine ait olan bu sırrın ilahî olduğu görüşünü savunur. Erbabı olanlar burada sözsüz ve teferruatsız olarak Hakk'a vuslat yolunu bulurlar. Çünkü O'nun sırrı sâlikin gönlünde ayan olmuştur. Telvîn ehli için Allah her zaman ve her yerde mahremidir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre daha fazla açıklama yapmak mümkün değildir çünkü bu hal ibarelerle anlatılmaktan uzaktır.³⁵⁵

M- VÂKIAT VE ZUHÛRAT

Vâkıa; ister ruhâni, ister misâli isterse de hitap şeklinde olsun gayb âleminde kalbe gelen nurlar, renkler, şekiller, manalar ve tecellilerdir.³⁵⁶ Halvette zikir ve ibadetle meşgul olan sâlik kendini kaybedip dünyayla ilişkisi inkıtaya uğrayınca o kişinin kalbine bir takım hakikatler akmaya başlar. Bu hal uyku ile uyanıklık arasında meydana gelir.³⁵⁷ Kalbine akan hakikatler doğrudan değil bir remz veya semboller şeklinde olur. Sâlik kendine geldiğinde bu işaretlerin manasını Allah'ın bir lütfu olarak bilir ya da şeyhi tarafından kendisine yorumlanır. Şayet bu hal huzur hâlindeyken meydana gelirse buna mükâşefe denir. Vâkıa ile mükâşefe arasındaki fark, mükâşefenin uyanırken görülmesi ve kendisine yanlıştan karışmamasıdır. Vâkıa ise tıpkı rüya gibi uyku ile uyanıklık arasında zuhûr ettiğinden doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir.³⁵⁸

Vâkıâ ile alakalı bir başka kavram var ki o da havâtırdır. Vâkıâ ile havâtır arasındaki farka da dikkat çeken sûfilere göre havâtırın da vâkıânında mahalli kalptir. Hatır sabit olmayan gelip geçici hal olurken vâkıâ ise tecellinin kalbe doğmasıyla kaybolmayan bir haldir.³⁵⁹ Vâkıâ dâimî olan mana olup onu uzaklaştırmak da mümkün değildir.³⁶⁰

³⁵⁵ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 234.

³⁵⁶ Abdurrezzak Kâşânî, *Istilahâtü's Süfîyye*, s. 256.

³⁵⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 372.

³⁵⁸ Kâşânî, a.yer

³⁵⁹ Serrâc, *el-Luma'*, s. 402.

³⁶⁰ Vâkıâ bunun dışında başka şeyleri ifade etmek için de kullanılır. Örneğin; sûfiler manevî ve ruhi meselelerini ifade etmek için de vâkıâ kelimesini kullanırlar. Aynı zamanda tasavvuf tarihinde bazı önemli sûfilere sohbetleri gayb âleminde kalplere akan vâkıâların bir ürünü olduğunu düşündüklerinden dolayı bu sohbetlerin derlendiği eserlere de "vâkıât" demişlerdir. Aziz Mahmud Hüdâyi'nin müşidi Üftâde'nin sohbetlerini ve seyr ü sülûkla ilgili açıklamalarını bir araya getirdiği "*Vâkı'ât-ı Üftâde*" adlı eseriyle, İbrahim Rakım Efendinin Niyâzî Mısıri'nin sohbetlerini ve menkıbelerini derlediği "*Vâkı'ât-ı Mısıri*" adlı eserler bu duruma misal olarak gösterilebilir. Hür

Mustafa Fevzi Efendi vâkıların sâlikler için vâkıânın bir olay (neş'e) ve gayba dair sırların gösterildiği halle olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda vâkıâlar rüya değildir çünkü o haldeyken remizler uyku ve uyanıklık vaktinde de yaşanabilir. Ehline malum olan bu neş'e hislerin ve duyuların dışında ortaya çıkmaktadır. Bazıları da rüya âleminde şahit olurlar. Müridin mertebesinin yükselmesi, alçalması gerekse sabit kalması sembolik şekilde gösterilir. Bu yaşananların bazıları tabirsiz ortaya çıkarırken bazıları da yorumlanmaya muhtaçtır. Vâkıâlar bazen rüya gibidir. Manaları açık, anlaşılabilir olabildiği gibi; kapalı, muğlak olanları da vardır. Mustafa Fevzi Efendi açık şekilde bildirilen vâkıâlara örnek olarak Hz. İbrahim'in oğluyla ilgili gördüğü rüyayı, kapalı türlü olana ise Hz. Yusuf'un gayba dair gördüğü rüyaları delil olarak gösterir. Sâlikin yaşadığı vâkıâlarının yorumunu tek başına yapabilmesi mümkün değildir zira onun kalbinde türlü türlü perdeler vardır. O vakit o, kâmil birini istemeli ve bulmaya çabalamalıdır. O kâmil insan sayesinde vâkıâyâ dair remizler beyan edilir ve sâlike aşikar olur. Tarikat âdâbına göre sâlik görmüş olduğu rüyayı mürşidine anlatır. Mürşidi uygun görürse onun tabirini yapar uygun bulmazsa herhangi bir açıklamada bulunmaz. Burada sâlikin mürşidini yorumlaması için zorlamaması ve şeyhine teslim olması gerekir.³⁶¹

N- MÜKÂŞEFE VE MÜŞÂHEDE

Keşif ve mükâşefe kavramlarını mutasavvıflar hem gayba dair şeylere muttali olmak hem de Hakk'ın tecellilerini keşfetmek anlamında kullanmışlardır. Çünkü her iki durumda da perdelerin kalkması, aralanması veya iki şeyin birbirine karşı açığa çıkması söz konusudur.³⁶² Duyulardan elde edilen bilgilerden (mahsûsât) kaynaklanan perdeler

Mahmut Yücer, "Vâkıâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 42, s. 470.

³⁶¹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 234-235.

³⁶² Sühreverdî'ye göre mükâşefe ve müşâhede hallerinden önce sâlik muhâdara halini yaşamaktadır. Muhâdara hali en aşağı mertebe olup müşâhede ise muhâdara ve mükâşefinin üstündedir. Muhâdara hali kalbin yüce Allah ile ilme'l yakîn halde huzurda olması demektir. Bu huzur hali tevâtür derecesine gelmiş deliller sayesinde gerçekleşir. Sâlik yapıp etmelerinin neticesinde bu halde olduğunu düşünür. Bundan sonra mükâşefe hali gerçekleşir. Mükâşefe de kalbin kendisine bildirilen şeylerin hakikatini görerek Hakla ayne'l yakîn ile huzur haline geçmesidir. Bu halde olan bir kalp herhangi bir delil getirmeye veya bir delili araştırmaya ihtiyaç duymaz. İçine gelecek bir şüpheden de Allah'a sığınmak zorunda kalmaz, gayba ait bir hicâbla da perdelenmez. Bu iki halden sonra müşâhede hali gelir. Müşâhede herhangi bir şüphe eseri olmaksızın kalbin hakka'l yakîn seviyede Hak ile huzur halinde olmasıdır. ³⁶² Muhâdara hali telvîn sahiplerine has olurken, mükâşefe ise halinde karar kılınca kadar arada olanlar içindir ve son olarak müşâhede ise temkîn sahiplerindedir. Sühreverdî, *Avârif*, s. 664.

seyr-i sülûk esnasında riyazât ve mücâhedeyle yavaş yavaş kalkmaya başlar böylece keşif hali gerçekleşmiş olur. Müşâhede Allah'ın isim, fiil ve sıfatlarının tecellilerini seyir ve temâşa etmek demektir. Sâlik nefsinden fâni olup Hak'ta bâkî olması nisbetinde bu hali yaşamaktadır.³⁶³

Mustafa Fevzi Efendi mükâşefe ve müşahedenin gerçekleşmesinin seyr-i sülûka niyet etmesiyle olur. Sülûk ehli öncelikle şer'î ilimlerin tahsilinden sonra tarikat âdâbını öğrenir. Sürekli olarak Hakk'ı zikretmekle meşgul olur ve zikrin tesiriyle kalp cilalanır ve şimşek gibi parıltılar görülmeye başlanır. Bundan sonra sâlikin batinında gitgide keşifler açılır ve bütün manalar onun kalbinde ortaya çıkmaya başlar. Bu keşiflerin ilki kabirlerde medfûn bulunanlara dair bilgilerdir. Bunun sebebi de sâlikin seyrini tamamlamış olması ve suffî tabiatından geçmesidir. Daha sonra yüce bir makama (bezm-i illiyyine) yükseltilir. Bu makamda da göklere ait olanları keşfeder. Geçmiş ve gelecek burada aynı olup varlık sahası kesretten kurtulup vahdetle birleşir. Ene'l Hakk'ın sırrı da bu mertebededir ve böyle bir şathiyat ruhun makamındadır. Fakat Mustafa Fevzi'ye göre böyle bir keşfi tahkik ehli olan istemez. Çünkü burası sâlikler için sabit bir uğrak yeri değildir. Tarikat erbabından bazıları sekr ve cezbe halinde sebat eyerler ve şuursuzca mest olup kendinden geçmeleri neticesinde şathiyatlar ortaya çıkar. Bunalar ise bir mezarlık, öldürücü zehir gibidir. O yüzden dervişlerin buradan geçmesi gerekir. Bu yaşanan zevk ve sekr hali nuranî perdelerin kendisi olup şuhûd ehli bu hicaplardan geçmiştir. Bu makamı da geçtikten sonra hakka'l-yakîn mertebesine yükselir. Burada gizli olan her şey açığa çıkmaya başlar ve Allah'ın hazinesinin keşfi sâlike vehbîdir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre bu hale riyazat ve mücâhedeyle gelinmez. Allah'ın sıfatlarının keşfi de bu makamda olur. Mükâşefe dair ilmi arttıkça ruhlar âlemi, âlemin sırrı, hakikate dair ilhamlara vakıf olur. O artık basiret nuruyla görmeye başlar. Birde Hakk'ın zatının keşfi vardır ki o ulvî bir makamdır ve “len terani” nin sırrı burada açığa çıkar. Bazı kişiler burada remzeder, nuranî parıltıları zatın aynısı zannederler. Bu durumda şâhid aldanmamalı ve peygamberin yolundan ayrılmamalıdır.³⁶⁴

O- TECELLÎ-CİLÂ VE İNCİLÂ

³⁶³ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 197-198.

³⁶⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 235-240.

Tecellî kavramı tasavvufî terminolojide gerek vücudî gerekse de irfânî-şuhûdî düzeyde ilahî zâtın ilahî isim ve sıfatlarıyla kendini somut bir şekilde izhâr etmesini ifade eder.³⁶⁵Hakk'ın vücudî olarak tecellisini ortaya çıkarması âlemde meydana gelen yaratmaya dair olan şeyler olup irfânî düzeydeki tecelli ise insanın kalbine doğan ledünnî bilgiler ve nurlardır. Seyr-i sülûka giren sâlikin nefsinin arındırması neticesinde kalbinde oluşan o nurla hakîkî bilgiye erişme imkanına kavuşur. Sûfilere göre Hakk'ın tecelli etmesinin temel nedeni zâtının bilinmesini istemesidir. O halde Allah'ın âlemdeki tezâhürü onun isimlerinin ve sıfatlarının yansımasıdır. Âlem Hakk'ın tecelligâhıdır ve en mükemmel olanı da insandır. Bir diğer kavram olan cilâ tasavvuf literatüründe ilâhî zâtın zâtı için tecelli etmesi olup incilâ da bu tecellinin tezâhür etmesidir.

Mustafa Fevzi Efendi'nin değerlendirmesiyle tecelli, kalp gözünün açılmasına engel olacak süflî tabiatın mahvolması ve bunun neticesinde basiretinin inkişaf eylemesidir. Böylece bâtını ilâhî nurun ortaya çıktığı yer haline gelir. Mahv ve istiğrak hallerinden sonra ortaya çıkan parıltıların zuhuruyla kalp cezbe haline girer. Cenâb-ı Hakk'ın zatı değil fakat sıfatlarının görünümüleri açığa çıkar. Çünkü Hakk'ın zâtının tezahürünün hâdis varlıklarda tecelli etmesi mümkün olmayıp ancak O'nun sıfatlarının tecelligâhı olabilir. Tecelli Hüda'dandır, keşifler ve şuhudlar kula nisbet edilir. Buna mukabil ehl-i vücûd Hakk'ın zâtını keşfettiklerini zannetmişken tahkik ehli ise sadece şerh ve izah etmekle yetinmişlerdir. Hakk'ın zâtını keşfetmek için tasarruf yetkisine sahip kâmil bir mürşit gereklidir çünkü mübtedîlerin bu yolda karşılaştıkları zorlukları, sıkıntıları tek başına atlatması mümkün değildir. Ruh, Allah'ın zâtını müşâhede ettiğini zannettiği vakit “ene'l-Hak”tan dan bir ses işitir. Eğer bir kimse Mansûr olmadan ene'l-Hak derse o zaman Allah'a karşı kafir olmuş ve bu konuda yalan söylemiş olur. Burada sâlikin yapması gereken evliyaların tavrıdır ve teklifi hükümlerde sebatkar olmaktır. Zira zâtın ruhu sülûk ehlinin kalbine tecelli ettiğinde orada enaniyet ortaya çıkar ve beşeriyete dair özellikler baskın olur. Bunun neticesinde nefis tuhaf tavırlar sergiler ve büsbütün serbest olur. Mürid aczinden ve noksanlığın insan sakınmaz hale gelir. Onda bir korku ve niyazda olmaz ve kalbinde marifet zevkine dair bir şeyde bulunmaz. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre eğer bu ilâhî bir tecelli olmuş olsaydı o zaman enaniyete kapılmak mümkün olmazdı. Burada ayrıca Mustafa Efendi “ene'l-hak” ibaresini de iki kısma

³⁶⁵ Kâşânî, *Istilahâtu's-Sûfiyye*, s. 356.

ayırmaktadır. Birincisi Hallâc-ı Mansûr'unkidir. O hakikî manada keşf ve müşahedenin neticesinden kaynaklanan bir sarhoşluğun etkisiyle vecde gelmiştir. Fakat aslolan o hale kapılmamaktır. İkincisi Firavun'unkisidir ve onun söylemi enâniyetin sonucudur. Aynı zamanda ene'l Hak demenin de "hüve'l Hak demenin de Hakk'ın nazarında bir ehemmiyetinin olmadığından da bahsetmektedir. Tecelli ıstılâhı kısacası sıfatların zuhûrudur. Aynı zamanda cilâ da Allah'ın nurunun tecellisidir. İncilâ ise cilânın yani Hakk'ın sıfatlarının tecellisinin kul tarafından müşâhede edilmesidir.³⁶⁶

Ö- FENÂ VE BEKÂ

Fenâ ve bekâ genel anlamda insanın kötü vasıflarından fâni, güzel özelliklerle bâki olmasıdır.³⁶⁷ Başka bir tanımı ise kulun nefsanî isteklerin ve arzularından fâni olması kendinden geçerek temyîz özelliklerini kaybetmesi neticesinde eşyadan fâni olmasıdır. Bekâ da fenadan sonra kulun nefesine ait olan şeylerden fâni, Hakk'a ait olan şeylerde de bâki olmasıdır.³⁶⁸

Mustafa Fevzi Efendi sınıflandırmasına göre beş türlü fenâ hali vardır³⁶⁹:

1- Avam'ın fenâsı; ehl-i sünnet ve'l-cemaatin çizgisini takip ederek sünnete uymak ve şeriatin emirlerini yerine getirmektir.

³⁶⁶ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 240-242.; Sühreverdî, *Avârif*, s. 659.

³⁶⁷ Fenâ ve bekâ ıstılâhları gerçek manada bir şeyin geçiciliği ve kalıcılığıyla ilgi olup ilim dallarına göre delalet ettiği manada farklılık göstermektedir. Bu hususa değinen Hücvirî'nin tasnifine göre üç türlü fenâ ve bekâ vardır. Bunlardan ilki kelâmî ve metafizik bahislerde olup âlemin varlığı ve yokluğuyla ilgilidir. İkinci çeşidi ise ahlakî anlamda insanın kötü sıfatlarını ve vasıflarını yok ederek yerine iyi ve güzel huylar edinmesidir. Üçüncüsü ise tasavvufî ve mistik fenâ ve bekâ anlayışıdır. Bu anlayış kulun zâtî ve aynî varlığının Hakk'ın zâtî ve aynî varlığında fâni olması ve Hak ile bakî olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 310

³⁶⁸ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 200-201.

³⁶⁹ Başka bir açıdan da fenâ ve bunun neticesinde gelen üç türlü bekâ vardır. Bunlar kusûdî, şuhûdî ve vücûdîdir. Birincisi kusûdî fenâ; biri Hakk'a diğeri de kula ait iki maksadın, iki iradenin ve iki talebin bulunmamasıdır. Hakk'a ait olanların esas alınıp kula ait olanların yok hükmünde sayılmasıdır. Bu durum da kul Hakk'ın irade ettiğini kendi iradesi sayar. Bu durum da sâlik "la maksude illallah" der. İkincisi şuhûdî fenâ; ilâhî muhabbet ve sarhoşlukla çoşan ve kendinden geçen sâlikin her şeyi Hak olarak görmesi, Hakk'ın tecellisi olarak temâşâ etmesidir. Bu hal sabit değildir. Bu halden çıkınca sâlik hâlik ile mahlûku temyîz edebilir. Bu durumda sâlik "la meşhûde illallah" der. Üçüncüsü vücûdî fenâ ki sâlik bu meretebede her şeyi bir olarak görür ve bir olarak bilir. Mâsivânın bir aslı ve özü yoktur. Onun varlığı mecazî olup hakikî varlık Allah'tır. Bu durumda olan sâlik "la mevcude illallah" der. Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili*, s. 527-528.

2- Zâhidlerin fenâsı; dünyevî istekleri ihmal etmek ve uhrevî lezzetlere yönelmektir.

3- Âşıkların fenâsı; burada bâki olana duyulan aşk hükmeder ve sevgiliye duyulan muhabbetle mâsivâ yok olur ve geriye sadece aşkın kendisi kalır.

4- Havas'ın fenâsı; bu taife hep Hakk'ın huzurundadır. Kalplerinde mâsivâ mahv olur ve gayba karışır. Canları ve bedenleri hep Hak ile meşguldür.

5- Havassu'l-havas'ın fenâsı; onlar Allah'ın dışındaki şeylerden her daim uzaktırlar ve burada her makamın keşfi de mahvolur. Lafızlar, manalar, harfler yok olur ve insana dair sıfatlarda kalmaz. Bunların hepsi mahfiyyet halindedir.³⁷⁰

Taklid ehli bütün fenâ ve bekâların aynı olduğunu zannetmektedir halbuki her makamın bir fenâsı ve fenadan sonra da bekâsı mevcuttur. Sâlikte her ne fâni olursa başka şeyler bâki olur. Her hakikatin mahvolucağını sanmak büyük bir hatadır zira insanın zatı ve diğer şeylerin varlığı fenâ halinde bütünüyle yok olmaz. Sâlik'in fenâsı büsbütün her şeyden mahvolmak değildir. Çünkü nâsut olan beden kesifleşerek lâhut olması ve beşeriyete ait özelliklerin Allah'ın zatına nisbet edilmesi de kabul edilecek bir görüş değildir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre hiç kimse mutlak fenâ haline erişemeyeceğini söyler ve bunun Nasrânîce bir görüş olduğunu savunmaktadır.³⁷¹

Mustafa Fevzi Efendi ayrıca fenâ halinin kulun üzerinden şerîatin emirlerini düşürür mü sorusuna da açıklık getirmektedir. Buna göre fenâ halinin erbabı onun ne demek olduğunu bilir ve bekâyı da anlamaktadırlar. Kâmil insanlar bu hale erişip şerîatten sapmadıkları müddetçe Allah'la birlikte dirler hem de O'nun has kullarından olurlar. Evliyalara ibadetler meşakkat olmaz ve riyaya da sebebiyet vermez. Çünkü onlar ibadetleri bütük lezzet ve zevk içinde eda ederler. Fakat bazı fâsid kimseler fenâfillahta olan bir kulun ibadetlerden muaf tutulduğunu ve teklifi hükümlerin üzerinden düştüğünü iddia etmektedir. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre bu düşünce apaçık bir küfürdür ve Hıristiyanların düşüncesiyle örtüşmektedir. Ayrıca bir husus daha vardır ki o da Allah

³⁷⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 244.

³⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 306.

için hulûl ve ittisal söz konusu değildir.³⁷² Zira o her şey Allah'ın zatı ve sıfatıyla olmaktadır.³⁷³

P- ŞERİAT-TARİKAT-HAKİKAT VE MA'RİFET

Şeriat ve hakikat kavramları zâhir ulemâsı ve mutasavvıflar arasında tartışma konusu olmuştur. Zira şeriatin zâhiri manası Allah'ın emirleri ve nehiyleri içeren ilâhî vahiydir. Bu emirleri yerine getirmek her Müslümanın üzerine farzdır. Bir başka tanıma göre de şeriat ister zâhiri hükümler ister bâtinî hükümler olsun bütün dinî hükümleri kapsamaktadır. Sûfiler dünyayla ilgili olan şer'i hükümlere şeriat veya fıkıh, ahiretle ilgili bâtinî ve sırrî hükümlere de hakikat veya tasavvuf derler.³⁷⁴ Başka bir tanıma göre ise şeriat kulluğa sımsıkı yapışmakken hakikatte yüce Allah'ın rablığını kâinatta müşâhede etmektir.³⁷⁵

Sûfiler genellikle şeriat ile hakikatin çelişmediğinden bahsederler. Ama yeri gelince de şeriatin hakikati yansıtmadığını hatta aykırı düştüğünden de söz etmektedirler. Çelişmediğini söyledikleri durum Şâri'in hükümlerini içeren İslam'dır. Aykırı düştüğü husus da bu genel anlamın dışındaki özel manadaki İslam'ın mezheplerinden kaynaklanan zâhiri ve fikhî hükümlerdir. Zaten hakikat genel mahiyetteki şeriatin bir parçasıdır. Buna göre her hakikat şeriat olsa da her şeriat hakikat değildir.³⁷⁶

Sûfiler bir yandan şeriate bağlı olduklarını iddia ederken diğer taraftan da şeriatin tâlî bir unsur olduğunu söylemektedirler. Zâhiri hükümler veya fıkıhın kabuk; bâtinî hükümler veya tasavvufun öz (lüb) diye bahsederler. Aralarındaki ilişkiyi teşbih

³⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 341-344.; İlhan Kutluer, "İttisâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, s. 484-485.

³⁷³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 242-255.

³⁷⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 332.

³⁷⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 226.

³⁷⁶ Şeriat ve hakikat dikotomisinin anlaşılması açısından en iyi bilinen hikaye Hızır ile Musa kıssasıdır. Zira Hak Teâlâ Kehf sûresinde aralarında geçen olaylar silsilesinde Musa'nın zâhire göre hüküm verdiği ama hakikat karşısındaki yetersizliğini dile getirmiştir. Aynı zamanda Hızır'ın ilminin ledün ilmi olduğunu ve Allah'ın kendisine öğretmiş olduğu hakikatin ilmi olduğundan da söz eder. Musa'nın zâhire göre verdiği hüküm şeriat ilmi açısından doğru olmakla beraber hakikat ilminin kühünü kuşatamamaktadır. Uludağ, *Tasavvufun Dili*, s. 237-238.

edebilmek için şerîati cevizin kabuğuna hakikati ise onun içindeki yemişe benzetirler. Bir başka misalde şerîatin ağaç, hakîkatinde onun meyvesi olduğu yönündedir.

Bununla beraber şerîat ve hakîkatin fikrîsel anlamda çelişmesinden kaynaklanan bir takım yanlış görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi şerîat ve hakîkat arasında fark yoktur diyenlerdir. İkincisi de hakîkat keşfolunca şerîat ortadan kalkar diyenlerin düşüncesidir. Halbuki hakikat mevcut olmadan şerîatin yerine getirilmesi mümkün değildir. Aynı şekilde şerîat muhafaza edilmeden de hakikatin icrası imkansızdır.³⁷⁷

Bu iki kavramın bağlamına ve ilişkisine problematik açıdan yaklaştığımızda şerîat hakikat söylemi bir üstünlük çabasının ürünüdür. Zira zâhir ulemâsı tasavvufun varlığını kabul etmeme cihetine gitmişlerdir. Şu halde tasavvufu ortaya çıkararak temel tarihsel neden o dönemin dinî otoritesini temsil eden fıkıh-hadis ilim geleneğine olan tepkidir. Şerîat-hakikat, avam-havas, ilim-marifet, zâhir-bâtın vb dikotomilerin nedeni bu çatışmanın ürünüdür. Bu çatışmanın başında tasavvufun yapı ve sahasının hakikat olması meselesi gelir. Ancak sadece hakikat alanının tespiti tasavvufun bir ilim olarak neşv ü nemâ bulmasında yeterli değildir. Diğer bir mesele de tasavvufun oturduğu epistemolojik zemini ve amacının ne olduğu konusudur. Sûfilerin bu hususta ürettikleri kavram marifettir. Zira sûfiler duyu ve akılla elde edilen ilmin bilgisi (mahsûsât) ile keşf ve müşâhedeyle ulaşılan bilgi (marifet) arasındaki ayrıma dikkat çekmişlerdir. Dolayısıyla hakikat şerîatin karşıtı olduğu gibi şerîatin de ilim anlayışının karşıtı da marifet olmaktadır.³⁷⁸

Mustafa Fevzi Efendi yapılması öncelikli ilk şeyin Allah'ın emir ve nehiyelerini yerine getirmektir. Tarikat de peygamberin kavli ve fiilî sünnetlerine uymaktır. Sâlik tarikatın nurundan faydalanınca onda huzur hali meydana gelir. Tarikat ehli şuhûd erbabındandırlar. Müşâhede esnasında nefis ile ruh bütünleşir ve hakikî irfanla birleşir. Ariflerin makamı da bu hakikattir ve marifet nurunun tezahürü de buradadır. Sülûk ehli şeriatin emirlerini ifâ etmekle birlikte tarikattaki vazifeleri de yerine getirir. Daha sonra hakikatin keşfi için mâsivâdan uzaklaşıp Allah'la kurbiyetini sağlama yolunda mücadele eder. Mustafa Fevzi Efendi daha önceden de bahsedildiği gibi şerîati ağaca, tarikatı

³⁷⁷ Hücvirî, *Keşfü'l Mahcûb*, s. 440.

³⁷⁸ Abdullah Kartal, *Tasavvufun Oluşumu: Şerîat-Hakikat İlişkisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2015, s. 47-66. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hacı Bayram Başer, *Sünnî Tasavvuf'un Teşekkülü Sürecinde Şerîat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri III ve IV. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015

meyveye ve hakikati de o meyvenin özsuyu (usâre)'na benzetmektedir ve bunların idraki de marifettir. Sâlikleri de o ağacın bakımını yapan bahçıvanlara benzetir. Zira ağacın bakımı ne kadar iyi olursa meyvesi de o derece güzel olur. Burada bakımdan kasıt sâlikin davranışları ve amelleridir. Çünkü amelsiz hakikate vasıl olunamaz. Tarikat temiz bir kalp olup insanın ruhu da hakikattir ve ruhun cisme nisbeti de marifettir.

Mustafa Fevzi Efendi'ye göre şeriât mülk âlemine tealluk eder. Buna aynı zamanda nâsut yada berzâh da denilir. Buradan sâlikler misâl âlemine geçerler ve bu âlem hayalî diye de isimlendirilir. Hakikatin tezâhürü de ervâh âleminde gerçekleşir. Nur ruha bu mertebede tealluk ettiği için melekût da denilmektedir. Sâlik'in şeriâttan marifete inzal edebilmesinin altı şartı vardır:

1- Daima terk halinde olmak. Kabz, bast, keder, sevinç sâlikin nezdinde aynı olmalıdır.

2- Kendisi dahil olmak üzere mâsivâyâ dair her şeyi unutmak.

3- Devamlı murakabe halinde olmak.

4- Hikmetsiz iş yapmamak, ilâhî ahlakla ahlaklanmak için gayret sarf etmek.

5- Kalb-i selimi elde etmek. Her nesnede husûn ve kubûhu keşfedebilmek.

6- Kâmil insanların vafına erişebilmek. Bu makama gelmek için seyrini tamamlamalı, Allah aşkında her daim istekli olmalıdır. Bu makam Hz. Muhammed'in eseridir.³⁷⁹

R- İLME'L-YAKÎN- AYNE'L-YAKÎN VE HAKKA'L-YAKÎN

Tasavvuf literatüründe yakîn her türlü şüpheliyi ortadan kaldıracak şekilde kalpte oluşan kat'î, ilâhî bir bilgi ve nurdur.³⁸⁰ Yâkin bütün hallerin aslı, nihâyeti ve bâtınıdır. Yakînin nihâyeti her türlü şekkin ve şüphenin ortadan kaldırılmasıyla gayba iman ve tasdik gerçeğidir. Yakînin sonucu surûrdur ve Hakka yalvarıp yakarmadan

³⁷⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 255-258.; Bkz. Gümüşhanevî, *Câmiu'l-Usûl*, s. 261-268.

³⁸⁰ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 191.

(münâcat) lezzet almaktır. Töhmet ve illetlerin ortadan kalkmasıyla gerçekleşen yakîn; kalplerin hakikatleriyle Allah'ı saf bir nazar ile müşâhede etmektir.³⁸¹

Sûfilere göre yakın yüce bir haldir ve üç derecedir. Bunlar ilme'l yakîn, ayne'l yakîn ve hakka'l yakîndir. İlme'l yakîn; nazar ve istidlal yoluyla elde edilen ilimdir. Ayne'l yakîn; keşf ve ilham aracılığıyla kesin bilgiye ulaşmaktır. Hakka'l yakîn de beşerî özelliklerden sıyrılarak vuslat ile hâsıl olan marifettir.³⁸²

Bu üç mertebeyi Mustafa Fevzi Efendi bal örneğiyle tarif etmiştir. Buna göre ilme'l-yakîn, arıların balın nerede olduğunu bilmesi ve ona doğru yönelmesidir. Zira bu akıllı kimsenin istidlal yoluyla kavrayabileceği bir durumdur. Eğer bir kase bal hazır olursa burada istidlale ihtimal kalmaz ve kişi bala baktığında onun özelliklerini, rengini bilir. Bilginin bu şekilde elde edilmesi de ayne'l-yakîndir. İnsan balın ne olduğunu aklettiği vakitte hakka'l-yakîn olur. Mustafa Fevzi Efendi'ye göre şeriâte hizmet bu üç bilgiyi içermektedir.³⁸³

S- NEFS-RUH VE SIR

Nefis ile kastedilen mana iki türdür: Birincisi hayvanî nefis, ikincisi gazap ve şehvetin gücü anlamında kullanılmaktadır. Hayvanî nefsin etkisinde kalan ruhun arındırılması gerekir. Gazap ve şehvet kuvvelerini ise insan meşru ve makul şekilde kullandığı takdirde kendisine gerekli ve faydalı olur. Nefsin istekleri genellikle nefsânî, süflî, bedensel arzular olarak isimlendirilir. Bu manada nefsin kötülenmesi ve yerilmesinde kastedilen günah ve kötülüklerin kaynağı olan hayvanî nefstir.³⁸⁴

Sûfilere göre nefis, kulun sahip olduğu bozuk sıfat, kötü ahlak ve eylemdir. Kulun bozuk sıfatları ikiye ayrılmaktadır. Birincisi işlediği günahlar, ikincisi insanın fitratına

³⁸¹ Serrâc, *el-Luma*, s. 70.

³⁸² Hücvirî'ye göre ilme'l yakînin bilgisi; ilâhî emirlerin hükümleri ve dünyevî muameleler hakkındadır. Ayne'l yakîn de kişinin dünyadan ahirete geç etme vakti gelip ruhun teslim etme esnasında gayb perdelerinin açılması sonucunda ki bilgisidir. Hakka'l yakîn ise cennette ru'yetin keşfi ve oradaki hallerin keyfiyetini gözle görebilme hakkındaki ilimdir. Hücvirî, *Keşfû'l-Mahcûb*, s. 439.; Ayrıca bkz. İmâm-ı Rabbânî, *Mektubât-ı Rabbanî*, C. II., s. 940-942.

³⁸³ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 258-259.; Bkz. İmâm-ı Rabbânî, *Mektubât-ı Rabbanî*, C. II., s. 940-942.

³⁸⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili*, s. 34-39.; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ayni, "Nefs Kelimesinin Manası", *İstanbul, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 14 (1930), s. 46-52.

konmuş bayağı vasıflar. Örneğin; gazap, hased, kibir, kin, gibi kalbin hastalıkları olan sıfatlardır. Bunların özü itibariyle kötü olup, riyâzât ve mücâhedeyle bu çirkin hasletlerden kurtulunabilir.³⁸⁵

Nefis ve ruhun aynı şey olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Bazı âlimlere göre varlıklara canlılık özelliği kazandırmasından dolayı nefis ile ruhun aynı olduğunu dile getirmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'de ruh pek çok manaya delalet etmektedir. Bunlardan bazıları; Cebrail, İsa, vahiy, insanın özünü oluşturan manevî güç, cevher³⁸⁶vb. gibidir. Zira Allah Teâlâ buyurdu ki “*Habibim, sana ruh hakkında soruyorlar. De ki: Ruh Rabbimin emridir. Size bu konuda pek az bilgi verilmiştir.*”³⁸⁷ Buna göre ruhun varlığı inkar edilemeyecek bir gerçeklik olup keyfiyeti hakkında tam bir bilgi verilememektedir. Sûfilerin nezdinde nefsin yedi tavrı vardır. Bunlar aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla; emmâre, levvâme, mülhime, mutainne, râdiyye, merdiyye ve kâmiledir.

Sır ise sûfilere göre ruh gibi bedene konulmuş bir latife, müşahedenin mahallidir. Sır ruhtan sonra gelmektedir ve ondan daha kesiftir. Sır yaratıldığı esnada ezelde her mevcuda Hak'tan verilen paydır. Allah'ın “kün” emriyle yaratılmışları halk etmesinde bu sır vardır. Sırrın delalet ettiği pek çok mana olmakla birlikte burada kastedilen insanın beş lâtifесinden (kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ) biri olandır.

Mustafa Fevzi Efendi nefsi sûfilerin kastettiği insanı kötülüğe meyletmesine sebep olan kuvve olarak ifade eder. Burada diğer bir manalarda olan ruh ve can anlamında değildir. Zira nefsin alçaklığı ve yaradılışında şeytanî özellikler mevcuttur. Eğer nefis ve özellikle gurur terbiye olunursa insan levvâmeye yükselir. Burada nefis artık kendini kınamaya, kötülüğü fark etmeye başlar. Sonra nefis ilhamı kabul eder hale gelir ve nefis tam anlamıyla dönüşüm geçirerek bütünüyle mutmain hale gelir. Burada “ol” emrinden zahir olan emir aleminden bir ruh vardır. Bunun diğer bir adı insanî ruh veya sultanî ruhtur. Bu ruhun bir mekanı yoktur ve aynı şekilde insanın bedeninde ayrılmaz. O ruhta ayrılma veya birleşme gibi arizî durumlarda söz konusu değildir. Bu sultanî ruh cisim ve cevherden uzak bir nur halindedir. Bu nur, ruhun alametlerini göstermekle birlikte onda hulûl ve ittisâl de yoktur. Mustafa Fevzi Efendi ruhran sonra sır ve kalpten de

³⁸⁵ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 232.

³⁸⁶ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (TDV), 2016, C. III., s. 516-518.

³⁸⁷ El-İsrâ 17/ 85.

bahsetmededir. İnsanın sadrında muzga (et parçası) bulunur ki insanın mü'min yada kafir mi olduğu oradan anlaşılır. Kalbin içinde gizlenmiş süveydâ bulunur ki o kalbin aynasının bir noktasıdır.³⁸⁸ Kalbin nuru o noktaya tealluk ettikçe oradandan muzgaya geçer. Daha sonra o et parçasında zuhur eder ve o hayvanî ruh olur. Ruh da ilâhi sırra bir kuvve bulur ve Hakk'ın feyizleri sırdan ruha dolar. Sır daha sonra hafîye oradan da ahfâya iktibas eder. Böylece ahfânın sıfatları ortaya çıkar. Bunlar ancak ehline malumdur ve bilmeyenin bu konular hakkında söz söylememesi gerekir.³⁸⁹

³⁸⁸ Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Nokta-i Süveydâ*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2018

³⁸⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 260-262.

SONUÇ

Nakşibendiyye'nin Ahrâriyye kolu Anadolu topraklarına 15. yüzyılda Abdullah İlâhî, Müceddidiyye kolu ise 18. yüzyılda Murad Buhârî ve Mehmet Emin Tokadî aracılığıyla girmişse de etkisini uzun vadeli sürdürmemiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Nakşibendiyye tarikatı Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin öncüsü olduğu yeni bir yol ortaya çıkmıştır. Hâlidîyye kolu Anadolu ve İstanbul'a Hâlid-i Bağdadî'nin müridleri ve halifeleri vasıtasıyla hızlıca yayılmıştır. Böyle olmasının en önemli sebeplerinden biri Nakşî-Hâlidî şubesinin o dönemde Osmanlı topraklarının bir parçası olan Irak'ta ortaya çıkmasının payı da büyüktür. Hâlidîyye, İstanbul da Bağdadî'nin halifelerinden Abdulfettah el-Akrî ile Ali Tâlib Efendi vasıtasıyla temsil edilmeye başlanılmıştır.

Nakşî-Hâlidî kolunun önemli ekollerinden birisi olan Ziyâiyye, Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî tarafından kurulmuştur. Gümüşhanevî 1845 yılında Üsküdar Alaca Minare Tekkesi Nakşî şeyhi Abdulfettah el-Akrî ile Nakşibendiyye tarikatını tanımış oldu. Bunun neticesinde Ahmed Ziyâüddin Akrî'ye intisap etmek istese de o bunu kabul etmemiştir. Daha sonraları Şam'dan gelecek olan Hâlidî şeyhi Ahmed el-Ervâdî'ye intisap etmiştir. Ervâdî'den hilafet alan Ahmed Ziyâüddin, 1859 yılında Cağaloğlu'nda inşa ettirdiği tekkesinde Nakşî-Hâlidî ile Şâzeliyye'nin usul ve âdâbını meczeden yapısıyla irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu ekol daha sonrasında kurucusuna nisbetle Ziyâiyye veya Gümüşhanevî diye anılacaktır.

Bu çalışmanın ana konusu olan Mustafa Fevzi b. Nu'man Nakşî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî'ye intisap etmiş ve Ziyâiyye ekolünün önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Tasavvuf ve tarikata dair kaleme aldığı eserleri Ziyâiyye ekolünün tarikat anlayışı hakkında bilgi sahibi olmamız anlamda önem arz etmektedir.

Bu çalışmaya esas kaynaklık eden *Mizânü'l-İrfân* adlı eser tasavvuf ve tarikatın genel konularını ve özellikle Nakşibendiyye tarikatının esaslarını manzum şekilde ele alması bakımından önemli ve dikkat çekicidir. Tasavvuf ve tarikatın anlaşılması zor ve

çetrefilli mevzularının şiir türünde yazılması Mustafa Fevzi Efendi'nin güçlü bir mutasavvıf-şair olduğunun göstergelerinden biridir. Aynı zamanda *Mizânü'l-İrfân* adlı eserin Nakşî-Hâlidî geleneğinin önemli temsilcilerinden Ahmed Ziyaüddin Gümüştanevî'nin tasavvufî görüşlerini yansıtmaya sağlam bir kaynak olduğunun ispatıdır.

Mustafa Fevzi Efendi'nin özellikle Nakşibendiyye tarikatının görüşlerini yansıttığı *Mizânü'l-İrfân* adlı eserinin değerlendirilmesinde tasavvuf literatüründe yer alan başka kaynaklarla desteklenmeye çalışılmıştır. Özellikle Nakşibendiyye tarikatıyla ilgili yazılmış eserler ve klasik kaynaklardan istifade edilmiştir. Bu çabaların neticesinde güvenilir verilere ulaşıp bilgiler değerlendirilmiştir.

Mizânü'l-İrfân'da Mustafa Fevzi b. Nu'man'ın Nakşibendiyye tarikatının esaslarını, tarikat âdâbı hakkında geniş ve ayrıntılı bilgi verdiği ve işlediği görülmektedir. Bununla birlikte tasavvufun metafizik konuları, insana ait olan idrak yetileri ve tasavvuf anlayışını ortaya koyan belli başlı tasavvufî kavramların üstünde de durulmuştur. Bu konular ayet ve hadislerle de desteklenmiştir.

Sonuç olarak tasavvuf ve tarikat âdâbına dair şiir türünün bir örneği olan *Mizânü'l-İrfân*, tasavvuf tarihi açısından birçok konuda önem arz ettiği görülmektedir. Bu eserin tanıtılması ve açıklanmasıyla daha sonraki çalışmalara katkı sağlaması hedeflenmektedir.

EKLER

MİZÂNÜ'L-İRFÂN'DAN KASİDELER

*Deme Mansûr ve Firavun'un kelamı ayn-ı mânâdır
Biri isbât-ı vahdettir biri inkâr-ı Mevlâdır*

*Gönül vârestedir yahû esâtır-i mukallidden
O da'vay-ı ulûhiyyette söylenmiş muammâdır*

*Muammâdan merâmın sırr-ı tevhid-i vücûdiyse
Değil nâdân bi-idân bu sırra insan ahrâdır*

*Ne insan ne hayvan bil ki zerrât-ı cihân birden
Ene'l-Hak remzini söyler bu hod pek eski da'vadır*

*Gerçi bazı meczûblar kemâl-i sekr ile söyler
O sözler dürr-i şah-vâr bihâr-ı sırr-ı ahfâdır*

*Eğer Mansûr-ı Hallâc'ın ene'l hak remzini dersen
Ene'l bâtilımı fikretsen bu hod küfre müsnâdır*

*Ne ki Hak'dan gelir şe'n zât-ı mutlakdır.
Rucû-i hem muhakkikdir bu esmâ o müsemmâdır*

*Sakin Mansûr ve Tayfuriyyi delil tutma hatadır bu
Ki sen sûrettedesin onlar derûnî sekr-i sahbâdır*

*Sakin suretten ayrılma ki sûret içredir sîret
Çü mey engûr turş içre mukaddem âb-ı ra'nâdır*

*Muhakkik ol mudakkik ol ubudiyyette sabit ol
Bu sırlar hep şerîatten alınmış hoşça fehvâdır*

*Kelâm-ı ârifâne dinlemek istersen ey ârif
Nebiyi dinle kelâmım tuhfe-i arşı muallâdır*

*Eğer bir ferd ü câmi ' görmek istersen uyar cânı
Muhammed nüshâ-i kübrâ-yı hakâyık onda peydâdır*

*Ne Tayfurdur ne Mansûrdur ne Muhyiddin ne Mısrîdir
O dur ankâ-yı lâhûtî vücûd-i lâ ve illâdır*

*Bu ferş cism-i nâsûtta tecelli eyleyen Hakdır
Ne ayındır ne gayrıdır bu ma'na hayret ezfâdır*

*Odur feyyâz-ı mutlaktan gelen bir nûr bî-sûret
Onun bir sîreti var ki bu suretten muarrâdır*

*Odur enmûzec-i âlem-i âvâlim hep misâlidir
Odur çün nüshây-ı kübrâ-yı zevâhir cümle suğrâdır*

*Odur mecmû'a-i uz mâ vücûdu mısr-ı câmi'dir
Odur mebde' bu varlıklar zuhûrundan hüveydâdır*

*O bir varlıkla vardır ki ona yokluk zafer bulmaz
O hastayı bilem dersin ilâcı mahv u efnâdır*

*Meâd evveldir ona râci'dir imkânın furûâtı
Onun hâk-i kudûmu zerresinden zerre Musâ'dır*

*Onun sırrında mahvol vâris ol kâmil ol yâhû
Desen ârifler aşk olsun bu bir insân-ı mânâdır*

*Bu sözler cümle bir sözdür makâmât başkadır lâkin
Ubûdiyyet makâmı her makamdan evc-i âlâdır*

*Ne kim bulduysa ârifler ubûdiyyetle buldular
İbâdet cümle esrâra ehî tuğrâ-yı garrâdır*

*(اقيمو) ayetten anla mânâyı ibadet kıl
(اليف لام ميم)'de mânâ cifrâ-yı rabbi'l-berâyâdır*

*Eğer tevhid ise Fevzi merâmın zât-ı Mevlâyı
Sana Kur'an yeter yâhû o bu sözlerden ahlâdır³⁹⁰*

*Fahr-ı âlem mağz-ı Kur'an'dır şerîat ondadır
Menbâ' ilm-i ledündür tarîkat ondadır*

*Ondadır feyz-i hidâyet, ondadır nûr-ı Hüdâ
Nakş-ı irfân-i ilâhîdir hakikat ondadır*

*Sulb u mânâ-yı butûnundan gelirler asfiyâ
Âdem-i mânâ odur sırr-ı übüvvet ondadır*

*Mevc-i tûfân-ı belâ nezdinde kemter katredir
Bahr u aşk-ı cezbede Nûh celâlet ondadır*

*Nâr-ı Nemrûd hevâ nuruyıdır berd ü selâm
Kim onu dost edinirse bilsin ki hullet ondadır*

*Kulzüm-i bahr fenâdır zîr-i pâyende gubâr
Çün asây-ı mu'cizât-ı Mûseviyyet ondadır*

³⁹⁰ Mustafa Fevzi Efendi, *Mizânü'l-İrfân*, s. 29-30.

Nice bin dil mürde-yi bâbında ihyâ eyledi

Mührü teshîr-i Süleyman hükümet ondadır

Perde-dâr bâb-ı lâtifedir onun bin celîl

Muktedâ-yı enbiyâdır ekmeliyyet ondadır

Arz-ı biat eyleyür eslâf u ahlâfi ona

Cümlesi nâib-i menâbîdir asâlet ondadır

Cümlesi yüz dört bin kitabın nisbetinden rûnümâ

Onda hatmoldu risâlet-i hâtemiyet ondadır

Levh-i mahfûz u kalem kalbindedir kürsîde o

Sidre-yi arş-ı muallâ beyt-i izzet ondadır

Alleme'l-esmâ onundur işte o ümmü'l-kitab

Hâsılı kurbîyyet-i mânâyâ nisbet ondadır

Hazreti fahr-ı risâlettir şehinşâh-ı butûn

Fevziyâ miiftâh-ı bâb-ı künc-i rahmet ondadır³⁹¹

³⁹¹ Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e, s. 31-32.

Taleb kıl sırr-ı tevhidi kıl ey dil rabb-i âlâdan

Bu dehrin râzını terk et ne anlarsın muammadan

Yed-i beyza-yı mürşidden muhabbet câminü nûş et

Kitab-ı aşk-ı tevhîdi oku insan-ı mânâdan

Oku geç hikmet dehri o derste kalma sen ebter

Yürü kurtar dil ü cânı hayâlât-ı müsennâdan

Eğer tevhide tâlib isen dolaşma gün-i âfâkı

(Nefahtü) remzini gûş et çıkar suğrâ bu kübrâdan

Nazar kıl kalb-i insâna ki mir'at-ı Hüdâdır o

Alır feyz-i hüviyyet merd-i ârif arş-ı ulyâdan

Eğerçi arz olundu tavra etvârı tecelliden

Sor öğren ilm-i tevhidi velâkin sırr-ı sûsîden

Dil-i Mûsâ-yı ışka (len terâni) ayn-ı ru'yettir

Kelîmullah olan ednâ değildir Tur-i Sînâdan

Gözet meşakkât dilden nûr-ı mısbâh-ı tecelliyi

Ne şarkîdir ne garbîdir doğar kalb-i mücellâdan

*Doğunca meşrik-i vahdetten ol hürşittir biçün
Butûn işrak eder arz-ı vücûdun nûr-ı mevlitten*

*O ki vahdet kitâbını dil-i mürşitten ey Fevzi
Bu vadide yorulma anlamazsın bu mezâyâda³⁹²*

³⁹² Mustafa Fevzi Efendi, a.g.e, s. 32-33.

ببلمك استرسهك خداوند عظيم الشانكى
نورعينم آل بوميزانمله طارت عرفانكى

كتاب ضيائيه نك ايكنجى قسمى

ميراه العرفاه

ناظمى

عسا كره بحريه سالهان فرقتين فابهرتونه مصطفى فوزى به نعمانه

مندرجاتى

ديناجهمى توحيد الهيه دائر اولوب مقدمه خلقتمى آدمك علت غايهمى
واون بش فصلده امت مرحومه محمدية نك صئوف متعدده سويله صئوف مذكوره نك
تمثيلات وتطبيقات ظاهريهمى ومراتب تعينات يهى حضرات انزلات خمس نك تفصيلي
وحقيقت محمدية ومراتب وخواص خمس انسانيه نك تصريحي ومرشد كامل وآنك اوصافى
ومهمات سالك وآنك فواندى وعلامت عمارت قلبيه وخلاصه قوائد مهمات مذكوره
وطرق علميه صوفيه نك شرائطى وفروعات وانواع طرق عليه واقسام ثلثه طريق
سلوك واذكار اطوار سبعة وذكر خلقى واطوار سبعة مذكوره نك وانوار نك لطائف
انسانيه تطبيقى واذكار لطائف وطريق خفيه ولطائف عشرة انسانيه نك متعلقات
وانوارى ونقى وانبات وآنك اصول وشروطى وآداب طرق عليه نك سكرت قسمده فرق
عدد وظائفى وعقائد نسفيه نك مالا ترجمهمى وكلمات ثمانية خواجكان ومواقع ذكر
وتفرقه وآنك معالجاتى ومراتب ومقامات سلوك واسفار اربعة واصطلاحات مهمة
صوفيه نك تفصيلاتى وخاتمه (ادبى ربى) حديث شريفته متعلق ملاحظات
منابه عرض وبيان اولئدى . وبالله التوفيق

{ مطبعة بحريه } ده طبع اولئشدر .

١٣٢٥
نه

میزان العرفان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

<p> عالمی ایجاد ایدن پروردگار یوقدر الان کنه ذاتکدن نشان ما عَرَفْنَاكَ رَمَزِ ایدر ادراکی کنهکی بیلمز و لکن عارفان کنهکی بیلدم دیان اشراک ایدر هپ صفاتکدر او سوزلردن مرام او شهوده وار و لکن بر حدود او دخی بر علم غیبیدر همان علم غیبی کنهکی بیلکم دکل فوق عالمده علیم ایلر ظهور کنه ذاتی بیلنمکه یوقدر ظفر منهای عجز و حیرتدر همان او شهادتله اولورمش منجلی کسه بیلمز کنهکی بی اشتباه کنه ذاتکدن خبر یوق والسلام کرچه ظاهرسک ظهورک آشکار ظلمت کثرت بزہ اولمش نقاب </p>	<p> حمد لا یحصى سکا ای کردگار وار ایدک سن یوق ایدی کون و مکان کیم بیلور حقیقه ذات پاککی کرچه وارسک وارلفنکده یوق کان چونکه عارف عجزنی ادراک ایدر مجتهدلر کرچه سویلرلر کلام اولیادن کرچه وار اهل شهود او حدودی کیمسه کچمز بی کان بو شهادت ذاتکی کورمک دکل نور عرفان کرچه بی پایان اولور جمله استعدادنی ادراک ایدر هر نه درلو عارف اولسه عارفان عجزنی ادراک ایدن هر بر ولی کندکی کندک بیلورسک یا اله عجزنی ادراک اولور ادراک تام کرچه سنسک اول آخر کردگار یوق سکا نورکدن آرتق بر حجاب </p>
---	--

KAYNAKÇA

- AFİFÎ Ebü'l-Alâ, *Seyretü'n-Rûhiyye fi'l-İslam: İslam'da Manevî Hayat*, 6.b, çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- ALTIPARMAK Ömer Faruk “Tarikat Geleneğinde Mürit-Mürşit İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1(2001), s. 38
- ARSLAN İshak, *Çağdaş Doğa Felsefesi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- ARİSTOTELES, *Metafizik*, Ahmet Arslan, İstanbul: Divan Yayınları, 2017.
- AYDIN İbrahim Hakkı, “Kenz-i Mahfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 25, s. 258.
- AYNÎ Mehmet Ali, “Nefs Kelimesinin Manası”, *İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 14 (1930), ss. 46-52.
- BAHAÎ Nasrullah, *Büyük İslam Velisi Muhammed Bahaeddin Şah Nakşibendî: Hayatı, Şahsiyeti, Menkıbeleri*, çev. Taşköprülü Ali Altın, İstanbul: y.y., 1966.
- BAŞER Hacı Bayram, *Sünnî Tasavvuf'un Teşekkülü Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri III. ve IV. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- BİLGİLİ İsmail, “Necâtü'l-Ğâfilin Şerhi Şifâü'l-Mü'minîn'e Fıkhî Açıdan Bakış”, I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu, 2013, ss. 645-655.
- CÂMÎ, Abdurrahman, *Nefâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds Tercümesi*, çev. Kamil Candoğan, Sefer Malak, İstanbul, Bedir Yayınları, 1971.
- CEBECİOĞLU Ethem, *Nokta-i Süveydâ*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2018.
- CİLÎ Abdülkerim, *İnsân-ı Kâmil*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

- CÜRCÂNÎ Seyyid Şerif, *Ta'rîfât: Tasavvuf İstılahları*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Harameyn, *Kitâbü'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (TDV), 2012.
- DEMİRLİ Ekrem, *İbnü'l-Arabî Metafizigi*, İstanbul: Sufi Yayıncılık, 2016.
- DERİN Süleyman, *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*, 1.b, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- DURUSOY Ali, *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Kainattaki Yeri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1993.
- FARABÎ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdiu'l-Mevcûdât*, çev. Mehmet S. Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012.
- GAZÂLÎ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Kimyây-ı Saâdet*, çev. A. Faruk Meyân, İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
-, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul: Çelik Yayınları, 2016.
- GÜMÜŞHANEVÎ Ahmed Ziyâüddin, *Câmiu'l-Usûl: Veliler ve Tarikatlarda Usûl*, çev. Rahmi Serin, İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 1977.
-, *Necâtü'l-Gâfilin: Gafillerin Kurtuluşu*, çev. Mehmet S. Bursalı, Konya, Metkan Matbaası, 2006.
- GÜNDÜZ İrfan, *Gümüshanevî Ahmed Ziyâüddin: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- HÂNÎ Muhammed b. Abdullah, *Behçetü's-Seniyye*, 2.b, çev. Siraceddin Önlüer, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015, s. 39.
-, *Âdâb*, çev. Abdülkadir Çiçek, İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, 1976.

- HEREVÎ Hâce Abdullah Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn: Tasavvuft Yüz Basamak*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- HÜCVİRÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Osman b. Ebî Ali el- Cüllabî, *Keşfü'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, 5.b, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İBN ARABÎ Muhyiddin, *Fütûhât-ı Mekkiyye: Âlemin Yaradılışı*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
-, Muhyiddin, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- İBN HALDUN Ebû Zeyd Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Şifâu's-Sâil: Tasavvufun Mahiyeti*, 2.b, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- İBN RÜŞD Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Telhîsu Kitâbi'n-Nefs: Psikoloji Şerhi*, çev. Atilla Arkan, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- İBN SÎNÂ Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh, *El-İşârât ve't-Tenbihât: İşaretler ve Tembihler*, çev. Ekrem Demirli, Ali Durusoy, Muhyittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
-, *Kitâbu's-Şifâ: İlâhiyât Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
-, *En-Necât: Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İNAN İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969.
- KARA Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 11.b, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- KARADENİZ Osman, "Heyûla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, ss. 294-295.

- KARAMAN Hayrettin, *Kur'an Yolu Tefsiri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (TDV), 2016.
- KARTAL Abdullah, "Sekr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, ss. 334-335.
-, *Tasavvufun Oluşumu: Şeriat-Hakikat İlişkisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- KÂŞÂNÎ Kemâlüddin Abdurrezzak, *İstulâhâtu's-Sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2014.
- KÂTİP Mustafa Fevzi b. Nu'man, *Mizânü'l-İrfân*, Matbaa-i Bahriyye, 1325.
-, *İsbâtü'l-Mesâlik*, çev. Fatih Yıldız, Konya: Ensar Yayıncılık, 2012.
-, *Mir'atü's-Şühûd*, çev. Fatih Yıldız, Konya: Ensar Yayıncılık, 2012.
- KAYSERÎ Davud, *Risâle fî İlmi't-Tasavvuf ve Şerhu Tevî'latı Besmele: Tasavvuf İlmine Giriş*, çev. Muhammed Bedirhan, İstanbul, Nefes Yayınları, 2013.
- KELEBÂZÎ, Ebubekir Muhammed b. İshak Buharî, *Ta'arruf: Doğu Devrinde Tasavvuf*, 5.b, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- KESKİN Halife, "İslam Kelamında İlahi Sıfatlar ve Yaratma", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1 (2001), s. 70.
- KILIÇ Mahmut Erol, *Muhyiddin İbnü'l Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, ss. 185-187.
-, *Tasavvuf Düşüncesi: Makaleler, Konferanslar I*, İstanbul: Sufi Kitap, 2014.
- KİNDÎ Ya'kûb b. İshak, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- KONEVÎ Sadreddin, *Miftâh-ı Gaybi'l Cem ve'l-Vücûd: Tasavvuf Metafiziği*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

- KONUK Ahmet Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, der. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- KOTKU Mehmet Zahid, *Risâle-i Hâlidîyye ve Âdâb-ı Zikir Risâlesi*, 1.b, İstanbul: Server Yayınları, 2017.
- KUŞEYRÎ Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi: Sûfîlerin İnanç ve Ahlakları*, 11.b, çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012.
- KUTLUER İlhan, “İttisâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, ss. 484-485.
- KÜBRA Ebû'l-Cennâb Necmüddin, *Usul-ü Aşere: Tasavvufî Hayat*, der. Mustafa Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.
- KÜÇÜK, Cevdet, “V. Mehmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003.
- KÜÇÜK, Osman Nuri, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsân-ı Kâmil*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, s. 157.
- KÜÇÜKALP Kasım, *Batı Düşüncesi: Felsefî Temeller*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- MÂTÜRÎDÎ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2002.
- MEKKÎ, Ebû Tâlib, *Kûtü'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- NESEFÎ Azizüddin, *İnsân-ı Kâmil: Tasavvufta İnsan Meselesi*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Mürî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. Hanifi Akın, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

- NURÎ Ebu'l Hüseyin, *Makâmatu'l-Kulûb: Kalplerin Makamları*, der. Hacı Bayram Başer, İstanbul: Hayy Yayınları, 2015.
- ÖGKE Ahmet, “Tasavvufta Kenz-i Mahfî Düşüncesi ve Sofyalı Bâlî Efendi (ö. 960/1553)’nin Küntü Kenzen Mahfiyyen Şerhi Bağlamında Varoluşun Anlamı”, *Tasavvuf Dergisi*, Yıl:5, S. 12 (2004), ss. 9-24
- ÖNGÖREN Reşat, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, ss. 409-412.
- PARSA Muhammed, *Risâle-i Parsa: Muhammed Bahâeddin Hazretlerinin Sohbetleri*, çev. Necdet Tosun, İstanbul: Erkam Yayınları, 1998.
- PEKER Hidayet, *İbn Sina'nın Epistemolojisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2011
- RÂZÎ Necmüddin Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd: Tasavvuf Yolu*, çev. Halil Baltacı, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- REİS Bedriye, *Gazâlî'de Ahlâk- Marifet İlişkisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- SAĞIROĞLU Ekrem, *İmâm-ı Rabbânî: Hayatı-Cihadı-Görüşleri*, İstanbul: Sehâ Neşriyat, 1988.
- SELVİ Dilaver, *Tasavvuf Metodu Olarak Rabîta*, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016.
- SEZGİN Fuat, “Fevzi Efendi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: devirler, isimler, eserler, terimler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998, C. III, s. 213.
- SİRHİNDÎ Ebû'l-Berekât Ahmet Farukî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmed Hamdi Yıldırım, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.
-, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdülkadir Çiçek, İstanbul: Çile Yayınları, 1977.
- SÜHREVERDÎ Ebû Hafs Şehâbeddin, *Avârifü'l-Maârif: Gerçek Tasavvuf*, 10.b, çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yayınları, 2014, s. 78.

- SÜHREVERDÎ Ebû'n-Necîb, *Âdâbü'l-Mürîdîn: Yol Ahlakı*, çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2014.
- SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman, *Uyûbü'n-Nefs ve'l-Müdâvâtühâ: Nefis Kusurları ve Tedavi Yolları*, çev. Abdullah Suat Demirtaş, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016.
- ŞA'BÂN ZEKİYÜDDİN, *Usûlü'l-Fıkh: İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (TDV), 2014.
- TEK Abdurrezzak, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 1.b, Bursa: Bursa Akademi, 2019.
- TİRMİZÎ Hakim, *Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadri ve'l-Kalbi ve'l-Fuadî ve'l-Lübbi: Kalbin Anlamı*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Hayy Yayınları, 2006.
-, *Hatmu'l-Evliyâ: Veliliğin Sonu/Velayet-Nübüvvet Tartışması*, 3.b, çev. Salih Çift, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- TOSUN Necdet, *Bahâeddin Nakşibend: Hayatı, Görüşleri ve Tarikatı [XII-XVII.Asırlar]*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
-, *Zikir ve Tefekkür*, İstanbul: Hâcegân Yayınları, 2013.
- TUSÎ Ebû Nasr Serrâc, *el-Luma': İslam Tasavvufu*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- ULUDAĞ Süleyman, "Fark", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, ss. 171-172.
-, "Murâkabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 321, s. 204.
-, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1.b, İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2012.
-, *Tasavvufun Dili*, 2.b, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

- UZUN Mustafa, “Fevzi Efendi, Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, ss. 509-510.
- VASSÂF Osmanzâde Hüseyin, *Sefine-i Evliyâ*, C. II., der. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, İstanbul: Kitabevi, 2006.
- YILMAZ Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 22.b, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
-, “Cem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 7, ss. 278-279.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, ss. 341-344.
- YÜCEDOĞRU Tefik, “Tekvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, C. 40, s. 388.
- YÜCER Hür Mahmut, “Vâkıâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 42, s. 470.